Bijdragen en Mededelingen van het Historisch Genootschap. Deel 80

bron
Bijdragen en Mededelingen van het Historisch Genootschap. Deel 80. J.B. Wolters, Groningen 1966

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/_bij005196501_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren i.s.m. Koninklijk Nederlands Historisch Genootschap

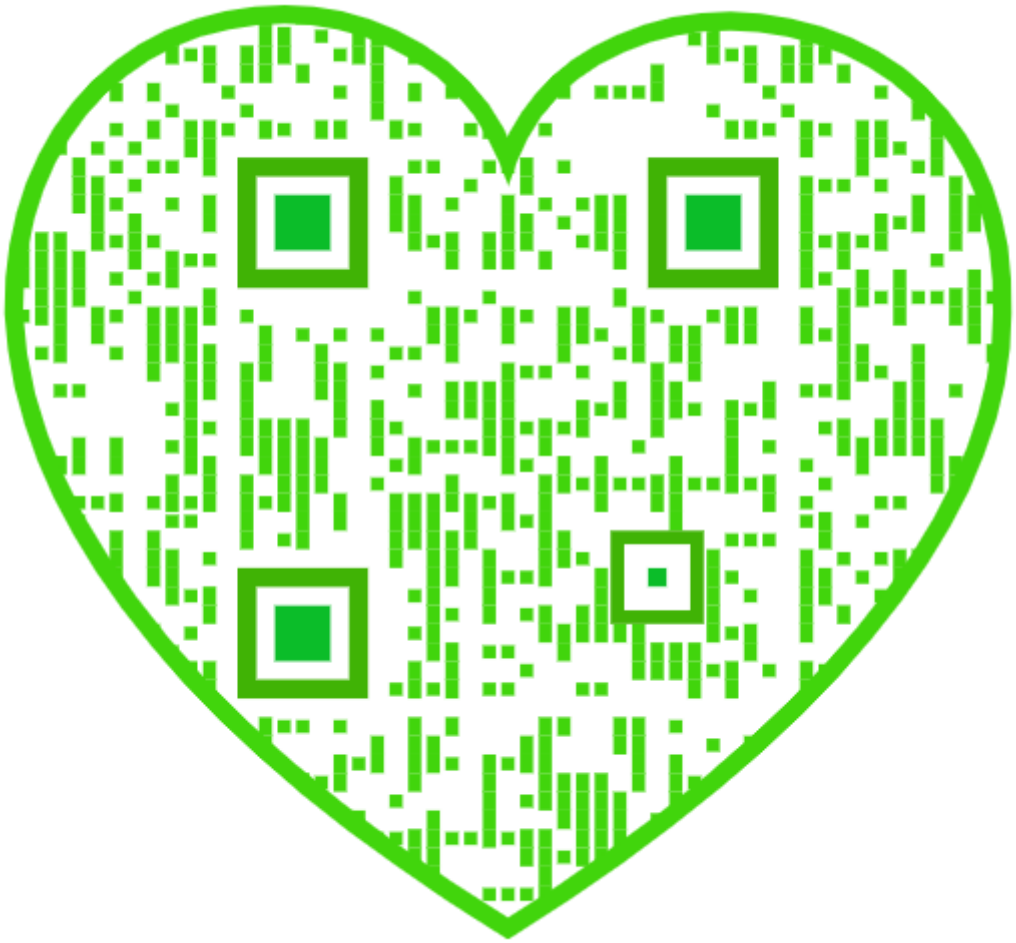

[Mededeling]

Vlak voor het afdrukken van de Bijdragen en Mededelingen bereikte het bestuur van het Historisch Genootschap het ontstellende bericht dat zijn voorzitter geheel onverwacht was overleden. Als 2e en 1e secretaris, maar vooral als voorzitter heeft prof. dr. C.D.J. Brandt ontzettend veel voor het Genootschap gedaan. Wij zijn hem daarvoor grote dank verschuldigd. Het bestuur rouwt en alle leden zullen hem missen, vooral bij de jaarvergaderingen op zijn vertrouwde plaats achter de katheder en daarna achter de bestuurstafel in de uitoefening van zijn presidium. Een herinnering, die ons bij zal blijven.

J.H. Kernkamp

[Verslag]

Verslag van de Algemene Vergadering van de Leden van het Historisch Genootschap gehouden op dinsdag 2 november 1965 in Esplanade te Utrecht

Volgens de presentielijst zijn aanwezig de leden en introducé's:

W. Jappe Alberts
J.C. Andries
J.A. van Arkel
M.M. de Bakker
H.L.T. de Beaufort
P.J.W. Beltjes
E. van Beusekom
K.W.L. Bezemer
J.G. de Bie Leuveling Tjeenk-Brands
M. de Block
J.C. Boogman
J.A. Bornewasser
A.G. Bosch
J.W. Bosch
C.D.J. Brandt
J. Brandt-van der Veen
E.A.B.J. ten Brink
I.J. Brugmans
W.A. Brummel
J.R. Bruijn
M.G. Buist
M.P. van Buijtenen
M. van der Bijl
R.C. van Caenegem
J.W.C. van Campen
A.C. Carter-Le Mesurier
A.A. Cense
W.Ph. Coolhaas
W.A.H. Crol
C. Dekker
A.Th. van Deursen
F.L. Diekerhoff
J.G. van Dillen
Z.R. Dittrich
J. Dommisse
J.D. Dorgelo
B. Dorsman
H.W. von der Dunk
E. van Dijk

H. Dijkstra
B. Ebels-Hoving
J.L. van Essen
D.J. Faber
R. Feenstra
P.H. Gallé
H.A. Enno van Gelder
H.J. de Graaf
E.G. Groeneveld
D. Grosheide
C.F. Gülcher
E. van Gulik
J. Haak
C. van de Haar
S. Hart
P. van Hees
H. van Heiningen
B.H.D. Hermesdorf
J. van Heijst
W.J. van Hoboken
J.H. van den Hoek Ostende
J. Holleman
J. Hollestelle
G.J. Hooykaas
J.A. van Houtte
F.W.N. Hugenholtz

W. Inden
J.F. Jacobs
L. Jansen
Th.E. Jensma
M.J. Jochems
G. Jongbloet-van Houtte
G.J.W. de Jongh
J.A.F. de Jongste
M.W. Jurriaanse
C.A. van Kalveen
J.H.P. Kemperink
J.H. Kernkamp
C. van de Kieft
E.H. Korvezee
H. Kroeskamp
J.G. Kruisheer
F.H.J. Lemmink
A.F. Mellink
P. van der Meulen
Th.J. Meijer
A. de Meijer
F.E.J. Milo-van Everdingen
H.J. Mijjer
D. Nauta
H.R. van Ommeren
D.P. Oosterbaan
M.E. van Opstall
J.K. Oudendijk
J. Platteel
J.J. Poelhekke
H.J. Prakke
R.A.D. Renting
M.P.H. Roessingh
D.J. Roorda
C.A. Rutgers
L.W.G. Scholten
G. van Schravendijk-Berlage
J.W. Schulte Nordholt
R.L. Schuursma
J. Sibinga Mulder
F.S. Sixma van Heemstra
J.Th. de Smidt
M.P.G. Spiertz
J.G. Stork-Penning
J.J. van Stuyvesant Meyen
P.J.Th. Tammes
C.A. Tamse

F.B.M. Tangelder
J.J. Temminck
J. den Tex
L. van Tongerloo
A.J. Veenendaal
D. van Velden
A.J. van de Ven
G.H. Verbist
P. Verhoog
J.C. Visser
C.W. Visserman-van Roon
E. Vroom
E.L. Waardenburg
S.L. van der Wal
H. Wansink
E.H. Waterbolk
A.G. Weiler
C.B. Wels
J.F.A.N. Weijling
J.M. van Winter
J.J. Woltjer
J. Woltring
A.M. van der Woude
S.B.J. Zilverberg
S.H.A.M. Zoetmulder
A. Zijp

Eén handtekening was onleesbaar.

De voorzitter, prof. dr. C.D.J. Brandt, opent de vergadering te kwart voor elf met de volgende rede:

Dames en Heren,

Wederom zijn wij bijeen in de Algemene Vergadering van het Historisch Genootschap en wederom toont U door Uw grote

opkomst, dat dit jaarlijkse samenzijn door U gewaardeerd wordt. Ik heet U van harte welkom!

Een welkom, dat in de eerste plaats gericht is tot de beide sprekers: prof. dr. R. van Caenegem, die vanmorgen een rechtshistorisch facet uit de geschiedenis van de Zuidelijke Nederlanden voor ons zal belichten, en dr. J.W. Schulte Nordholt, die vanmiddag onze kennis zal verdiepen van de Nederlanders in Nieuw-Nederland.

Een welkom ook aan ons erelid, prof. dr. J.A. van Houtte, wiens aanwezigheid in deze bijeenkomst een verheugende traditie aan het worden is. Onze andere trouwe comparant uit het Zuiden, ons erelid prof. dr. H. van Werveke, moet dit jaar, helaas om gezondheidsredenen, verstek laten gaan.

Het Utrechtse bestuur van ons Genootschap is in het afgelopen jaar met één lid uitgebreid en wel door de opneming daarin van dr. M.P. van Buijtenen, rijksarchivaris in de provincie Utrecht. Het heeft ons zeer verheugd, dat hij aan onze uitnodiging gevolg heeft willen geven, zowel om zijn persoon als om zijn kwaliteit.

In de verdeling van de functies heeft een verandering plaatsgevonden. Dr. Van Buijtenen heeft die van 2e secretaris overgenomen van prof. dr. J.C. Boogman en prof. dr. W. Jappe Alberts zal voortaan het beheer over de gelden voeren. Gaarne breng ik ook hier hartelijk dank aan de oud-rijksarchivaris, dr. A.J. van de Ven, voor de wijze, waarop hij zovele jaren het penningmeesterschap van ons Genootschap, dat waarlijk geen sinecure is, heeft vervuld. Het verheugt ons, dat dr. Van de Ven zich bereid heeft verklaard lid van ons bestuur te blijven.

Ons Algemeen Bestuur heeft dit jaar kort na elkaar twee grote verliezen geleden door het overlijden van prof. dr. A.J.C. Rüter en van prof. dr. P.W.A. Immink. Beiden hebben jarenlang deel uitgemaakt van ons bestuur, eerst van het Utrechtse bestuur, daarna van het Algemene. Aan beide geleerden is ons Genootschap grote dank verschuldigd; beiden leefden met hun volle aandacht mee met ons Genootschap, van beider aandeel in de besprekingen op onze vergaderingen, van beider adviezen heeft het bestuur steeds geprofiteerd. Aan prof. Rüter hebben onze leden, neen, heeft de hele historische wetenschap in ons land bovendien nog te danken de zo belangrijke uitgave van de *Gouverneursrapporten*, waarvan hij, helaas, de voltooiing niet heeft mogen beleven. Het is hier de plaats noch mijn taak om de betekenis van beide geleerden voor het historische

wetenschap in het algemeen te schetsen. Hier volsta ik met te zeggen: zij hebben een eigen plaats in ons Genootschap verworven; wij zullen hen niet vergeten.

In de drie vacatures in ons Algemene Bestuur is voorzien door de benoeming van prof. dr. I. Schöffer (vacature-Rüter), prof. mr. J.Th. de Smidt (vacature-Immink) en prof. dr. A.G. Weiler (vacature-Post).

Het ledental van het Genootschap heeft ook dit jaar weer een, zij het bescheiden, stijging vertoond: het nam in totaal toe met 18, van 914 tot 932. Het grootste deel van deze stijging kwam merkwaardigerwijze voor rekening van de buitenlandse leden, die van 83 op 93 kwamen. De gewone leden boekten slechts een vooruitgang van 5 en kwamen daarmee op 802; de leden-instellingen stegen van 25 naar 28, terwijl de 9 ereleden gelijk in getal bleven.

Ik ga over naar wat het belangrijkste van dit jaarverslag is: de stand van de publikaties van ons Genootschap. En dan begin ik met mij namens het bestuur op de borst te slaan, omdat het ons, nadat ik driemaal achtereen in dit verslag van ons falen in dit opzicht heb moeten melding maken, dit jaar gelukt is om de *Bijdragen en Mededelingen* op tijd, d.w.z. vóór deze vergadering aan U toe te zenden. Als ik zeg, dat het ‘ons’ gelukt is, dan is dit ‘totum pro parte’, want de verdienste hiervoor komt in de eerste plaats toe aan onze eerste secretaris en zijn hulp achter de Instituutsschermen. En U kunt bepaald niet zeggen, dat het ditmaal heeft kunnen lukken, omdat het zo'n dun deeltje was: 605 bladzijden en met een zo gevarieerde inhoud.

Dat wij gemeend hebben om alle ingekomen kopij in dit deel te moeten afdrukken en daardoor de B. en M. deze keer omvangrijker hebben gemaakt dan als regel het geval is, vindt zijn oorzaak overigens niet alleen in de behoefte van ons bestuur, de auteurs van de inzendingen met een onmiddellijke plaatsing genoegen te doen. Bij ons heeft ook meegespeeld de overweging, dat wij zagen aankomen, dat ook dit jaar geen van de op stapel staande delen van de Werken aan U zou kunnen worden toegezonden. Maar voordat ik U het hoe en waarom daarvan ga uitleggen, wil ik U ook van deze plaats af nog eens op het hart binden, wat U reeds op de convokatie voor deze vergadering hebt kunnen lezen: als U het voornemen hebt kopij voor de B. en M. in te zenden, dan dient U hiervan vóór 1 januari van het jaar van publikatie aan de 1e secretaris kennis te geven; de uiterste ter-

mijn voor inzending van de persklare kopij, die getikt moet zijn op het speciaal hiervoor bestemde papier van de firma Wolters, dat U op aanvraag wordt toegezonden, is 1 maart van het jaar in kwestie.

En nu dus de stand van de Werken. Ik zei daarnet, dat wij op een bepaald moment zagen aankomen dat geen van de op stapel staande publikaties dit jaar het licht zou zien. Dit is een juiste kijk gebleken. Maar... de *Journalen van M.A. de Ruyter e.a.*, de laatstopgenomen uitgave in onze collectie, bestemd voor een deel van onze zogenoemde kleine reeks, is momenteel geheel gezet en zou, als wij dit per se wilden, nog vóór 31 december onze deur, of beter, die van de firma Wolters, kunnen uitgaan. Om diverse redenen van praktische aard heeft onze 1e secretaris echter met mijn volle instemming besloten om de toezending van dit deel, dat door drs. J.R. Bruijn voor ons is bewerkt, naar januari van het volgend jaar te verschuiven. Een woord van dank en hulde aan de bewerker voor het tempo, waarin hij deze uitgave heeft gemaakt, is hier zeker op zijn plaats.

Ieder jaar opnieuw, wanneer ik mij zet aan het maken van dit verslag, verbaas ik mij weer over mijzelf, omdat ik in de twintig jaar, dat ik nu zo onderdehand de eer en het genoegen heb voorzitter van het Historisch Genootschap te zijn, nog steeds niet afgeleerd heb in dit verslag zo nu en dan optimistische verwachtingen uit te spreken en dus bij U op te wekken, die na een jaar niet in vervulling blijken te zijn gegaan. Zo hebt U in het vorig verslag kunnen lezen - ja dat is voor mij het nadeel van het succes met de B. en M. - dat een jaar geleden de verwachting bestond, dat zowel het manuscript van *Melis Stoke* als het derde deel van het *Thorbecke-archief* in de zomer van 1965 ter perse zouden kunnen worden gelegd. Die verwachting bestond zowel bij de bewerkers als bij het bestuur. Helaas is zij door allerlei omstandigheden geen werkelijkheid kunnen worden. Prof. dr. F.W.N. Hugenholtz kon toen niet voorzien, dat zóveel andere zaken dit jaar zijn aandacht en werkkracht gingen vragen, dat Melis Stoke niet anders dan naar de achtergrond kon worden geschoven, terwijl de bewerkster van het Thorbecke-archief toen nog niet kon zien aankomen, dat alleen al het tikken van het manuscript zoveel rompslomp en zorgen zou meebrengen en zo onevenredig veel tijd zou vergen, terwijl bovendien het zetten van de puntjes op de i's van de annotaties, mede door het geruime tijd uitvallen van de assistentie, die zij hiervoor heeft, veel meer van de haar ter beschikking staande energie en tijd vroeg dan

zij gedacht had. Door deze ervaring geleerd en dus wijzer geworden heeft ons medebestuurslid Hugenholtz zich liever willen onthouden van het uitspreken van verwachtingen, wanneer hij zijn manuscript gereed denkt te hebben. Mevrouw dr. J. Brandtvan der Veen meent met aan zekerheid grenzende waarschijnlijkheid te kunnen zeggen, dat zij het manuscript van Thorbecke III uiterlijk eind januari a.s. persklaar zal hebben.

In de toestand van ons langjarig zorgenkind, de uitgave van het *Archief-Van der Meulen* is dit jaar een wending ten goede gekomen doordat de bewerker, onze eerste secretaris, per 1 maart 1965 weer assistentie kreeg in de persoon van mevrouw drs. G.M.A. Jongbloet-van Houtte. Dankzij deze gelukkige omstandigheid is er in de afgelopen maanden weer enige voortgang gemaakt kunnen worden met de voorbereidende werkzaamheden voor deze publikatie. Vasthoudend aan de opzet - in eerste aanleg de copiëring van al díe inventarisnummers uit het betreffende archief te voltooien, waarin zich stukken bevinden van vóór de vestiging van Daniël van der Meulen in Leiden (1591) - houdt mevrouw Jongbloet zich bezig met het afschrijven van de vele, vaak zeer moeilijk leesbare rekeningen, die in deze Antwerpse en Bremense tijd door Van der Meulen werden ontvangen. De uit deze periode daterende en zich op het Leidse gemeentearchief bevindende brieven zijn in de loop der jaren door de voorgangsters van mevrouw Jongbloet zo goed als alle gecopieerd.

Zoals op de Algemene Vergadering van verleden jaar reeds is meegedeeld, heeft drs. J. van Heijst in de Bibliotheca Thysiana te Leiden een verkennend onderzoek ingesteld naar materiaal, dat bij het uitgeven van het Van der Meulen-archief niet onbenut zou mogen blijven. Het onderzoek had een in zekere zin verbijsterende resultaat: aanwezig bleken, behalve vele, voor de uitgave van het archief-Van der Meulen zeer belangrijke brieven van verwanten en van zakelijke relaties van Van der Meulen, ook nagenoeg compleet de journalen en grootboeken van het compagnieschap, dat Daniël van der Meulen sinds 1585 met zijn broer Andries en zijn zwagers François Pierens en Antonie Lempereur had. Na het overlijden van Daniël van der Meulen in 1600 zijn, behalve de nog lopende compagnies-correspondentie, al deze grote koopmansboeken overgegaan in handen van zijn zwager-compagnon Antonie Lempereur, via wiens zoon, de Leidse hoogleraar Constantijn Lempereur, en diens stiefzoon Johannes Thysius dit alles in de naar de laatste genoemde bibliotheek is terechtgekomen.

Het daar aangetroffen brievenmateriaal, dat evenmin als de koopmansboeken buiten Leiden gedeponeerd mag worden, is omvangrijk, al is het lang zo groot niet als dat van het ongeveer tienduizend stukken bevattende archief-Van der Meulen. De heer Van Heijst heeft enige tijd in de ter Thysiana berustende brievencollectie gewerkt, maar gestage toeneming van andere aan zijn funktie verbonden werkzaamheden verhindert hem steeds meer, hiermee voort te gaan. Wat betreft de journalen en grootboeken - tezamen niet minder dan enkele duizenden groot-folio-zijden beslaand! - realiteit is, dat een uitgave van het archief-Daniël van der Meulen niet wel mogelijk is zonder aan deze de grootste aandacht te schenken. Realiteit is echter evenzeer, dat het prof. Kernkamp te zeer aan tijd en mankracht ontbreekt om méér dan een trage, maar gestage voortgang in het tot stand brengen der uitgave van het voor de kennis van het economische, politieke en sociale leven van het laatste kwart der 16e eeuw zo belangrijke archief-Daniël van der Meulen toe te zeggen.

Toen ik daarnet prof. Rüter herdacht, heb ik gememoreerd, dat door zijn dood de uitgave van de *Gouverneursrapporten* onvoltooid dreigt te blijven. Het bestuur, dat deze voor onze kennis van de geschiedenis van de jaren veertig van de vorige eeuw in ons land zo bijzonder instructieve publikatie zo heel graag tot een goed einde gebracht zou willen zien, heeft zich over de mogelijkheid om het afsluitende deel alsnog tot stand te brengen beraden. Een overzicht van de staat van het reeds door en voor collega Rüter verzamelde en gecopieerde materiaal, dat ons van de hand van drs. C. Offringa, wetenschappelijk ambtenaar bij de sociale geschiedenis aan de universiteit te Leiden, bereikte, gaf ons goede hoop, dat het inderdaad mogelijk zal zijn om deze uitgave te voltooien.

Over de uitgave van deel II van de *Bentinckpapieren*, een publikatie die zo langzamerhand wel een dertigtal jaren op ons programma zal staan, valt ook deze keer weinig opwekkends mee te delen. Drs. W.J. Meiners, die zich de laatste jaren onder toezicht van prof. dr. P. Geyl met de voltooiing van deze uitgave heeft beziggehouden, heeft de afschriften met de brieven plus zijn annotaties in klad na onze vorige Algemene Vergadering bij prof. Geyl ingeleverd. Het zal U, neem ik aan, bekend zijn, dat het erelid van ons bestuur de afgelopen maanden ernstig ziek is geweest en daardoor geen gelegenheid heeft gehad de annotaties van drs. Meiners in te zien. De slag, die aan de gezond-

heid van prof. Geyl is toegebracht, is deze, helaas, nog steeds niet te boven. Wij houden dan ook ernstig rekening met de mogelijkheid, dat prof. Geyl niet in staat zal zijn om zich met deze uitgave te bemoeien. Daarom hebben wij aan ons medelid, prof. dr. J.C. Boogman, gevraagd om deze taak van prof. Geyl over te nemen. Prof. Boogman heeft zich hiertoe in beginsel bereid verklaard, mits van hem niet gevergd wordt, dat hij onmiddellijk aan dit werk begint, daar hij voorlopig nog te druk met andere dingen is. Ons bestuur heeft voor dit voorbehoud volledig begrip getoond; trouwens, de verlenging van de tijd van wachten op deze publikatie met een paar jaar komt er niet zo erg op aan, vinden we.

Voor de afwisseling kan ik nu eens een opgewekt geluid laten horen: dr. Joh. de Vries, belast met het voor de druk gereed maken van het *Dagboek van J.L. Heldring*, zal met dit werk op tijd, d.w.z. om en nabij 1 januari 1966 gereed zijn. Dit betekent overigens niet, dat meteen met de druk zal kunnen worden begonnen. In de eerste plaats zal immers een deel van de tekst nog moeten worden overgetikt op het standaardpapier van Wolters en, wat nog belangrijker is, er zal nog wel voor een aantal problemen, de inhoud en de annotatie van bepaalde gedeelten of passages van het uiteraard van zeer persoonlijke opvattingen getuigende Dagboek betreffende, een bevredigende oplossing moeten worden gezocht. De bewerker en wij nemen echter aan, dat in de herfst van het volgend jaar met de druk van deze op twee delen geraamde uitgave kan worden begonnen, zodat er goede hoop is, dat onze leden eind 1967 of begin 1968 dit interessante dagboek van een belangrijk man uit het recente verleden in handen zullen kunnen nemen.

Van de Commissie voor *bronnenpublicatie betreffende de geschiedenis van Nederlands-Indië 1900-1942* ontving ons bestuur de volgende mededeling over de stand van haar werkzaamheden. Dank zij de voortgezette subsidie van de Nederlandse Organisatie voor Zuiver-Wetenschappelijk Onderzoek heeft de bewerking van de bronnenpublikaties, die de Commissie zich voorstelt te doen verschijnen, voortgang kunnen vinden. De Commissie hoopt dat haar derde uitgave nl. het tweede stuk van de publikatie over ‘De Volksraad en de staatkundige ontwikkeling van Nederlands-Indië’ nog dit jaar van de pers zal komen. De voorbereiding van de volgende uitgave over ‘De opkomst van de nationalistische beweging in Nederlands-Indië’ is in een vergevorderd stadium; deze publikatie zal, naar mag worden

verwacht, in 1966 ter perse kunnen worden gelegd. De Commissie heeft de beschikking gekregen over de memoires en andere nagelaten papieren van jhr. mr. B.C. de Jonge. Zij stelt zich voor, aan dit belangwekkende en omvangrijke materiaal een afzonderlijke uitgave te wijden.

Tenslotte heb ik nog een verblijdende mededeling voor U. De commissie, die zich met grote zorg en noeste vlijt gezet heeft aan een herziening van de *Regels voor het uitgeven van historische bescheiden* is enkele weken geleden gereed gekomen met haar bepaald niet eenvoudige arbeid. Het door haar gemaakte ontwerp heeft reeds gecirculeerd bij de leden van het Utrechtse en het Algemene Bestuur; het heeft bij hen - behoudens een paar voorstellen tot wijzigingen van ondergeschikt belang - algemene instemming gevonden. Dit betekent, dat de Regels binnenkort gedrukt worden en voor de liefhebbers onder de leden van ons Genootschap en daarbuiten ter beschikking komen. Ik zeg ter beschikking komen, want U weet: de Regels krijgt U niet op grond van Uw lidmaatschap toegezonden. Ik weet intussen zeker, dat ik uit Uw aller naam spreek, wanneer ik hier een woord van welgemeende hulde en hartelijke dank richt tot de commissie, bestaande uit prof. dr. F.W.N. Hugenholtz, voorzitter, prof. dr. W. Jappe Alberts, prof. dr. J.C. Boogman, prof. dr. P. Gerbenzon, dr. A.J. Veenendaal en drs. C.B. Wels, secretaris, voor het vele vaak gecompliceerde en pietepeuterige werk, dat zij heeft verzet.

Dames en Heren, ik heb dit verslag betreffende de stand van onze uitgaven kunnen beginnen en eindigen op een opgewekte toon. Ik ben dan ook over 't algemeen bepaald wel tevreden over het Genootschapsjaar dat achter ons ligt en, wat nog belangrijker is, ik zie de toekomst van ons Genootschap vol vertrouwen tegemoet, de toekomst in het algemeen zowel als de allernaaste toekomst: onze Algemene Vergadering van vandaag, die ik met deze hamerslag voor geopend verklaar.

Na de korte koffiepauze krijgt prof. dr. R.C. van Caenegem (Gent) het woord voor zijn voordracht over: Boekenrecht en gewoonterecht, het Romeinse recht in de Zuidelijke Nederlanden op het einde der Middeleeuwen.

Boekenrecht en gewoonterecht: het romeinse recht in de Zuidelijke Nederlanden op het einde der middeleeuwen*

Rond 1430 werden de meier en de schepenen van het Sint-Pietersdorp bij Gent, d.i. de heerlijkheid van de aloude Sint-Pietersabdij aldaar, voor een probleem geplaatst waar ze geen raad mee wisten[1]. Voor deze belangrijke vierschaar, zelf hoofd van een aantal rechtbanken in andere heerlijkheden van de abdij, verscheen als eiser Rogier De Draeyer, monnik van de abdij, vergezeld van een gerechtelijke voogd (*metgaders eenen dyngheleken vooght*), een raadsman (de advokaat Jan De Backer) en een taalman, en voorzien van een volmacht om voor de abdij in rechte op te treden. Deze eiser, 'her Roegeer den Draeyere, religieus, muenc ende pietanchier van den cloestere van Sente-Pieters', was als pitancier[2] verantwoordelijk voor de voedseldistributie in de abdij en liet zich als dusdanig ook in met beheer en toezicht op bepaalde bronnen van inkomsten; hieronder was de kriekerij, een erf van de pitancie dat we verder zullen ontmoeten. Als clericus optredend voor het wereldlijk gerecht, moest hij zich doen vertegenwoordigen door een voogd, de *dyngheleke vooght* van ons vonnis. Hij vroeg dat hem 'naer

* Onze bijzondere dank gaat naar drs. L. Milis die ons heeft bijgestaan bij de studie van het handschriftelijke materiaal in het Rijksarchief te Gent, dat verder wordt aangehaald.

1 De tekst van hun vonnis, gedateerd 4 oktober 1431, waaraan we onze gegevens ontlenen, is uitgegeven door D. BERTEN, *Coutumes de la seigneurie de Saint-Pierre-lez-Gand*, Brussel 1905, n° X, p. 80-89. Deze uitgave is niet steeds correct; de door ons hieruit geciteerde passussen werden verbeterd op basis van het origineel (Gent, Rijksarchief, Fonds S. Pieters, 1e serie, n° 1655). Jammer genoeg is het ons onmogelijk geweest inzage te krijgen van een dokument betreffende de hoofdvaart van de schepenen van Sint-Pieters naar de schepenen van Gent, dat vroeger bij het gezegelde origineel van het vonnis der schepenen van Sint-Pieters was gevoegd. BERTEN heeft het afgedrukt, geheel of gedeeltelijk (p. 86, n. 1) en het was vóór enkele jaren nog in het Sint-Pietersfonds aanwezig. Toen we het begin 1966 trachtten te zien, kon het niet gevonden worden. Het vonnis wordt, niet zeer accuraat, geanalyseerd in A. VAN LOKEREN, *Chartes de Saint-Pierre*, n. 1655, II, Gent 1871, p. 192.

2 Zo in A. VAN LOKEREN, *op. cit.*, n° 1685, II, p. 212, stuk van 12 augustus 1437: 'religieux ende aelmoessenier te S. Pieters'. Rekeningen van R. De Draeyer worden bewaard voor de jaren 1430-1432 in de reeks Rekeningen van de Pitanciers, Gent, Rijksarchief, Fonds Sint-Pieters, 1e reeks, n° 1688-1690.

costume van den vornoemden heerschepe', d.w.z. volgens het gewoonterecht van de heerlijke schepenbank van het Sint-Pietersdorp 'banpuerge ende sueverynghe' zou worden toegestaan van een stuk grond, geheten de Kriekerij, gelegen in de nabijheid van de abdij en behorend tot de dienst van de pitantie.

De purge of zuivering is een procedure waardoor de eigenaar of verkrijger van een goed gerechtelijk laat vaststellen dat het hem onbetwist toebehoort en vrij is van alle zakelijke rechten. Wanneer na een voorgeschreven aantal uitroepingen geen derden verschijnen om aanspraak te maken op enig zakelijk recht, wordt het goed door het gerecht voor 'gezuiverd' verklaard. Deze procedure wordt bijzonder goed beschreven in de costume van Veurne van 1615, één der volledigste en best opgestelde Vlaamse gewoonterechten. We lezen er (LXII, 1) onder de titel *Van Purgen ende Suyveringhe van Wetten*: 'Soo wie begeert te suyveren ende purgieren te wetten gronden van erfven, huysen ofte erfvelicke onlosselicke renten, van schulden, servituten, renten oft andere reele lasten, die jemant op de selve gronden, huysen ofte onlosselicke renten soude mogen pretenderen, ende die indien voorgaenden coop oft andere acquisitie niet bekendt en souden syn, sal hem tot suyveringe vande selve gronden, erfvelicke onlosselicke renten of huysingen, tallen tyden, als het hem goedt dincken sal (mits alvooren namptierende de penningen van den coop, daer coop is), tsynen coste mogen voorsien van letteren van purge, doende uyt cracht van diere by deurwaerder van wapenen condigen by dry sondaeghsche kerckgeboden voor de deure vande prochiekercke, daer de voornoemde goedingen gestaen ende gelegen syn, na de hoogmisse, aen alle de goen die eenich recht souden willen pretenderen op de selve goedingen, dat sy sulcx teenen prefixen dage wettelick te kennen commen geven ende heesch maken, op pene van verlies ende privatie van het selve haerlieder recht[1].'

1 L. GILLIODTS-VAN SEVEREN, *Coutumes de la Ville et Châtellenie de Furnes*, II, Brussel 1896, p. 262. Zie voor het Franse gewoonterecht op dit stuk de verwijzingen sub v^{o} *purge des droits réels* in de index van OLIVIER MARTIN, *Histoire de la coutume de la prévôté et vicomté de Paris*, 2 dln., Parijs 1922-'30. Een interessant Rijsels geval van oppositie tegen een purgeprocedure om reden van renten komt voor in een vonnis van het Parlement van Parijs van 23 december 1484 (Parijs, Arch. Nat., X^{1a} 119, f° 157^{v}-159) op een appèl tegen de schepenen van Rijsel en de Raad van Vlaanderen. We hopen dit *jugé* binnenkort te publiceren als n° 547 in onze uitgave van de *Arrêts et Jugés du Parlement de Paris sur appels flamands* (Kon. Com. v.d. Uitg. der Oude Wetten en Verord. v. België), die thans in druk is.

Om de ligging van de Kriekerij te kennen, kunnen we de oude plattegronden van het Sint-Pietersdorp consulteren. Ze laten toe ons een vrij duidelijk beeld van de situatie te vormen. De abdijkerk van Sint-Pieters stond niet ver af en ten westen van de tamelijk steile oever van de Schelde. Dicht bij de abdijkerk en ten noorden ervan stond de parochiekerk van O.L. Vrouw. De grond van de pitantie, met name in de kaart aangeduid, lag langs de Schelde, ten oosten van de O.L. Vrouwkerk[1]. In deze buurt vindt men wel een boomgaard, doch een kriekerij wordt er niet met name vermeld. Wel is er een kaart die een kriekerij vermeldt, doch op een al te grote afstand van de Schelde en de pitantiegrond om met de kriekerij van ons proces te worden geïdentificeerd[2]).

De eis van de pitancier werd ingewilligd en nadat de gebruikelijke maning in het openbaar, 's zondags in de kerk, was gedaan, verscheen hij weer ter vierschaar en herhaalde zijn aanspraak op de volle en onbelaste eigendom van voornoemde kriekerij, met uitzondering van een recht van doorgang voor twee met name genoemde erven. Op dat ogenblik verscheen een zekere Jacob Tornoey, vergezeld van raadsman, taalman en borg(en), om ten gevolge van de uitroeping van de purge aanspraak te maken op een recht van doorgang voor een ander, bebouwd erf, palend aan de kriekerij van Sint-Pieters en geheten de priesterage van Sint-Nicasius; deze doorgang liep naar de Schelde toe, dwars doorheen de kriekerij van de pitantie. Deze Jacob Tornoey had in (een kapel van) de kerk van O.L. Vrouw een officie gesticht ter ere van Sint-Nicasius en had die stichting onder meer begiftigd met een huis, bestemd voor de priester belast met het officie, vandaar de naam van het erf: de priesterage van Sint-Nicasius. De eis van Tornoey om erkenning van ‘eenen wech ende borreganc’ was dus een aanspraak op een erfdienstbaarheid van doorgang die aan een bepaald erf doorheen een ander erf de toegang tot water, i.c. de Schelde, moest verzekeren[3].

1 Gent, Rijksarchief, Fonds Kaarten, n° 263. De *pitancie*, een vierkantig stuk grond tussen de O.L. Vrouwkerk en de Schelde, is ook goed aangeduid in kaart IV van een plattegrond van Gent uit 1534 (*La Ville de Gand en l'an 1534*, facs. door A. HEINS, tekst van V. VAN DER HAEGHEN, Brussel 1896). Andere geconsulteerde kaarten in het Fonds Kaarten op het R.A. zijn de nrs. 206, 253, 259, 265, 293, 972 en 1035, alle uit de XVIe-XVIIIe eeuw.

2 Kaart n° 205.

3 Zie VERWIJS en VERDAM, *Middelnederlandsch Woordenboek*, sub v^{is} *borneganc* en *bornewech*; STALLAERT, *Glossarium van verouderde rechtstermen*, v^{o} *bornewech*.

We staan hier voor zeer oude vormen van erfdienstbaarheid, ook in het Romeinse recht waren de erfdienstbaarheden van weg en waterleiding de oudste der *servitutes praediorum rusticorum*, de landelijke erfdienstbaarheden. J. Tornoey beriep zich op vreedzaam bezit gedurende '10 jaer 10 daghe, 20 jaer 20 daghe, 30 jaer 30 daghe', d.w.z. op de verkrijgende verjaring van 30 jaar, een *praescriptio longissimi temporis*. Hij voegde eraan toe dat hij voor deze zeer lange verjaringstermijn 'gheenen titel van possesse schuldich was te nommene' en dit was volkomen juist: volgens het Romeinse recht, waar deze *praescriptio longissimi temporis* vandaan komt, werd inderdaad voor deze laatste geen *justus titulus* vereist[1]. Hij verklaarde nadrukkelijk het eigendomsrecht, de *ervachtichede*, van de pitancie op de kriekerij te erkennen, maar hij eiste dat de priesterwoonst 'haren wech ende borreganc vorseit' zou behouden. De monnik-pitancier ontkende het dertigjarige bezit van de tegenpartij niet, hij argumenteerde echter dat dit bezit van dertig jaar niet kon worden ingeroepen tegen de Sint-Pietersabdij: tegen kerken kon men, volgens hem, slechts na honderd of tenminste veertig jaar de verjaring inroepen: 'so wie bi possesse recht ofte weghe vercrighen sal up der kerken erve die gheamortiseert[2] es of prescriptie van tide, dat dat sal zijn ende es sculdich te sine posses van 100 jaren of ten mintsten van veertich jaren'.

Hij had volkomen gelijk: sinds keizer Anastasius in de late 5e eeuw was de *praescriptio longissimi temporis* tegen kerken op veertig jaar gebracht, bepaling die in het Justiniaanse Corpus is overgenomen. De pitancier wist dus goed wat hij deed toen hij zegde dat, indien de door hem ingeroepen bepaling werd betwijfeld (want het ging hier om het recht, niet om de feiten), hij een onderzoek door deskundigen eiste, waaruit zou blijken dat de door hem ingeroepen regel inderdaad recht was: 'hi leyde daer af vermet in clercken of meesters van ghescrevenen rechte dat dat gescreven recht es'.

Hiermee had hij de schepenen in een lelijk parket gebracht:

1 Zie PH. GODDING, *Courtes et longues prescriptions aux XIIe et XIIIe siècles*, *principalement en Brabant* (Hommage au Professeur P. Bonenfant, Brussel 1965, p. 151-167).

2 Door amortisatie werd wereldlijk goed tot goed in de dode hand, d.w.z. kerkelijk goed gemaakt. Het geamortiseerd goed veranderde van juridische aard: van leengoed of vrij erve werd het kerkgoed, *elemosina*, en hing voortaan af van het kerkelijk recht. Bij de amortisatie moest een belasting worden betaald aan de wereldlijke overheid.

deze praktizijnen stonden nu plots voor romeinsrechtelijke regels van prescriptie, termijnen, titel, en hun toepassing. Men vroeg hen daar uit wijs te geraken. Het was te veel gevraagd, niet zozeer wegens de gecompliceerdheid van het geval, dan wel omdat zij geen Romeins recht kenden en bovenal omdat iets dergelijks zich voor hen nog nooit had voorgedaan. Voor rechters die recht spraken volgens gewoonte en precedent was dit een uitzichtloze toestand. De schepenen stelden hun vonnis uit en nog eens en dan nog eens, ze geraakten er niet wijs uit 'mids dat alsulcke vermete van ghescrevenen rechten voer dien tyt voer hemlieden niet commen en waren en schepenen van Sente-Pieters daer af gheene costume en hebben, so en waren si der saken niet vroet'!

Ze gingen dus ten hoofde, nl. bij de schepenen van de stad Gent. Het hoofdvonnis werd gegeven en kwam hier op neer dat aan de pitancier werd toegestaan door beroep op geleerde juristen zijn stelling te bewijzen. Dit gebeurde, vijf experten werden gehoord, Meester Jan van Culsbrouc, Meester Lieven van den Huffele, Meester Gillis van Lennoet, Meester Joris Nevelync en Meester Zeger Wuerem, en hun uitspraak was even beslissend als juist: zij vonden in het geschrevene recht 'dat so wie servituut of recht bi possesse ghecrighen ofte hebben sal up der kercken erve, dat dat sal syn ende es schuldich te sine posses van veertich jaren of daer boven, al waert kerke jeghen kerke ofte leec jeghen kerke'. Hiermede was het pleit beslecht en het vonnis werd dan ook in het voordeel van de pitancier geveld, geakteerd en bezegeld op 4 oktober 1431.

De terminologie van dit stuk verdient onze bijzondere aandacht. De romeinsrechtelijke termen spelen er een geringe rol. Dit is bijzonder interessant omdat men precies in een proces over eigendom en zakelijke rechten als erfdienstbaarheden de termen van het geleerde recht zou kunnen verwachten en ook omdat de schepenbank van Sint-Pieters helemaal geen klein, obscuur, afgelegen plattelandsgerecht was. Waar met alle scherpte het eigendomsrecht van de abdij, dat men niet ontkende, werd gecontrasteerd met de erfdienstbaarheid, waarop men aanspraak maakte, werd alleen de costumiere terminologie gebruikt: men stelt *ervachticheid* tegenover *recht*, *wech* of *recht van wege*, niet 'eigendom' tegenover 'servituut'[1] - dit laatste woord

1 'Wel verstaende dat hi (= J. Tornoey) der pietanchen kende de ervachtichede vander vorseide kriekerye, behouden der priesterage haren wech ende borreganc vorseit' (p. 54).

duikt pas later op, wanneer het rapport van de geleerde juristen wordt vermeld. Daartegenover staat dat De Draeyer (of zijn advokaat) wel de geleerde terminologie blijkt te kennen in verband met de bezitstheorie, zie termen als *posses*, *termine* en *titel van posses*, *paysivel posses*, *sonder titel vercrighen* en *prescriptie van tide*; in de mond van een kerkelijke pleiter die zich op het kerkelijke recht beroept is dit weinig verrassend.

Kan men zich een interessantere tekst voorstellen: in volle 15e eeuw wordt de belangrijke vierschaar van het Sint-Pietersdorp door het beroep op een elementair instituut uit het Romeinse en kerkelijke recht in de war gebracht: de schepenen zien er niet klaar in, ze kennen dat recht niet, het is geen costume, het is nog nooit voorgekomen. Na herhaalde uitstellen moeten ze elders raad halen en zelfs de stadsschepenen van Gent wagen het niet ten gronde uitspraak te doen: ze wijzen dat deskundige 'meesters' dienen te worden geraadpleegd. Zo was het nog in de 15e eeuw, zo was het sinds eeuwen. Ontelbare generaties rechters, schepenen of leenmannen, hadden recht gesproken volgens het traditionele, autochthone gewoonterecht en als ze al eens werden opgeschrikt door een beroep op de 'loyen', de 'cleerkeleke rechte'[1] of de 'leges Romanae', dan 'waren zij es niet vroed' en moesten zich onbevoegd verklaren.

Wie deze Gentse tekst uit de 15e eeuw leest denkt onwillekeurig aan een ander geval, dat zich zes eeuwen vroeger en in de Loire-streek had voorgedaan en dat ons bekend is door een omstandig verhaal in de *Miracula Sancti Benedicti*: ook daar waren de rechters, die gewoon waren volgens het Frankische gewoonterecht te vonnissen, radeloos wanneer ze verzocht werden, in een proces tussen kerken, volgens Romeins recht uitspraak te doen: 'cum litem in eo placito finire nequirent, eo quod Salicae legis iudices ecclesiasticas res sub Romana constitutas lege discernere perfecte non possent' - ook in dit 9e-eeuwse geval werd het proces aan anderen overgemaakt en werd op mensen gerekend die Romeins recht kenden[2]. Hoezeer het

1 De uitdrukking komt voor in het aangehechte stuk, vermeld in BERTEN, *op. cit.*, p. 86, n. 1.

2 Proces om een aantal *mancipia*, gevestigd in Gâtinais, tussen de abdijen van Fleury (Saint-Benoît sur Loire) en Saint-Denis uit 818-840, in ADREVALD, *Miracula Sancti Benedicti*, c. 25 (uitg. O. Holder-Egger, M.G.H., SS. XV, 1, 1887, p. 490). Het proces was eerst door een aantal rechters uit de streek behandeld onder voorzitterschap van twee *missi dominici*, Jonas, bisschop van Orleans, en Donatus, graaf van Melun. Wegens de besluiteloosheid van de rechters besloten de missi het proces naar Orleans over te brengen, in de hoop daar *iudices* te vinden die Romeins recht kenden. Recentste commentaar: F.L. GANSHOF, *Een kijk op de verhoudingen tussen normatieve beschikkingen en levend recht in het karolingische rijk*, Brussel 1965, p. 7 vv. (Kon. Vl. Acad. Wetensch., Meded., XXVII, 2).

gewoonterecht in die eeuwen ook was geëvolueerd en hoe belangrijk de studie van het Romeinse recht ondertussen ook was geworden, in de gewone rechtbanken was de toestand principieel onveranderd gebleven: de schepenen spraken recht volgens gewoonte en precedent, de plotse inroeping van Romeins recht, als de oproeping van een geest uit een andere wereld, bracht verwarring en bevreemding.

De Zuidelijke Nederlanden waren in de Tweede Middeleeuwen - de periode van de 12e tot de 15e eeuw, die, hoe 'middeleeuws' ze nog was, toch zulke enorme vooruitgang had gemaakt in vergelijking met de 'Dark Ages' - het toneel geweest van een buitengewone maatschappelijke ontwikkeling[1]. Vorstelijk gezag en stedelijke activiteit waren de pijlers van een eigen-aardige en merkwaardige civilisatie. Het recht was met de samenleving geëvolueerd, het had zich aangepast aan de nieuwe vereisten van het maatschappelijk leven en de intellectuele vooruitgang. Doch het nieuwe recht bouwde voort op het aloude gewoonterecht en het was zelf costumier recht, geleidelijk en organisch gegroeid, sterk wortelend in regionale en lokale toestanden, behoeften en taal. Geleerd 'klerkenrecht' kon men gerust overlaten aan het bijzondere wereldje van professoren en officialen; voor de bevolking in haar geheel, voor wie schepenen en leenmannen de dragers van het levende recht waren, waren de *exceptio Divi Hadriani* en de *exceptio senatusconsulti Vellejani* irrelevante wezens uit een irreële wereld. Het gewoonterecht was voor de grote massa der bevolking hèt recht zonder meer, het recht dat haar dagelijkse bezigheden regelde.

Het lijkt ons nuttig hier even bij het begrip gewoonterecht stil te staan. De zaak is inderdaad helemaal niet zo eenvoudig als ze er op het eerste gezicht uitziet. 'Gewoonterecht is een

1 De historici geven er zich meer en meer rekenschap van dat de Middeleeuwen tot en vanaf de 12e eeuw twee verschillende historische perioden zijn, die men onmogelijk nog als één middeleeuwse tijd kan beschouwen. Een eigen benaming voor deze twee tijdvakken van de traditionele Middeleeuwen is nog niet gebruikelijk, vandaar dat we voorlopig de neutrale benaming aanwenden van 'Eerste' en 'Tweede Middeleeuwen'. Men vergelijke met de uitdrukking *premier* en *second âge féodal* van Marc Bloch.

rechtsgewoonte die door ononderbroken vreedzame toepassing gedurende langere tijd dwingende kracht heeft gekregen, en dit in tegenstelling met recht dat uit wetgeving of rechtspraak voortspruit' - ziedaar een mogelijke, voor de hand liggende definitie; ze kan wellicht de jurist bevredigen, doch is ontoereikend voor de historicus die meer diepgaand begrip zoekt. Het zou o.i. historisch juister zijn, te zeggen dat gewoonterecht was hetgeen de mensen van de tijd als gewoonterecht beschouwden en aanvoelden, het mocht dan nog langs wetgevende weg zijn ingevoerd, bijv. door vorstelijke keuren en privileges of stedelijke ordonnanties. Aan de definities van het gewoonterecht die we bij de auteurs van de tijd aantreffen hebben we niet veel, want ze zijn ontleend aan Romeinse of kanonieke teksten, die zelf teruggaan op auteurs uit de Oudheid, vnl. Cicero. Het is een wet van elementaire historische kritiek zich door dergelijke ontleningen niet te laten misleiden. Wat de mensen als gewoonterecht aanvoelden was het recht dat organisch gegroeid was, stuksgewijs, steeds voortbouwend op ouder autochthoon materiaal, op de stevige sociale grondslag van de eigen samenleving.

We hebben duidelijke voorbeelden van rechtsregels waarvan wij, moderne historici, de wetgevende oorsprong zeer precies kunnen aanduiden, maar die toch door de tijdgenoten als costumier recht, als costume werden beschouwd. In 1953 heeft onze Brusselse collega J. Gilissen, in een artikel gewijd aan Wet en Costume, hierop de aandacht gevestigd. Hij citeerde daarbij een voorbeeld uit de stad Ieper, waaruit duidelijk blijkt hoe een rechtsregel die van wetgevende oorsprong was als een regel van het stedelijke gewoonterecht werd beschouwd. Inderdaad, een stadsordonnantie of schepenvoorbod van 9 september 1293 besliste, dat voortaan bastaarden zouden begrepen zijn in de zoen die na een vete tussen twee families werd gesloten. Deze regel werd letterlijk opgenomen in de costume van 1535 en wel als een regel van het gewoonterecht: 'Item by der costume, alle bastaerden zyn ghevanghen inde assurancien en ghiselscepe ende zijn schuldich te deelene in den zoene van haren maech'[1].

De analyse van bepaalde rechtsteksten uit de tijd van de Vlaamse graaf Filips van de Elzas doet aan het licht komen dat rechtsregels die als de optekening van de bestaande costume van een bepaalde stad werden voorgesteld, in feite nieuw recht

1 J. GILISSEN, L o i e t C o u t u m e , in *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis*, XXI (1953), p. 275.

hebben geïntroduceerd. In 1157-'63 heeft de stad Atrecht van graaf Filips van de Elzas een stadsprivilege ontvangen waarvan de titel luidt: 'Talis est lex et consuetudo quam cives Attrebatenses tenent'. Naar de titel te oordelen zou men zich kunnen verwachten aan een optekening van enkele punten uit het aloude gewoonterecht van de stad, doch de studie van die rechtsregels wijst net op het tegenovergestelde: we staan inderdaad voor een zeer recent en voor die tijd zeer vooruitstrevend recht, dat een ware breuk met tal van oeroude en primitieve regels en opvattingen betekende[1]. Dit is trouwens niet zo bevreemdend indien men zich ontdoet van de al te verspreide opvatting dat alle costumen zeer oud waren en het gewoonterecht immobiel: de gewoonte kon lang immobiel blijven, ze kon zich echter ook verrassend vlug aanpassen. Wij weten bijv. uit Galbert van Brugge dat de nieuwe graaf van Vlaanderen in 1127 aan de Bruggelingen uitdrukkelijk het recht had verleend om vrijelijk hun gewoonterecht te verbeteren en aan te passen: 'ut potestative et licenter consuetudinarias leges suas de die in diem corrigerent et in melius commutarent secundum qualitatem temporis et loci'[2].

Dit kon zelfs zover gaan dat bepaalde regels van romeinsrechtelijke oorsprong als costume werden beschouwd of voorgesteld, indien ze maar voldoende geïntegreerd waren in de praktijk van een gegeven gebied of rechtbank of indien men ze

1 Uitg. van de keure van Atrecht van 1157-1163 in G. ESPINAS, *Recueil de documents relatifs à l'histoire du droit municipal, Artois*, n° 107, I, Parijs 1934, p. 268-272. Het probleem van de Vlaamse grafelijke wetgeving in de 12e eeuw verdient systematisch en in zijn geheel bestudeerd te worden. Sinds het academiejaar 1964-'65 wijden we er te Gent een reeks post-graduate seminaries aan.

2 GALBERT VAN BRUGGE, *De multro... Karoli comitis Flandriarum*, uitg. H. Pirenne, Parijs 1891, c. 55, p. 87. Men vergelijke dit met de vredeskeure van Sint-Amands van 1164, op aanvraag van abt Hugo verleend door graaf Filips van de Elzas, waarin uitdrukkelijk wordt bepaald dat de abt van Sint-Amands aan de wetsbepalingen van de *pax* mag toevoegen of wijzigen of eruit mag schrappen indien dit nuttig is: 'Verum huic paci quicquid ad meliorationem visum fuerit proficere licebit abbati adicere, detrahere et mutare' (art. 19, uitg. H. PLATELLE, *La justice seigneuriale de l'abbaye de Saint Amand*, Parijs-Leuven 1965, p. 433) (de abt van de abdij van Sint-Amands was heer van de agglomeratie, maar de graaf van Vlaanderen was voogd van de abdij). Zo ook staat graaf Boudewijn IX op 5 mei 1199 aan de schepenen van Sint-Omaars toe hun recht te verbeteren: 'iuri preterea suo quicquid voluerint ad emendationem ville superaddant, salvo iure meo et ville' (W. PREVENIER, *De oorkonden der graven van Vlaanderen (1191-aanvang 1206)*, II, Brussel 1964, n° 104, p. 224).

effectief wilde zien toepassen. Belangwekkend is bijv. het proces van de collegiale kerk van Saint-Piat te Seclin tegen Jacques d'Olhain, heer van Estaimbourg, en Jean Boucault, zijn baljuw te Gondecourt, dat heeft geleid tot een vonnis in appèl van het Parlement van Parijs uitgesproken op 14 augustus 1469. Jacques d'Olhain en zijn baljuw, die verweerders waren, riepen de veertigjarige verjaring in tegen Saint-Piat, doch ze beriepen zich daarbij noch op Romeins recht (nooit een verstandige zet voor iemand die in het Parlement van Parijs pleitte, zeker niet indien het al te openlijk gebeurde), noch op kerkelijk recht, zoals ze terecht hadden kunnen doen, ze beriepen zich integendeel op genoemde verjaring als een regel van het gewoonterecht van de Zaal van Rijsel, de leenrechtbank van de kasselrij 'medio consuetudinis aule seu castellanie de Insula per quam quilibet possessor qui de aliquo jure seu dominio semper uti et gaudere consueverat, si per 30 annos contra privatum et per 40 eciam contra ecclesiam super eodem jure vel dominio inquietari non poterat'. Merkwaardig Rijsels gewoonterecht voorwaar, deze voorschriften van Anastasius en Justinianus![1]. Maar nog eens, het technische probleem van de herkomst van de regel - wetgeving, rechtspraak, rechtsleer - was van minder belang dan de incorporatie van de regels in de structuur van het levende, in het raam van het organisch groeiende gewoonterecht: als het maar niet een vreemde en onverteerbare massa geleerd boekenrecht was! Doch hierover verder.

Een andere treffende tegenstelling is deze tussen gewoonterecht en geschreven recht. De tegenstelling werd door de middeleeuwers zelf onderstreept, die voor het geleerde recht de benaming *jus scriptum*, *ghescrevene rechten* gebruikten. En het is inderdaad zo dat in de Zuidelijke Nederlanden het gewoonterecht tot op het einde der Middeleeuwen in zeer grote mate ongeschreven recht is gebleven, allerlei verdienstelijke exposé's van en commentaren op het gewoonterecht niet te nagesproken: de homologatie der costumen is een fenomeen van de 16e eeuw en nog later[2]. Hoe was deze toestand uit te leggen? De vraag

1 Vonnis van het Parlement van Parijs van 14 augustus 1469 (Parijs, Arch. Nat., X^{1a} 101, f° 153-155^{v}), de publicatie van dit vonnis is voorzien als n° 527, in dl. II van onze uitgave der Parijse vonnissen op Vlaamse appèls, zie p. 13, noot 1. Gondecourt en Seclin: arr. Rijsel, dép. Nord; Estaimbourg: arr. Doornik, prov. Henegouwen.

2 Recentste studie: J. GILISSEN, *La rédaction des coutumes en Belgique aux XVIe et XVIIe siècles* (La Rédaction des coutumes dans le passé et dans le présent, Brussel 1962), p. 87-111.

dient gesteld, want de nadelen van een ongeschreven recht zijn patent: in de eerste plaats de onwetendheid omtrent wat recht is en de daaruit voortvloeiende rechtsonzekerheid die de negatie is van een rechtsorde.[1] Indien men de historicus een verklaring vroeg voor deze middeleeuwse stand van zaken, zou hij wellicht wijzen op het algemene kulturele peil, dat aan het geschrift een geringere rol toebedeelde dan in meer ontwikkelde maatschappijen; wellicht zou hij ook wijzen op het feit dat de buitengewone verscheidenheid der regionale en lokale costumen het beschrijven van dit recht tot een bijna hopeloze opdracht maakte: men moest inderdaad een juridisch genie zijn om in die enorme verscheidenheid de essentiële principes te onderscheiden, ofwel een monster van geduld om ze allemaal tot in de details op te sommen en neer te pennen.

De middeleeuwse schrijvers zelf hebben zich soms de vraag gesteld. Eén van de interessantste antwoorden vinden we in de anonyme *Tractatus de legibus et consuetudinibus Anglie*, gekend onder de naam 'Glanvill', naar Rannulf de Glanvill, een koninklijk *justiciarius* uit de tijd van Hendrik II van Engeland. De auteur, die schrijft in 1187-'89, stelt zich de vraag waarom het Engelse recht, dat volwaardig recht is, al is het ongeschreven, zoals hij met nadruk verklaart, niet in boeken beschreven staat zoals het Romeinse. Zijn antwoord is interessant en verschilt niet zo sterk van wat wij zelf als uitleg konden suggereren. Hij roept vooreerst de 'ignorancia scribentium' in, de onwetendheid van de schrijvers. Een dubbelzinnige uitleg, die waarschijnlijk niet zozeer betekent dat zij die konden schrijven onwetenden waren, maar wel dat de algemene onwetendheid zo groot was dat zeer weinigen (Latijn) konden schrijven - of kan de auteur hebben gezinspeeld op de onbekendheid met het Romeinse recht? Verder zegt de auteur dat de 'multitudo confusa' van de Engelse rechtsregels het onmogelijk maakt het recht van zijn land op schrift te stellen: 'Leges autem et iura regni scripto universaliter concludi nostris temporibus omnino quidem impossibile est, tum propter scribentium ignoranciam tum propter eorundem multitudinem confusam'[2]. Toen de auteur deze lijnen in zijn Proloog neerschreef, had hij het *Prooemium* van Justinianus' Instituten naast zich of althans in het geheugen,

1 Zie J. GILISSEN, *La Preuve de la coutume dans l'ancien droit belge* (Hommage au Professeur P. Bonenfant, Brussel 1965, p. 563-594).

2 G.D.G. HALL, *The treatise on the laws and customs of the realm of England commonly called Glanvill*, Londen 1965, p. 3.

want de aanvang van zijn *Prologus* komt letterlijk overeen met de aanvang van dit *Prooemium*. Dit moet het contrast tussen de 'ignorancia' van zijn eigen tijd en de toestand te Konstantinopel ten tijde van Justinianus wel bijzonder scherp hebben doen uitkomen, want in het *Prooemium* van de Instituten spreekt Justinianus precies ook van de *sacratissimae constitutiones antea confusae*, de voorheen verwarde massa van keizerlijke constituties die hij in volkomen harmonie heeft gebracht, en heeft hij het over de *immensa prudentiae veteris volumina*, de ontzaglijke boekdelen der oude rechtsgeleerdheid, die hij ook (in de Digesten) tot een geordend geheel had laten verenigen, een 'hopeloze onderneming, als het ware midden over een oceaan van moeilijkheden gaande, thans met de bijstand des hemels volbracht'.

In de 12e eeuw was aan een vergelijkbare onderneming in Europa nog niet te denken, pas eeuwen later zouden in een aantal landen uit een confuse menigte van rechtsregels de codificaties van het gewoonterecht worden opgebouwd. Doch wanneer dit gewoonterecht werd gehomologeerd, had het een organische ontwikkeling van meerdere eeuwen achter de rug, waardoor het mijlen ver verwijderd was van het primitieve Germaanse gewoonterecht uit de vroege Middeleeuwen. Comparatief bekeken is op een bepaald niveau van ontwikkeling deze overheersing van het gewoonterecht een zeer courant verschijnsel, het volgt het 'algemeen menselijk patroon', om met wijlen prof. Romein te spreken.

Doch terwijl in de Zuidelijke Nederlanden, zoals in zovele andere landen, het gewoonterecht zich organisch aan het ontwikkelen was in funktie van de maatschappelijke behoeften, de intellectuele vooruitgang en praktische consideraties, was een ander corpus van rechtsregels aan het groeien, werd een heel ander rechtssysteem ontwikkeld, op basis van boeken uit de Oudheid en boekencommentaar van geleerden en klerken. Ditmaal staan we voor een afwijking van het 'algemeen menselijk patroon', want het is op universeel vlak gezien niet de normale lijn van groei en ontwikkeling van een recht. Het Romeinse recht van de Middeleeuwen was een boekenrecht stricto sensu: zijn essentieel element was de verzameling boeken waarin keizer Justinianus het hele recht van Rome had samengevat. Het was ook boekenrecht in een bredere zin, aangezien het in de Middeleeuwen verder ontwikkeld werd in studeerkamer en collegezaal, bij middel van geleerd commentaar op geleerde boeken. Uiteindelijk is deze zeer eigenaardige ontwikkeling een gevolg van

de aard zelf van de middeleeuwse civilisatie, die een dochtercivilisatie was, een afgeleide beschaving; ze was een erfgename van de Oudheid en heeft dit nooit vergeten. Het gevolg was de heerschappij van bepaalde gezaghebbende teksten uit de Oudheid, die als dè waarheid golden en waarop grootse constructies door glossatoren en commentatoren vanaf de 12e eeuw werden opgetrokken, zowel op theologisch-filosofisch en wetenschappelijk als op juridisch gebied. Wat kon verder staan van de ontwikkeling van het levende gewoonterecht dan de activiteit van deze beperkte kring van klerken, die op basis van de dode teksten van een voorbije maatschappij een juridisch syteem opbouwden, dat althans aanvankelijk niet eens beweerde enige relevantie te hebben voor de eigen samenleving? Boekenrecht was het ook in die zin dat de commentaar was toegespitst niet op praktische rechtsproblemen, maar op tekstuitleg, bij middel van de welbekende technieken van de scholastiek. En vergeten we niet dat voor de gewone man het milieu der klerken, waar het Romeinse recht floreerde, een wereldje apart was, dat ontsnapte aan de jurisdictie der gewone rechtbanken en aan de greep van de gewone ontvanger van de belastingen.

Is het niet merkwaardig dat die twee zo verschillende rechtssystemen, gewoonterecht en Romeins recht, zich naast elkaar en tegelijkertijd langs zo verschillende lijnen hebben ontwikkeld, in eenzelfde civilisatie en toch zo ver van elkaar alsof ze tot twee verschillende werelden behoorden? Het is pas met de Commentatoren in de 14e eeuw dat de civilisten zich voor de praktische toepassing in eigen tijd zijn gaan interesseren. En wat de massa der bevolking in de Zuidelijke Nederlanden betreft, voor haar was het Romeinse recht tot volop in de 15e eeuw een gesloten boek. Wat was het recht voor de overgrote meerderheid der mensen? Het waren de regels die men ontelbare malen in allerlei omstandigheden en meestal zonder verder nadenken volgde, die desnoods door vonnis van schepenen of leenmannen werden bekrachtigd, die men toegepast vond in de ontelbare akten en registers van de vierscharen, groot en klein; het waren de regels die gekend en soms beschreven waren door de praktizijnen, taalmannen en raadslieden van alle slag, ijverige verzamelaars van modellen van akten en van precedenten van vonnissen. Voor de mensen van de tijd was dit levende gewoonterecht tegelijk dwingend en soepel, vast en evoluerend, alom tegenwoordig en toch nauwelijks het voorwerp van beredeneerde en systematische ontleding; als sociaal fenomeen was dit recht

vergelijkbaar met de taal die de mensen spraken en de aloude geneesmiddelen die ze aanwendden. Niemand had het toch in zijn hoofd gehaald om bijv. de levende taal, die zeer vlug kon evolueren, te gaan hervormen op gezag van een of ander systeem, ontworpen door een groep geleerden!

Men stelle zich voor wat moest gebeuren wanneer die twee systemen, die twee juridische werelden, met elkaar in botsing kwamen, men stelle zich de verwarring en de verstomming voor van de praktizijnen, wanneer men het recht dat sinds eeuwen het cement van het sociaal gebouw was geweest aantastte omdat het niet strookte met de even dikke als esoterische folianten van Justinianus en Azo. 'Chi non ha Azzo, non va al Palazzo' moet hun wel vreselijk in de oren hebben geklonken, alsof men het recht dat de maatschappij regelt en de taal die de mensen spreken zo maar met enkele Latijnse citaten kon veranderen of door geleerde spitsvondigheden omzeilen, bederven en ontkrachten - het gekende verwijt aan het adres van de 'Juristen, böse Christen!'

Hoe groot de ontsteltenis in traditionele juristenkringen is geweest en hoe scherp deze hebben aangevoeld welke de aard van dit geleerde boekenrecht was, moge blijken uit de woorden van Maarten van den Bundere, een Gents praktizijn, geboren in 1451, overleden na 2 januari 1533, die de spreekbuis was van een hele school van costumieren. Maarten van den Bundere richtte zijn kritiek tegen het geleerde recht en tegen hen die er in zijn ogen de voornaamste dragers van waren, de raadsheren van de Raad van Vlaanderen. Deze laatsten stonden vijandig tegenover het gewoonterecht 'dwelcke men stellen wilt buten zijnder ouder natuere ende fondatien'; van al die nieuwigheden zal weinig goeds komen, zo gaat Van den Bundere verder, die tot de conclusie komt dat de Heren van de Raad het er op aanleggen om de costume van Gent te wijzigen 'naer tverstant van haerlieder boucken'. Zo klinkt zijn treffend verwijt: met boekengeleerdheid gaat men de aloude in de maatschappelijke orde gewortelde regels te lijf! De auteur kon geen goeds verwachten van dergelijke door intellectuelen ondernomen aanvallen op traditionele instellingen. Hij vertolkte een typisch conservatieve opvatting waar hij in 1510 schreef: 'Tes meerder dueght ende wijshede landen ende steden te laten huseerne van haerlieder rechten, previlegien, costumen ende usagen, niet wezende jeghen de gheboden ofte jeghen de verboden Gods, dan een volck bij nyeuwicheden te stellene in murmuratien jeghen de ghone die

regieren, want uuter der murmuratien rijsen tweedrachten, discorden ende vele verdrieten ten laste van den paeysivelen ende lettre dueghden comter af van zulcke nyeuwicheden'[1].

Deze botsing van de twee rechten heeft zich in de Zuidelijke Nederlanden in de 15e eeuw afgespeeld. Het is in deze eeuw dat men onder de rechters - en niet meer alleen onder hun klerken en pensionarissen - in niet onaanzienlijke mate geleerde juristen begint aan te treffen. In de Raad van Vlaanderen waren de universitaire juristen nog niet in de meerderheid in de eerste helft van de 15e eeuw. In het algemeen waren toen de edelen en de juristen met praktische opleiding het overwegende element in de hoge provinciale justitieraden. Later in die eeuw verandert dit. Het voorbeeld kwam van de hoogste centrale rechtbank van de Nederlanden, het Parlement van Mechelen (1473-'77), waar het overwicht van de geleerde juristen zeer opvallend is. Inderdaad, we vinden er naast de hertog, zijn kanselier, zijn chef de conseil en twee presidenten, de volgende leden: vier ridders nietjuristen, zes rekwestmeesters waarvan drie geleerde juristen, acht geestelijke raadsheren, allen universitairen, en twaalf conseillersloiz, allen meesters; verder een eerste advocaat-fiscaal die meester was, een tweede die het niet was, een procureur-generaal en een substituut, beiden meesters, drie griffers, alle drie universitairen, en vier secretarissen, ook allen meesters. Verder waren er zelfs onder de zeventien deurwaarders nog twee meesters[2].

Voor de schepenbanken citeer ik volgende cijfers en datums. Op de schepenbank van Ukkel vinden we in een eerste fase (1197-1431) geen enkele geleerde jurist. Van 1431, datum van een hervorming van deze belangrijke schepenbank, tot het einde der 16e eeuw zijn er zestien op een totaal van 82[3]. In de stad Kortrijk verschijnt de eerste schepen met een academische titel in 1436, de volgenden verschijnen in 1457 en 1471. In 1471 zijn er voor het eerst twee schepenen-juristen op de negen[4]. Onder

1 EG. I. STRUBBE, Het 'Motyf nopende der costumen ende husagen van den sterfhuuse van Ghend' door M. van den Bundere, in: *Handel. Kon. Com. Oude Wetten en Verord. v. België*, XVII, 1 (Brussel 1950), p. 24, 25.
2 PH. WIELANT, *Antiquités de Flandre*, uitg. J.J. de Smet, *Corpus Chronicorum Flandriae*, IV, Brussel 1865, p. 136-137.
3 J. GILISSEN, Le droit coutumier d'Uccle, in: S. BARTIER-DRAPIER, J. GILISSEN-VALSCHAERTS en S. PETIT, *Une commune de l'agglomération bruxelloise*, Ukkel-Brussel 1958, p. 239.
4 Cijfers ontleend aan de onuitgegeven verhandeling van J. BAUWENS, *Bijdrage tot de Geschiedenis der Stadsinstellingen van Kortrijk tot 1494*, Gent 1962.

de 143 middeleeuwse schepenen van Hoei, die we kennen, was er één enkele die universitaire studies had gedaan[1]. Voor de stad Gent citeren we voor de periode 1384-1468 volgende cijfers: in de meeste jaren is geen van de 26 schepenen geleerd jurist, in achttien jaren is er één, in negen jaren zijn er twee en in twee jaren zijn er drie geleerde juristen onder hen[2]. Onder de schepenen van het Souvereine Hof van Luik vinden we voor de hele Middeleeuwen slechts één geleerde jurist en dan was hij nog een lid van de kortstondige door Karel de Stoute opgerichte rechtbank[3].

Hoezeer de situatie in de loop van de 15e eeuw geëvolueerd is, kan men o.m. opmaken uit het prestige dat de universitaire studies in de rechten hebben bijgewonnen. Hoewel sinds lange tijd geleerde juristen in de omgeving van de vorsten en in dienst van de grote steden hadden gewerkt, bestond de grote meerderheid van het gerechtelijk personeel - zowel rechters als maners - nog in volle 15e eeuw essentieel uit mensen die door de praktijk waren gevormd, die 'al doende hadden geleerd' en derhalve doordrongen waren van de geest van het autochthone gewoonterecht. Wel wisten de verstandigsten onder hen van het bestaan van de geleerde juristen af en vonden zij het normaal dat men in moeilijke gevallen bij die kenners van de 'loyrechten' te rade ging, doch veel verder kwam men niet. Waar Jan van den Berghe bijvoorbeeld een moeilijk punt bespreekt van het instituut van de weduwgift, zegt hij: 'Waer ic ghemaent van desen, ic zouder veurste up nemen ende binnen middelen tyden danof spreken met legisten, want ic meene datter de loyen of spreken ende zo wat zaken daer gheene costumen ter contrarie of zyn, dat es men sculdich te wysene naer gescreven rechten'[4].

Vandaar dat deze mensen het nog overbodig vonden om hun zonen op een openbare loopbaan anders voor te bereiden dan door een praktische opleiding, het aanleren van het officiële Frans (belangrijk in de Bourgondische tijd) en het verwerven van de manieren die in het milieu der hogere ambtenaren ge-

1 M. YANS, *Les échevins de Huy*, Luik 1952, p. 179.
2 Cijfers ontleend aan de onuitgegeven verhandeling van mej. F. BUVENS, *Het gerechtelijk leven der stad Gent, weerspiegeld in de stadsrekeningen (1384-1467)*, Gent 1963.
3 C. DE BORMAN, *Echevins de la Souveraine Justice de Liége*, 2 dln., Luik 1892-'99.
4 *Juridictien van Vlaenderen*, uit 1431-'39, p. 192, uitg. EG. I. STRUBBE, Jean van den Berghe, écrivain et juriste flamand, in: *Bull. Com. roy. anciennes lois et ordon. Belg.*, XII, 3 (Brussel 1926).

bruikelijk waren. Onze Gentse collega, E.I. Strubbe, heeft hierop de aandacht gevestigd, waar hij de figuur van de reeds genoemde Jan van den Berghe († 1439), auteur der *Juridictien van Vlaenderen* en man van de praktijk, heeft belicht. Van den Berghe is overtuigd dat de kennis van het gewoonterecht niet door boekenstudie wordt verworven, alleen de praktijk en de raad van mensen met ondervinding zijn hiertoe geschikt. 'Zoo meer ghesien, so meer expert', is zijn slagzin, m.a.w. men wordt meester in het recht zoals men meester wordt in om het even welk vak, door in de leer te gaan bij een oudere beoefenaar: 'die houde lieden zijn sculdich in rechte de jonghe lieden te leerne'. Treffend is dan ook dat Jan van den Berghe er niet aan dacht zijn zoon Joos naar een universiteit te sturen, maar wel naar het hof van een adellijke dame, Johanna van Harcourt, die meestal te Béthune verbleef, opdat hij daar Frans en adellijke manieren zou leren[1]. En was dit ook niet de opleiding geweest van Philippe de Commynes, die tot een zeer hoge positie opklom dank zij zijn verstand en zijn ervaring, maar die geen universitaire studiën had gedaan en met bewondering en afgunst sprak van de geleerden die 'a tous propos ont une loi au bec, ou une histoire'[2]?

Maar in de latere 15e eeuw hadden de ouders reeds andere opvattingen. Vaders zien met scherpe ogen uit naar de beste loopbaan voor hun zonen en de manier waarop men die bereikt (of de zonen deze vaderlijke opvattingen delen is een andere vraag). Ziehier wat Willem van der Tanerijen († 1499), weer iemand die in de praktijk was gevormd en die tot een hoge positie in het gerecht was opgeklommen (net als Jan van den Berghe, zij het dit maal in het hertogdom Brabant en niet in het graafschap Vlaanderen), als de beste opleiding beschouwde voor zijn zoon Andries: de studie van Romeins en kerkelijk recht. De auteur van het *Boec van der loopender Practijken der Raidtcameren van Brabant* besluit inderdaad de Proloog van zijn werk met een algemene oproep tot de ouders om hun kinderen naar de universtiteit te sturen. Hij zegt zijn boek te hebben geschreven 'hoepende ontwijfelijc dat alle leecke personen die dit boeck leesen selen, te meer geneyght selen wordden huer kijnderen ter schoolen te seynden, ende die keyserlycke ende andere gescreven rechten in den universiteyten te doen studeren om

1 EG. I. STRUBBE, De briefwisseling tussen Jan van den Berghe en Johanna van Harcourt, in: *Handel. Kon. Com. v. Geschied.*, CXXV (1960), p. 523, 524.

2 G. CHARLIER, *Commynes*, Brussel 1945, p. 9.

alsoe doctoren ende clercken van rechte te mogen wordden'[1].

Deze ommekeer is wel erg treffend, want het is niet alleen een andere methode om het recht aan te leren die hier wordt geprezen - universitair-theoretisch i.p.v. praktisch -, het is de studie van een ander recht, het geschreven, geleerde recht in plaats van het traditionele in de praktijk gegroeide: boekenrecht in plaats van gewoonterecht! In versneld tempo zouden de justitieraden en de lokale rechtbanken met deze geleerden worden bezet[2]; het is dan ook niet verbazend dat uit de costumiere hoek vijandige reacties kwamen: wat wisten die met boekenwijsheid gevulde hoofden van het werkelijke recht van hun medeburgers af, wanneer ze van de universiteit terugkwamen en onder de rechters of officieren van justitie gingen plaats nemen?[3] Hoe stonden ze tegenover dit kluwen van gewoonten, gebrekkig of helemaal niet beschreven, laat staan gecommentarieerd? Moest het hun ambitie niet zijn het superieure gemene geschreven recht te doen zegevieren? Deze botsing tussen gewoonterecht en geleerd recht heeft dan ook plaats gehad.

In de 2e helft der 14e eeuw begonnen schepenbanken in moeilijke gevallen geleerde juristen te consulteren. In 1369 namen de stadsschepenen van Ieper, die in de costume geen oplossing vonden, het besluit zich 'bi rade van mesters van loyen' te

1 Uitg. EG. I. STRUBBE, I, Brussel 1952, p. 3.

2 Ziehier bijv. de samenstelling van de Raad van Vlaanderen in 1483: Mer Pauwels de Baenst, president, Brugensis, heere van Vormzeele; edele: mijn heere van Pamele, resident t'Audenaerde, mijn heere van Moerbeke, Westvlaenderen; raedsheren ordinaire: meester Phelips Wieland, Ghentenare, meester Gheerolf vander Haghe, meester Jan Pieters, meester Jan van den Broucke, meester Joos Beysel; commissarissen: Jaspar van Primesques, meester Godevaert Hebbelinc, meester Pietre de Wale, meester Pauwels van Provin, Jacop Loysier; procureur fiscael: meester Jacop de Smitere; advocaet: meester Berthelemieux van Masseme; ontvangher van den exploiten: meester Jan Boulin; greffier: meester Jooris Baert Ghentenare; notaris: Ywein van Vaernewyc, Ghentenare (volgen nog zestien deurwaarders, een 'deurwaerder van der camere' en zeven 'messagiers van der camere', geen van allen is meester). Hier vinden we dus naast de president en de twee 'edele' niet minder dan twaalf meesters op een totaal van vijftien raadsheren, leden van het openbaar ministerie en hoger administratief personeel van de Raad (Gent, Rijksarchief, Fonds Raad van Vlaanderen, 2415, f° 231, a° 1483). Een licht afwijkende lijst werd naar een andere bron afgedrukt en kort gecommentarieerd in EG. I. STRUBBE, De verordening van 1483 voor den Raad van Vlaanderen, in: *Annales de la Société d'Emulation de Bruges*, LXXIV (1931), p. 162-164.

3 Cf. de ironische klachten op dit stuk uit een latere tijd in G. DE GHEWIET, *Methode pour étudier la Profession d'Avocat*, art. 2, in: *Institutions du droit belgique*, II, Brussel 1758, p. 403-404.

laten voorlichten. Ze consulteerden geleerde juristen en spraken vonnis 'na dat de loyen ende de gescreivene rechten wijzen ende houden'. Een analoog geval kwam weer voor te Ieper in 1381. In beide gevallen waren het de schepenen zelf die het initiatief tot deze consultatie hadden genomen. In een analoog geval dat zich te Antwerpen in het begin der 15e eeuw voordeed, was het één der partijen die zich op het geleerde recht beriep en een schriftelijk advies voorlegde[1]. Dit was voor belangrijke schepenbanken, die geen 'hoofd' hadden en dus niet ten hoofde konden gaan wanneer 'zijs niet vroed waren', een begrijpelijke uitweg,

In de loop der 15e eeuw kwamen stilaan meer geleerde juristen onder de schepenen voor en in de tweede helft der eeuw werden ze talrijk in de centrale en provinciale justitieraden. De stichting van de Universiteit te Leuven had tot gevolg dat meer jongelui rechten konden studeren dan vroeger. Zij waren het o.m. die de plaatsen in het gerecht gingen innemen, vooral dan in de justitieraden die als beroepshoven fungeerden. De kans bestond dan ook, rond 1500, dat het geleerde recht voetstoots zou worden geïntroduceerd, eerst in de hogere justitieraden en als gevolg daarvan overal in den lande, waar men niet wenste alle vonnissen in beroep gewijzigd te zien worden. Het Duitse voorbeeld toont hoe reëel deze mogelijkheid was. Men vergete trouwens nooit dat ook het middeleeuwse Romeinse recht was geëvolueerd van een wereldvreemde studie van een superieur doch irrelevant systeem, dat om zichzelf werd bestudeerd (een soort *art pour l'art* houding), tot een recht dat met de structuur en de behoeften van eigen tijd rekening hield en voor toepassing in de praktijk in aanmerking kwam.

Er is rond die tijd een werk voltooid dat in dit licht dient te worden gezien, nl. de reeds genoemde *Loopende Practijke* van Van der Tanerijen. Dit boek, waarvan de redactie in 1496 werd voltooid, is een merkwaardig exposé in het Nederlands van de doctrines van het geschreven recht, dat sommigen wel liever hadden zien toepassen dan de wirwar van de lokale en regionale costumen. In hoever het boek inderdaad de praktijk van de Raad van Brabant weerspiegelt, is alsnog niet uit te maken, omdat de archieven van die Raad nog te weinig bestudeerd zijn; zeker is dat het boek een voortreffelijk exposé is van het gemeen ge-

1 EG. I. STRUBBE, Der receptie in de Vlaamse rechtbanken van midden veertiende tot einde vijftiende eeuw, in: *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis*, XXIX (1961), p. 447 vv.

schreven recht, vnl. op het gebied van het burgelijk recht en het burgerlijk procesrecht.

De confrontatie der twee rechtssystemen is in de Zuidelijke Nederlanden echter een andere weg opgegaan. In plaats van een overname in blok van geleerd recht is men de weg opgegaan van de homologatie der costumen: men heeft in navolging van Frankrijk het gewoonterecht op schrift gesteld op bevel van de vorst en deze teksten, soms echte omvattende codificaties, zijn door het staatsgezag als wet afgekondigd. Overwinning dus van het gewoonterecht? Ongetwijfeld, doch met beperkingen. Het aantal costumen werd gereduceerd met het oog op een zekere rationalisatie en unificatie, ze werden door academisch geschoolde juristen bijgewerkt en in de meeste costumen werd ook gestipuleerd dat op het geleerde recht zou beroep worden gedaan telkens als de costume zweeg. Het geleerde recht was de ultima ratio: het speelde thans tegenover het gewoonterecht de aanvullende rol die het reeds eeuwen vroeger tegenover het kanonieke recht had gespeeld. Zo had Filips de Goede het reeds voorgeschreven bij de bevestiging der costumen in Bourgondië. Aldus werd in de 16e eeuw het pleit beslecht: de Zuidelijke Nederlanden zouden blijven wat ze waren, een land van gewoonterecht en particularisme, zij het dan getemperd door een sterke geleerde invloed, uitgeoefend door academisch gevormde rechters en auteurs. Het oud-Belgische recht is in wezen costumier geweest en gebleven, ondanks een zekere substantiële invloed van het geleerde recht, vnl. in het verbintenissenrecht, en ook een sterke formele invloed (men vergelijke de kwaliteit van het exposé uit latere tijden met de soms zeer stuntelige pogingen van onze vroegste rechtsboeken); al is die dan weer ten koste van de autonome ontwikkeling van de Nederlandse rechtstaal uitgeoefend[1].

Na het hoe, het waarom: geen historische studie is volledig zonder de vraag naar de factoren. Het is duidelijk dat de beslis-

1 Ziehier twee uittreksels uit de Nederlandse tekst van de ordonnantie voor de Raad van Vlaanderen uit 1483 - waarbij in het midden wordt gelaten of de leenwoorden rechtstreeks uit de Latijnse teksten dan wel onrechtstreeks langs het officiële Frans van de Bourgondische administratie is overgenomen: 'Naer litiscontestacie alle delayen zullen zijn peremptoire zonder dat thof meer useren zal te ghevene delayen meer dan ordinaire' (c. 85); 'in materien van anticipacien of desercien van appelle, eist dat de appellant gheanticipeert niet en comt, de appellacie werdt metten tweetsten deffault met inthimacie ghehouden voor deserte...' (c. 110) (uitg. EG. I. STRUBBE, De verordening van 1483 voor den Raad van Vlaanderen, in: *Annales de la Société d'Emulation de Bruges*, LXXIV (1931), p. 177, 180.

sende stap is gezet geworden wanneer men heeft besloten de lokale en regionale costumen te homologeren, want dat betekende dat de voortaan schriftelijk vastgelegde costumen dwingende rechtskracht hadden voor de rechtbanken. De voornaamste verdienste van deze maatregel was dat hij een einde stelde aan de heersende rechtsonzekerheid, die was veroorzaakt enerzijds door de frequente onzekerheid wat precies de costume was (aanleiding tot de omslachtige turbe-procedure) en anderzijds door de onzekerheid in welke mate men geleerd recht kon toepassen en wat moest gebeuren bij ontstentenis van (duidelijk) gewoonterecht. Het was klaar dat iets moest gebeuren, ofwel het voetstoots invoeren van het geleerde recht als gemeen recht voor de 'Landen van herwaarts over' ofwel het homologeren van het costumiere recht. Beide operaties beantwoordden ook aan de algemene trend naar *Verwissenschaftlichung*, die door de voortschrijdende ontwikkeling en o.m. door de verspreiding van het gedrukte boek, werd ondersteund.

Dat de beslissing in het voordeel van de homologatie van de costumen is gevallen, houdt o.i. verband met twee omstandigheden, nl. het hoge peil dat het gewoonterecht in onze gewesten had bereikt en bepaalde fundamentele reflexen van de oude Nederlandse maatschappij tegenover alle unificerende en centraliserende politiek van de landsvorsten. Rond 1500 had ons autochthoon recht reeds een hele evolutie achter de rug. Vanaf de 12e eeuw kunnen we een ononderbroken proces van modernisering en adaptatie volgen waardoor het gewoonterecht zijn primitieve trekken had verloren om rond 1500 tot de meest geëvolueerde in Europa te behoren. De openheid van onze maatschappij, dank zij de grote steden voortdurend in contact met de nieuwe stromingen uit alle richtingen (soms ook romeinsrechtelijke), is daarbij een belangrijke factor geweest. Mits de formele adaptatie en de materiële aanvulling door de homologatie doorgevoerd, kon het voor zijn tijd als een adequaat recht worden beschouwd. Het beantwoordde ook aan het fundamentele particularisme van het land. Het eigen gewoonterecht was een palladium van de lokale of regionale autonomie. De schepenbanken van de grote steden hadden als hoofd van kleine steden en van plattelandsrechtbanken en door de uitoefening der willige rechtsmacht voor hele gewesten functies vervuld die elders door het centrale staatsgezag werden uitgeoefend. Romeins recht, soevereine vorstelijke justitieraden, centralisatie en unificatie: zovele aspecten van eenzelfde vorstelijk streven naar steeds groter

gezag. Karel de Stoute, de veroveraar van Luik, had in de ongelukkige stad de aloude costume afgeschaft en vervangen door het Romeinse recht, kortstondige maatregel, maar veelbetekenend[1].

Verder dan deze enkele overwegingen is het ons thans onmogelijk geweest te gaan, wegens het gebrek aan detailstudies. Dat het ons mogelijk is geweest zo ver te geraken is voor een goed deel te danken aan het belangrijke werk dat in de laatste jaren vnl. door onze collega's Feenstra uit Leiden, Gilissen uit Brussel en Strubbe uit Gent is verricht geworden[2]. Ook de invloed die uitgaat van de Nederlands-Belgische studiegroep voor de geschiedenis van het Romeinse recht in onze gewesten, waarvan we de oprichting danken aan het initiatief van prof. Feenstra, dient hier vermeld. Een Nederlands-Belgisch geleerd genootschap voor de studie van de instellingen en het recht der Oude Nederlanden bestaat er niet, doch het mag gezegd dat in genoemde studiegroep reeds belangrijk werk is gepresteerd.

Na een voorlopig dankwoord van de *voorzitter* aan de spreker, verzoekt hij de vergadering om de discussie te openen.

Prof. *Coolhaas*, teruggrijpend op juridische ervaringen, herinnert eraan, dat zijn leermeester prof. Van Vollenhoven, de strijder voor het adatrecht in het voormalig Ned. Indië, twee grondslagen voor het recht placht aan te geven, wettenrecht enerzijds en levend recht, nl. een recht dat zich weet aan te pas-

1 Art. 4 van de uitspraak van 28 november 1467 van Karel de Stoute over de verslagen stad Luik zegt: 'Item que lesdis eschevins a la semonce dudit maire seront tenus de jugier les causes et proces qui seront devant eulx selon droit et raison escripte, sans avoir regart aux malvais stieles, usaiges et coustummes selon lesquelz lesdis eschevins ont aultrefois jugiet; et seront iceulx mauvais stieles usaiges et coustummes abolis et les bonnes coustummes qui ne seront trovees contre droit et raison seront gardés sy avant quelles seront par mondit seigneur le duc et mondit seigneur de Liege trouvees necessaires et prouffitables pour le bien de ladicte cité. Et miesmement est et sera abolie la coustumme que les dis de la cité ont eu de tenir pour previleiges et pour status perpetuel ce que loy sauve et garde et dont ne sera plus usé (S. BORMANS, *Recueil des ordonnances de la principauté de Liége*, 1e série, Brussel 1878, p. 618). Zie voor de terugkeer naar het gewoonterecht bij de afschaffing van het Parlement van Mechelen in 1477: P. FREDERICQ, *Essai sur le rôle politique et social des ducs de Bourgogne*, Gent 1875, p. 186.

2 Van de oudere literatuur blijft bijzonder belangrijk: W. MODDERMAN, *De receptie van het Romeinsche regt*, Groningen 1874, en P. VAN HEIJNSBERGEN, De receptie van het Romeinsche recht in de Nederlanden, in: *Verspreide Opstellen*, Amsterdam 1929, p. 293-322.

sen, anderzijds. In sprekers praktische ervaring bij de rechtspraak in Ned. Indië manifesteerde dit zich als volgt. Men kreeg van doen met adatrecht, mohammedaans geschreven recht, en met Nederlandse wetten. De voorzitter van het rechtscollege werd gesecondeerd door een adviseur van beide richtingen. Na dezen gehoord te hebben vatte de president samen. Ten gerieve van de moslimse adviseur merkte hij dan op dat de zaak inderdaad zo lag volgens het recht van God, maar de omstandigheid, dat het ging over zondige mensen, gebood hem een andere norm aan te leggen. De tweede adviseur had echter uit te gaan van de Nederlandse wetgeving en kwam zodoende wèl te staan voor een collisie tussen recht en billijkheid. Prof. Coolhaas' vraag luidt derhalve: of het levende recht van het rechtsbewustzijn, waarmede hij als tweede adviseur ook werd geconfronteerd, niet altijd in de verdrukking komt door het boekenrecht.

Prof. *Van Caenegem* ziet hier de aequitas weer ten tonele gevoerd, machtig wapen, steeds opnieuw in stelling gebracht in de oude controverse tussen rechtsbewustzijn en rechtsgevoel enerzijds en het geschreven recht anderzijds. Met de billijkheid kan men alle kanten uit, want zij geeft een willekeurige macht en werkt als een soort deus ex machina. Het advies van een oude rot aan een jongeling in het vak luidde dan ook, dat hij, als hij nergens meer uitweg zag voor het handhaven van zijn stelling, een beroep moest doen op de ‘eeuwige’ principes van de billijkheid. Wat de Nederlanden ten deze in de behandelde periode laten zien, geeft geen enkele aanwijzing in de richting van de billijkheid. Rechtzekerheid verlangde men. Dit was de enige bekommernis dezer justitiabelen. Deze werd gevonden in de costumiere regels, die desnoods werden bepaald door een ‘turbe’.

Mr. *Den Tex* vraagt of er misschien tegenspraak zit in het slot van inleiders betoog, of dat er misverstand zijnerzijds bestaat. De keuze immers tussen handhaving van het costumiere recht of receptie van Romeins recht zou samenhangen met of worden bepaald door sterkere centralisatie of neiging tot particularisme. Centralisatie zou hand in hand gaan met receptie. Vergelijkt men nu de omliggende gebieden van de Nederlanden, dan blijkt in een sterk gedecentraliseerd Duitsland de receptie opgang te maken en staat men in het sterk op centralisatie gerichte Frankrijk juist afwijzend hier tegenover.

Prof. Van *Caenegem* constateert, dat hij wat dieper op de zaak in moet gaan dan hij in zijn conslusie deed, wil hij dit verduidelijken. Wat Duitsland aangaat zijn er twee factoren in het spel.

In tegenstelling met onze streken is het recht er minder geëvolueerd en draagt het er nog meer een archaïsch karakter. Verder heeft men er veel sterker moeten adapteren en heeft men onder de drang van die omstandigheden gegrepen naar een regeling 'aus einem Guss', 'de receptie', waarvan de oprichting van het Reichskammergericht in 1495 een duidelijke neerslag vormt. Frankrijk kent ook een bijzondere situatie. De voorkeur voor het costumiere- en de officiële afkeer voor het Romeinse recht - men denke aan de houding van het Parlement van Parijs - hangt samen met de afkeer van de Franse kroon voor wat des keizers is. Dit in tegenstelling tot Duitsland waar de machthebbers er de mond van vol hebben als basis en theorie voor hun eigen aspiraties. Nederland heeft dan een sterk ontwikkeld rechtsbestel en is weinig tot receptie geneigd. Spr. verwijst naar de poging van Karel de Stoute om te Luik uniform, Romeins recht in te voeren. Geheel anders echter zou de casuspositie geworden zijn, indien Karels aspiraties naar het koningschap vervuld waren geworden.

Dr. *Van Buijtenen* zegt zich erover te verwonderen dat er, ondanks de sterke positie van de clerus, kennelijk geen sprake is van een bevordering van de receptie via het kanoniekrechtelijk bestel. - Prof. *Van Caenegem* antwoordt dat - ondanks de vaker geuite veronderstelling, dat er een toekeer zou zijn geweest van het wereldlijk naar het kerkelijk recht, omdat het laatste beter zou functioneren - daarvan niet veel valt te bemerken. De stedelijke rechtbanken vooral hebben zich vroeg ontwikkeld en eigen rechtsregels gevormd, hetgeen een sterk tegenwicht heeft gegeven. In Friesland lag de toestand echter heel anders.

Prof. *De Smidt*, de laatste duizend jaar rechtsontwikkeling overziende, constateert dat twee problemen daarin scherp naar voren komen, nl. dat van de codificatie enerzijds en het raadsel van de receptie anderzijds. Hij uit zijn bewondering over de wijze van stellen door de inleider van het raadsel en de proeve van oplossing, samenhangend met de 'Verwissenschaftlichung' van het levenspatroon, waardoor de 'geleerde' juristen het pleit wonnen op de praktizijns. Naast dank als rechtshistoricus spreekt hij deze uit als jurist om de afrekening door de spreker met het rechtsbewustzijn. Verder onderschrijft hij gaarne de mening van de inleider, dat onder gewoonterecht soms wettenrecht of jurisprudentie schuilgaat. Hij wijst hierbij op St. Pietersdag (22 februari) als oude betalingstermijn, welke in Friesland door de in 1700 ingevoerde tijdrekening verhuist naar 5 maart. Tenslotte

spreekt hij er zijn verheugenis over uit, dat het onderzoek naar de receptie nu op Europees niveau wordt bedreven. In Noord- en Zuid-Nederland bestaat hiervoor een kleine werkgroep. Vooruitlopend op een studie van mejuffrouw mr. Reitsma, die na mr. drs. Andries het onderzoek in het archief van de Grote Raad van Mechelen voortzette, deelt hij mede, dat voor 153 dossiers de volgende percentages konden worden vastgesteld: 60% van de verwijzingen gaat naar het Romeinse recht (Corpus Juris, Digestum en Codex), 20% naar het kanoniek recht (Corpus J.C.; Decretalen, Liber VI) en 16 à 17% naar de auteurs. Het beroep op schrijvers is dus vrij beperkt. Wel dient men erop te letten in welke zaken een beroep op deze bronnen wordt gedaan, maar hierover staat nog weinig vast. Het beroep op Romeins recht vindt meestal plaats waar het gaat over jongere wetten bijv. in het einde van de 15e eeuw over het muntplakkaat. Dit ligt eigenlijk ook voor de hand.

Prof. *Van Caenegem* dankt voor deze interventie en de geboden primeur inzake het onderzoek over de Grote Raad van Mechelen. Zijnerzijds hoopt hij een begin te maken met een gelijk onderzoek over de Raad van Vlaanderen in de 15e eeuw, mogelijk geworden door het verschijnen van de inventaris van Buntinx, om na te gaan op welke bronnen in de pleidooien een beroep wordt gedaan. Uitdrukkelijk wil hij nog eens vaststellen, dat een onderzoek naar het probleem van de interpenetratie niet van louter academisch belang is. Het is in allerlei landen, bijv. in de jonge Afrikaanse staten, een hoogst actueel probleem. Daar gebeurt met de Code Civil en de Common Law o.a. hetzelfde als hier in de 15e eeuw met tot in details soms hetzelfde verloop. Zaken die in de jonge landen thans op andere basis moeten worden gesteld, regelt men krachtens een nieuw verbintenissenrecht, terwijl betrekkingen die van oudsher sterk aan traditie waren verbonden, als erfrecht en familierecht, nog ‘bij maniere als van ouds’ behandeld worden.

De *voorzitter* stelt in zijn dankwoord met genoegen vast, dat zijn collega De Smidt de betekenis van deze voordracht wel op volmaakte wijze heeft geanalyseerd, dusdoende de voorzitter vakkundig en vlijmscherp het gras voor de voeten wegmaaiend. Gezien de grote waarde van de geboden studieresultaten, moet het haast spijtig heten, dat door het bestuur bij wijze van pendant niet eenzelfde onderzoek voor Noord-Nederland al thema is gekozen voor de middagvergadering.

Met dank aan de inleider en aan degenen, die tot de discussie

hadden bijgedragen, schorst de voorzitter te 12.40 uur de vergadering.

Na de koffiepauze, te ruim twee uur, geeft de voorzitter het woord aan dr. J.W. Schulte Nordholt (Wassenaar) voor zijn voordracht over: Nederlanders in Nieuw Nederland.

Nederlanders in Nieuw Nederland
De oorlog van Kieft (met als bijlage het 'Journael van Nieu-Nederlandt')

In het boek dat men algemeen voor zijn meest geslaagde roman houdt, heeft de Amerikaanse schrijver F. Scott Fitzgerald een historisch visioen opgeroepen. De roman is getiteld The Great Gatsby en beschrijft het leven van een kleine groep rijke mensen die op de uiterste punt van Long Island wonen, ergens in de buurt van wat door onze voorvaderen Adriaan Blok's eiland werd genoemd. Aan het slot zit de ik-figuur van het boek des avonds aan het water te dromen en beleeft nog eens het verre verleden, dat éne adembenemende moment toen onze voorvaderen de nieuwe wereld zagen opdoemen uit de nevelen van de voorgeschiedenis: 'And as the moon rose higher the inessential houses began to melt away until gradually I became aware of the old island here that flowered once for Dutch sailor's eyes - a fresh green breast of the new world. Its vanished trees, the trees that had made way for Gatsby's house, had once pandered in whispers to the last and greatest of all human dreams; for a transitory enchanted moment man must have held his breath in the presence of this continent, compelled into an aesthetic contemplation he neither understood nor desired, face to face for the last time in history with something commensurate to his capacity for wonder.'

Zo roept de dichterlijke mens het verleden op, zelf eigenlijk nog helemaal vervuld van die mogelijkheid, die geschiktheid, dat vermogen om zich te verbazen. Maar toegegeven dat dat moment in de geschiedenis van de nieuwe wereld van een adembenemende betekenis was, zo'n ogenblik dat de mens over de grens gaat, en hij kan nooit meer terug en alles is anders voorgoed, hoe stond het dan in werkelijkheid met zijn 'capacity for wonder'? Hoe overstelpt met indrukken, hoe eerbiedig, betrad hij de maagdelijke bodem van dat groene ruige continent? Of was er helemaal geen verbazing, geen eerbied? Is dat dichterlijke fantasie, en was er in werkelijkheid niets anders dan brutale vooringenomenheid, vanzelfsprekenheid, overmoed?

Ik stel mij voor om die vraag verder na te gaan door mij te verdiepen in één bepaald aspect van de geschiedenis van Nieuw Nederland. Ik wil mij in het bijzonder bezig houden met de houding en instelling van de mens uit de oude wereld, i.c. onze Nederlandse voorvader, tegenover de inwoner van de nieuwe

wereld, de Indiaan. Welke reacties riep de wilde, de heiden, de Amerikaan (om een paar benamingen te vermelden) bij hem op? Want, nietwaar, daar was nu toch reden genoeg om zich te verbazen, in die ontmoeting met de mensen uit het stenen tijdperk! Tot hoeveel eerbied of brutaliteit zou het aanvankelijk fundamentele onbegrip leiden? Daarbij moet omgekeerd de veel moeilijker vraag naar de Indiaanse reactie op de blanken ongetwijfeld ook ter sprake komen. Kortom, een historische studie in menselijke relaties staat mij voor ogen. Maar omdat dat natuurlijk een uitermate uitgebreid onderwerp is zal ik mij moeten beperken niet alleen tot het ene gebied van Nieuw Nederland, maar bovendien ook nog tot slechts één moment uit de geschiedenis daarvan. Dat éne moment is dan wel het hoogte- of beter gezegd dieptepunt van de geschiedenis der Nederlands-Indiaanse relaties, nl. de oorlog die in de jaren 1643-1645 werd gevoerd tussen beide en die bekend is geworden - wij moeten nog nagaan in hoeverre terecht - als de oorlog van Kieft.

Als inleiding en voorbereiding daartoe moeten wij ons wel eerst in de voorgeschiedenis verdiepen. Nog eens roep ik daarom die eerste Hollanders bij u op, maar nu niet meer met de dichterlijke woorden van Fitzgerald, doch eenvoudig uit de geschiedenis zelf. De eerste Hollanders - d.w.z. de Engelse kapitein Henry Hudson met zijn mannen in het jaar 1609. Want de geheimzinnige mededeling in een rapport van 1644, dat al in 1598 twee Hollandse forten zijn gebouwd in de nieuwe wereld en wel in opdracht van de Groenlandse Compagnie, blijft in nevelen gehuld en helpt ons niet verder voor ons thema[1]. Hudson dus als eerste, de man die op zijn derde reis naar het Noorden terecht komt in het Westen en de rivier opzeilt die naar hem genoemd is. Het journaal van zijn scheepsmaat Robert Juet heeft talrijke gegevens over de ontmoetingen met wat hij noemt de Savages[2]. Deze opmerkingen, over het hele journaal verspreid,

1 *Rapport en advijs over de gelegenheyt van nieu-nederlant getrocken uyt de stucken en papieren bij Commissie der vergaderinge der XIX in dato 15 december 1644 aen de generale reeckenkamer ter hant gestelt*, etc., in: Arch. St. Gen., Loketkas W.I.C., nr. 30

2 *Henry Hudson's reize*, etc., ed. S.P. L'HONORÉ NABER, Werken Linschoten-Vereeniging XIX, 's-Gravenhage 1921, heeft het complete journaal van Juet, de tweede of misschien derde stuurman op de Halve Maen. Er is over Juet weinig bekend. Naber geeft de volgende nogal merkwaardige verklaring: ‘Oud kan hij niet geweest zijn, daarvoor gevoelde hij nog te veel voor vreemdsoortige vissen, kreeften en dergelijke bijkomstigheden die hem op de reis onder ogen kwamen’.

getuigen misschien niet van verbazing, maar wel van onzekerheid. Eigenlijk behelzen zij al in nuce de hele ambivalentie die de houding der blanken eeuwenlang zal blijven kenmerken.

De Indianen blijken blij te zijn met de komst der vreemdelingen. 'We gave them trifles, and they eate and dranke with us; and told us, that there were Gold, Silver, and Copper mynes hard by us; and that the French-men doe Trade with them; which is very likely, for one of them spake some words of French'[1]. Met andere woorden, een compleet nieuwe ontmoeting was dit contact op de kust van Massachusetts niet. De inheemsen stonden al klaar met de passende antwoorden, want ze wisten waar de blanken voor kwamen. Dat hielp hen echter niet steeds. Acht dagen later vinden wij de krasse mededeling, zonder enige verontschuldiging of reden, hoe de reizigers hun boot en schuit met twaalf man gewapend met musketten en twee 'stone pieces or murderers' op de wilden afsturen 'and drave the Salvages from their Houses, and tooke the spoyle of them, as they would have done of us'. Zoals zij ons hadden willen doen! Hoe hij dat weet, vermeldt de schrijver maar niet. Maar wel terecht becommentarieert Van Meteren: 'het schipvolck leefden qualick mettet Lantvolck, dingen met ghewelt nemende'[2].

Eten en drinken of schieten, het blijft afwisselend beide voorkomen. Als men eindelijk de haven bereikt, die eenmaal New York zal heten, vindt men alweer mensen die 'very glad of our comming' lijken te zijn en met wie een levendige handel begint. Maar twee dagen later wordt een boot die is uitgezet om de baai te verkennen door de Indianen overvallen en één der mannen, 'an English-man, named John Colman, with an arrow shot into his throat, and two more hurt'[3]. Ditmaal beginnen dus de Indianen, maar of dit niet een wraak was voor een vroegere bittere ontmoeting is niet meer te weten, maar helemaal niet onwaarschijnlijk. Van dan af blijft de verhouding gespannen. Hudson vaart de rivier op die sindsdien naar hem genoemd is en past de merkwaardigste middelen toe om te beproeven of de wilden 'any treacherie' in zich hebben. 'So they tooke them downe into the Cabbin, and gave them so much Wine and Aqua

1 *Henry Hudson's reize*, p. 28.
2 *Henry Hudson's reize*, p. 31, vgl. Van Meteren's beschrijving uit zijn *Belgische Oorlogen*, ed. 1611, hier geciteerd op p. 107-108.
3 *Henry Hudson's reize*, p. 60.

vitae, that they were all merrie'[1]. Zo gaat het in bonte afwisseling voort, handel, drank, gevechten. Het is moeilijk om algemene conclusies te trekken. Immers, tot in de baai van New York, tot achter de zeeëngte van Verrazano, ontmoet Hudson Indianen die al eerder contact met blanken hebben gehad. Pas als hij verder de rivier opvaart, noordwaarts, komt hij eindelijk in contact met mensen die nog nooit blanken hebben gezien. De enkele beschrijving die daarvan over is uit Hudson's eigen journaal, bewaard door Johannes de Laet, geeft ons een beeld van werkelijk idyllische aard, zo treffend dat ik er een klein stuk van citeren wil: 'is het schoonste landt om te bouwen, als ick oyt mijn leven met voeten betrat, ende oock van alderhande boomen; ende is seer goet volck, want doen sy sagen dat ick niet blijven en wilde, meenden dat ick van haer boghen vervaert was, namen de pijlen, braken die aen stucken ende worpen die int vier'[2].

Het is bijzonder moeilijk de waarde van een zo idyllische, een zo letterlijk ontwapenende scene te bepalen. Men moet toegeven, deze beschrijving past bijzonder goed in de zestiendeeeuwse traditie, die het paradijs in het Westen zoekt. De hartelijke wilden zijn al beschreven bij Columbus en Petrus Martire[3], zij ontvangen Cartier zoals een vader zijn zoon, die hij lang niet heeft gezien[4], zij aanbidden Drake en de zijnen als goden (dit laatste in Californië) en storten al hun hartelijkheid over Barlow uit[5].

Hoeveel er in dit alles werkelijkheid en hoeveel Utopische thematiek is, is niet makkelijk te zeggen. Men kan niet concluderen dat de wilden dus in een paradijstoestand leven, men kan slechts opmerken, dat zij nu juist in zo hoge mate nog bezaten wat Fitzgerald noemde de 'capacity for wonder'. Als wonderdoeners beschouwen zij de vreemde mensen die met hun tover-

1 *Henry Hudson's reize*, p. 67.
2 JOHANNES DE LAET, *Nieuwe Werelt ofte Beschrijvinge van West-Indien*, Leiden 1625, p. 89 (hier geciteerd p. 114).
3 Original Narrative of Early American History, *The Northmen*, *Columbus and Cabot*, New York 1906, p. 110-112. Vgl. H. BAUDET, *Het paradijs op aarde*, Assen 1959, p. 41 vv., en GILBERT CHINARD, *L'Exotisme Américain dans la Litterature Française au XVIe siècle*, Parijs 1911.
4 Original Narratives, *Early English and French Voyages*, New York 1906, p. 57.
5 *Early English and French Voyages*, p. 159-163, en *The Roanoke Voyages*, ed. D.B. QUINN, 2 dln., Hakluyt Society, Londen 1955, I, p. 99, 107-109.

schepen uit het land van de opgaande zon komen. Wij bezitten enkele Indiaanse getuigenissen van hun reactie op de komst der blanken, en wel speciaal der Nederlanders. Van der Donck in zijn beroemde Vertoogh heeft hun verwondering nodig als bewijs voor het recht dat de Nederlanders als eerstkomenden hebben op Nieuw Nederland en schrijft: 'de inboorlinghen van het Landt die soo oudt sijn dat syder gheheugenis van hebben, ghetuyghen dat als de Duytsche Schepen hier eerstmael quamen ende zylieden de selve beschouden, gants niet wisten wat daer af te maecken ende datse niet konden begrypen of het uyt den Hemel van daen quam dan of het Duyvels waren, sommige oock onder haer in het eerste aenkomen meende dat het eenen Visch of dierghelijcken Zee-Monster was, so dat daer van een vreemt geroep door het heele Landt vlooch. Wy hebben de wilden oock selfs dickwijls hooren segghen dat sy van geen andere Werelt of menschen wisten voor het aenkomen vande Neer-landers alhier'[1].

Heel interessant is de bevestiging van deze korte opmerking in het boek dat de Moravische zendeling John Heckewelder in de achttiende eeuw over zijn geliefde Delaware-Indianen schrijft, getiteld History, Manners and Customs of the Indian Nations. Daarin wijdt hij een speciaal hoofdstuk aan een 'Indian Account of the first arrival of the Dutch at New York Island'. Ook daar leest men van de ongewoon grote vis die op de stille kust afkomt, maar er zijn ook wilden die geloven dat het een huis is drijvend op het water. Daarin moet Mannitto ('the Great or Supreme Being' is het commentaar van de achttiende-eeuwse zendeling) hoogstpersoonlijk woonachtig zijn en alles wordt klaar gemaakt voor een passende ontvangst. Heel boeiend wordt beschreven hoe de spanning en verwarring bij de nadering van het toverschip stijgt, vooral als men levende wezens erbovenop heen en weer ziet lopen. Tenslotte komen de blanken aan wal. De Indianen 'are lost in admiration; the dress, the manners, the whole appearance of the unknown strangers is to them a subject of wonder; but they are particularly struck with him who wore the red coat all glittering with gold lace, which they could in no manner account for. He, surely, must be the great Mannitto, but why should he have a white skin?' De eerste ontmoeting is allerhartelijkst, maar het verhaal eindigt met het beroemde bedrog van de blanken, die zoveel grond vragen als men met een ossehuid

1 *Vertoogh van Nieu Nederland*, 's-Gravenhage 1650, p. 3.

bedekken kan en dan die ossehuid in lange repen snijden en er een heel groot stuk mee omheinen. ‘The Indians were surprised at the superior wit of the whites’, schrijft Heckewelder, en in een noot voegt hij er aan toe dat deze Hollanders het verhaal van koningin Dido wel gekend moeten hebben, en zo veel voordeel hadden van hun kennis van de klassieken[1].

Men moet een dergelijk verslag ongetwijfeld met de nodige voorzichtigheid lezen, al is er genoeg vergelijkingsmateriaal uit andere gebieden om een algemene betrouwbaarheid te bevestigen. Van Indiaanse kant is er niets dan verbazing, die steeds meer zal overgaan in ontsteltenis. Van de Hollandse kant is er ook veel onzekerheid, zij het aanzienlijk minder eerbied. Het zou zo belangrijk zijn te weten in hoeverre er van de kant der blanken sprake is geweest van vooringenomenheid, ten goede of ten kwade. Dat de reders en ondernemers enige kennis hadden van de nieuwe wereld is aannemelijk en zelfs wel bewijsbaar, men denke maar aan het geval van de erudiete koopman Johannes de Laet. Maar hoe stond het met de schippers en het bootsvolk? Wat wisten zij voor zij op weg gingen van de wilden? Was het vrees of idealisme waarmee hun verbeelding werd gevoed? Hadden zij misschien enige kennis opgedaan door de in ons land zo wijd en zijd verspreide pamfletten van Las Casas te lezen, die naar de mate waarmee hij de Spanjaarden zwart maakte, de Indianen als hun arme slachtoffers idealiseerde? Helaas weten wij wat dit betreft veel te weinig. De ontwikkelde mensen gaan zelden mee op reis, één van de eerste reders, de Zwollenaar Lambert van Twenhuyzen, stuurt wel zijn hond mee, en dat beest is al even verward als zijn meester of wie ook. Omdat de wilden in beestenvellen gekleed zijn, zo vermeldt Van Wassenaer, denkt hij dat het wilde dieren zijn, en de Indianen van hun kant houden hem voor een groot opperhoofd onder de honden. Maar als ze hem brood geven leert hij ze als mensen te onderscheiden[2].

Het enige voorbeeld van een Nederlander in de nieuwe wereld die kennelijk op de hoogte is met enige wetenschappelijke literatuur over de Indianen is merkwaardig genoeg de gouverneur Willem Kieft, die overigens zo'n droefgeestige rol tegenover de

1 JOHN HECKEWELDER, *History, Manners and Customs of the Indian Nations who once inhabited Pennsylvania and the neighboring states*, new and revised ed., Philadelphia 1876, p. 71-75.

2 NICOLAES JANSZ. VAN WASSENAER, *Historisch Verhael alder ghedenckweerdichste Geschiedenissen die hier en daer in Europa etc. voorgevallen zijn*, Amsterdam 1621-'31, IX, p. 44.

Indianen heeft gespeeld. Roger Williams heeft met hem, als hij in 1643 op doorreis in Nieuw Amsterdam is, een gesprek over de oorsprong der Indianen: 'At my now taking ship, at the Dutch Plantation, it pleased the Dutch Governour (in some discourse with me about the Natives), to draw their Line from Iceland, because the name Sackmackan (the name for an Indian Prince, about the Dutch) is the name for a Prince in Iceland'[1]. Kieft moet dus klaarblijkelijk, direct of indirect, op de hoogte zijn geweest met de theorie van Hugo de Groot's werk De origine gentium Americanorum, dat pas een jaar eerder verschenen was.

In het algemeen is er weinig kennis geweest van de inheemse bewoners, maar met des te meer interesse en ijver hebben Nederlandse schrijvers, soms uit de eerste hand, soms steunend op inlichtingen van anderen, uitvoerige beschrijvingen gegeven van de zeden en gewoonten der wilden. Schrijvers als Johannes de Laet, ds. Megapolensis, Adriaen van der Donck e.a. hebben daardoor de grootste verdienste en zijn een bron van informatie voor de moderne ethnologie. Zij hebben natuurlijk hun beperkingen, waarvan misschien wel de voornaamste is, dat zij weinig begrip hadden voor een classificatie en differentiatie van de Amerikaanse stammen. Maar het is toch grotendeels hùn naamgeving, die hoe onhandig ook, is blijven bestaan. Meestal zijn de namen, voor de stammen der Roodhuiden gebruikt, verkeerd begrepen verbasteringen van Indiaanse woorden, soms ook afleidingen van Europese namen. Dat laatste is het geval met de Delaware-Indianen, de grote groep van stammen langs de kust, die hun naam te danken hebben aan Lord De La Warr, de gouverneur van Virginia, (het is tekenend voor een Indiaans nationalisme, dat in later tijd de Delawares een etymologie uit eigen taal voor hun naam hebben gevonden). De eigenlijke naam van dit volk was Lenni Lenape, wat betekent: wij mensen of wij echte mensen[2]. Bij dit belangrijke volk behoren verschillende stammen, waarmee de Hollanders direct te maken kregen, zoals

1 Geciteerd bij E.L. RAESLY, *Portrait of New Netherland*, New York 1945. p. 75.

2 W.W. NEWCOMB JR., *The Culture and Acculturation of the Delaware Indians*, Anthrop. Papers of the Museum of Anthrop. Univ. of Michigan, Ann Arbor 1956, p. 9. Het woord zou dan betekenen: ik zei of ik bedoelde. Dit is, zo zegt Newcomb voorzichtig, 'probably a rationalization'. Over de traditie der Delaware Indianen voorts DANIEL G. BRINTON, *The Lenape and their Legends; with the complete text and symbols of the Walam Olum*, Philadelphia 1885, en F.W. HODGE, *Handbook of American Indians*, New York 1960 (een herdruk van het beroemde werk van 1906), s.v. Delaware.

de Raritans en de Hackensacks aan de overzijde van de Hudsonrivier. Nauw verbonden met deze Delawares in taal en cultuur waren de andere Algonkin-groepen, die meer naar het Noorden woonden, en die ook door de verschillende ethnologen als confederaties worden beschreven, in de eerste plaats de Wappingers, waartoe de stam van de Wechquaesgeck-Indianen behoorde. Men hoort de bevreemding tot in zulke curieuze namen! Verder noordwaarts langs de rivier trof men de Esopus-Indianen aan en in de buurt van Fort Oranje de Mahicans of Maykanders, niet te verwarren met de Mohegans, waarvan James Fenimore Cooper de laatste beschreef en die verder naar het Oosten woonden, en natuurlijk helemaal niet met de Mohawks, die bij de beroemde League van de Iroquois hoorden en de doodsvijanden waren van de Algonkins. In New England vond men voorts de Pequot-Indianen, wonend langs de Verse Rivier, en op Long Island een hoeveelheid van stammen, waarvan de voornaamste de Canarsie waren.

Tot zover dit gestamel van de Nederlandse Adams die wel zelfbewust namen geven, maar toch niet in het paradijs terecht gekomen zijn. Wat de cultuur van deze Algonkin-stammen betreft, zij zijn over het algemeen landbouwers geweest, levend in zeer kleine gemeenschappen verspreid her en der. Hun aantal is moeilijk te bepalen; de beste deskundige op dat gebied, James Mooney, kwam voor de Delawares op een getal van achtduizend in 1600 en schatte de Wappinger-federatie op drieduizend[1]. Over de geheel anders geaarde Iroquois zullen wij hier niet spreken. Zij woonden verder naar het Noorden en hun contact met de Hollanders is van grote betekenis geweest voor de hele geschiedenis van Noord-Amerika, maar in ons verhaal van de gebeurtenissen van 1643-'45 spelen zij een geringe rol. Zij staan dan pas aan het begin van de machtsontplooiing die hen later zo berucht zal maken.

Om enigszins zinvol te spreken over de algemene achtergronden in de ontmoeting tussen Hollanders en Indianen (in dit geval dus Algonkin-Indianen) is het ter zake dienend om te onderscheiden in diverse terreinen. Handel, land, godsdienst en oorlog dat zijn de categorieën van relatie waar ik ter

1 JOHN R. SWANTON, *The Indian Tribes of North America*, Bureau of Am. Ethnol. Bull. no 145, Washington 1952, p. 44-52. Over de algemene culturele achtergrond RUTH M. UNDERHILL, *Red Man's America*, Chicago 1953, p. 57-82.

ontplooiing van mijn thema over wil spreken, om zo na te gaan in hoeverre er verstandhouding of misverstand kon berusten op fundamentele overeenkomsten of verschillen.

Met handel begin ik dan, handel was ongetwijfeld het eerste en kardinale doel van de Hollandse kolonisten. Maar de vorm van handel waarmee zij de nieuwe wereld kwamen binnenstuiven, overrompelend en radicaal, was voor de Indianen een totaal onbekende zaak. Deze hadden zeker enige handel gekend in de gebruikelijke uitwisseling van geschenken en de hele overlading met ceremoniën daarbij in zwang. Een handel zonder transport van dieren, zonder wiel, daardoor gering en alleen langs de waterwegen van wat meer betekenis. Er moet bijv. tussen het Bovenmeer en het kustgebied langs de Oceaan een handel zijn geweest in koper en tabak over en weer, er is ook rode pijp-aarde en vuursteen getransporteerd en Champlain meldt dat de Hurons in mais handelden[1]. Soms hebben Indianen verre reizen gemaakt, daarvan zijn er enige bewijzen[2]. Maar de absolute wijze waarop de blanken handel drijven, alles toespitsend op één product, nl. bont, is voor de Roodhuiden onbekend. Wat de blanken doen is de dingen losmaken uit hun levensverband, de fragmenten absoluut maken. De hartstocht waarmee zij uit zijn op beverhuiden is niet alleen onvoorstelbaar voor de Indianen, maar verandert tenslotte ook wezenlijk hun hele samenleving. Aanvankelijk laten zij zich de waren afkopen voor kleinigheden, wat Juet 'trifles' noemt op zovele bladzijden[3]. Maar heel lang is het niet zo gebleven. De brieven van ds. Michaelius vertellen enige bijzonderheden, waaruit blijkt dat de Indianen al gauw leren op hun hoede te zijn voor hun gewiekste handelspartners en zelfs hun taal verborgen houden[4]. Pastorius, de Duitse dominee die aan het einde der eeuw over de Delawares in Pennsylvanië

1 HAROLD E. DRIVER, *Indians of North America*, Chicago 1961, p. 224-225, 228-229, 235-236.

2 Een goed voorbeeld bij Thomas Yong in zijn Relation van 1634, te vinden in *Narratives of Early Pennsylvania*, *West New Jersey and Delaware*, New York 1912, p. 44: 'This King and his Brother are the greatest Travaylors that I mett among all the Indians, in the River, for they have bene by land at the lower fort of Hudson's River, and likewise very farre up the River, beyond the rockes, I spake of.'

3 Juet in *Henry Hudson's reize*, p. 63, 66. Vgl. *De reis van Jan Cornelisz. May naar de Yszee en de Amerikaansche kust 1611-12*. Werken Linschoten-Vereeniging I, 's-Gravenhage 1909, p. 54.

4 A. EEKHOF, *Jonas Michaelius*, *Founder of the Church in New Netherland*, Leiden 1926, p. 121.

schrijft, vertelt dat ze zeer scherp handelen en accuraat zijn in het betalen[1].

De snuisterijen die de Hollanders aanvankelijk meevoeren maken dan ook al gauw plaats voor allerlei producten van waarde, en juist daardoor wordt de Indiaanse maatschappij ten diepste veranderd. Bijlen, messen, schoffels, Hollands laken en Hollandse duffels, ketels, kruiken, lepels, vishaken, naalden, elzen, dat zijn de dingen die de wilden losrukken uit de praehistorie. De vraag naar bont verandert bovendien de Indiaanse activiteit. Jacht wordt een steeds belangrijker bestaansmiddel. Een paradoxale toestand ontstaat zo, want terwijl het blanke opdringen de inheemsen langzamerhand verdrijft uit hun oude woonplaatsen en hun ruimte steeds meer inperkt, kan anderzijds de blanke vraag om bont alleen bevredigd worden door uitbreiding van het jachtterrein. In die paradox ligt de ondergang van de Indiaanse samenleving eigenlijk al besloten.

Er is geen product dat de autochthone bevolking zo tot in haar wezen heeft aangetast als de drank. Men leest het al in het verhaal van Juet en de echo daarop van Heckewelder, hoe weerloos de Roodhuiden blijken te zijn, en latere bronnen getuigen steeds nadrukkelijker daarvan[2]. Men kan in het beroemde journaal van Jasper Danckerts lezen met hoeveel gewetenloze hartstocht onze vaderen hun rode broeders door middel van de drank hebben benadeeld[3]. Het enige voordeel dat de Indianen tegenover de Hollanders hebben gehad is dat dezen voortdurend verzwakt zijn geweest door de onderlinge concurrentie. Hoe erg dat van het begin af al geweest is, kan men nalezen in de door Hart ontdekte en gepubliceerde stukken over de voorgeschiedenis van de Nieuw-Nederland-Compagnie[4]. En het is eigenlijk nooit zo heel veel beter geworden, want het monopolie van de

1 *Narratives of Early Pennsylvania*, etc., p. 433.

2 VAN WASSENAER, VI, p. 145.

3 *Journal of Jasper Danckaerts 1679-1680*, in de serie Original Narratives, New York 1913, p. 79: 'I must here remark, in passing, that the people in this city, who are almost all traders in small articles, whenever they see an Indian enter the house, who they know has any money, they immediately set about getting hold of him, giving him rum to drink, whereby he is soon caught and becomes half a fool. If he should then buy any thing, he is doubly cheated, in the wares, and in the price. He is then urged to buy more drink, which they now make half water, and if he cannot drink it, they drink it themselves. They do not rest until they have cajoled him out of all his money, or most of it.' Vgl. ib. p. 179.

4 SIMON HART, *The Prehistory of the New Netherland Company*, Amsterdam 1959, passim.

West-Indische Compagnie is ten alle tijde een omstreden zaak gebleven.

Een bijzonder monopolie, en één dat door de Compagnie tamelijk goed gehandhaafd is, is dat van het geld. Het centrum van de aanmaak van 'wampum' of zoals de Hollanders het noemen zeewan, is nl. de kust van het Lange Eiland, waar de kinkhorens worden gevonden, die men nodig heeft om de doorboorde buisjes te maken, die het bemiddelingsobject in het economisch verkeer zijn. Ook hier, in een détail, is het misverstand groot, voor de Indianen is zeewan geen geld in onze zin, maar een artikel met religieuze meerwaarde, met mana, en tegelijk een primitief schrijfmiddel. Zo wordt het Hudson aangeboden, zo wordt het in andere vroege bronnen vermeld en misverstaan. Het is pas het Hollandse optreden dat langzamerhand de toestand geheel doet veranderen en aan het zeewan een bepaalde met de economische fluctuaties meeschommelende handelswaarde geeft[1].

Handel betekent vrede. De instructies van de West-Indische Compagnie laten daarover geen twijfel bestaan. Geen geweld of dreigement, maar persuaderen met goede woorden, dat is de voortdurende opdracht[2]. Zo wordt in de eerste jaren de bonthandel een bloeiende zaak, ondanks het feit dat de ontduiking van het monopolie en de sluikhandel van de particulieren, waaronder niet het minst ambtenaren van de Compagnie, ook aanzienlijk toeneemt. Men weet hoe op de duur de Compagnie haar monopolistische politiek niet heeft kunnen volhouden, maar, eerst in 1629 en later weer in 1639 en volgende jaren, een aantal vrijheden en exempties heeft moeten toelaten. Het is hier niet de plaats die ontwikkeling te beschrijven, maar gewezen moet worden op de gevolgen die zij heeft gehad voor de verhouding tot de Indianen. Het gevolg immers van grotere vrijheid is dat de kolonisten zich, vooral na 1640, vrijuit over het land gaan verspreiden en ieder voor zich vrolijk handel drijven. Dat is alleen voordelig voor de Indianen, zoals de vermaarde bezoeker van 'Novum Belgium', de Franse Jezuiet pater Isaac Jogues opmerkt: 'La traitte est libre à tout le monde, ce qui faict que

1 Over wampum VAN WASSENAER, XII, p. 39: 'dat sijn kleyne Coralen die sij selfs maken, by haer als Juwelen gheacht', voorts ADRIAEN VAN DER DONCK, *Beschrijvinge van Nieuw Nederlant (Gelijck het tegenwoordigh in Staet is)*, etc., Amsterdam 1656, p. 67-68, verder UNDERHILL, *a.w.*, p. 67-69.

2 F.C. WIEDER, *De stichting van New York in Juli 1625*, Werken Linschoten-Vereeniging XXVI, 's-Gravenhage 1925, p. 126.

les sauvages ont toutes choses a grand marché, un chacun des Hollandais allant au dessus de son compagnon et se contentant pourveu qu'il puisse gangner quelque petite chose.'[1] Bovendien lijdt de ongebreidelde winzucht tot allerlei conflicten, nu iedereen zijn eigen meester is; het is verrassend om te zien hoe na lange tijd van vrede vanaf 1640 plotseling de botsingen met de Indianen toenemen. Men krijgt de indruk dat er een ongezonde en explosieve situatie aan het ontstaan is door wat het rapport van een aantal ingezetenen in 1643 noemt 'de onnatuerlijcke woeckerie' van de particuliere handelaars[2].

Er is in deze toestand een merkwaardig dilemma. Enerzijds is het nieuwe individualisme der vrijheid als stimulans voor de kolonisatie bijzonder noodzakelijk, maar aan de andere kant betekent het ten top gevoerde individualisme de eigen ondergang. In het 'Journael van Nieu-Nederlandt', het belangrijke maar helaas incomplete handschrift dat in de Koninklijke Bibliotheek bewaard en hieronder uitgegeven wordt[3], is vanuit Compagnies-standpunt de situatie partijdig maar scherp gezien: 'Dese Vrijheijt dan die in alle manieren met danck most aengenomen werden, daermen sich van hadde moeten dienen als een gunstige gave, waert wel haest verkeert in een groot misbruijck. Want Ider meende dat nu de tijt gebooren was omme sijn fortuijn te maecken, retireert sich van sijn Cameraet, als houdende hem suspect ende Vijant van sijn winste, soeckt de Comunicatie met de Wilden, daer 't scheen sijn profijt van daen soude comen. Dat veroorsaeckt voor eerst een verdelinge van macht tot gevarelijcen Consequentie, tegens het Devise van Hare Hog. Mog., bracht voort al te groote familjariteijt met de Wilden, dewelcken in korten tijt een cleen achtinge veroorsaeckte, Vaeder ordinarelijck vanden haet, sijnde niet alleen te vrede haer inde huijsen te nemen, om de gewoonelijcke wijse, maer haer aenlockende met extraordinarij tractement, gelijck als haer mede aen de tafel te nemen, Servetten voorleggende, schenckende haer den Wijn, en diergelijcken meer, 't welck sij niet en ontfingen als den man van Esophi, maer gelijck als haer toekommende, ende dat sij 't waerdich waeren, in voege dat sij niet wel te vreden waeren, als haer sulcke Siviliteijten niet bethoont en werden, begonnen

1 *Novum Belgium*, *description de Nieuw Netherland par le R.P. Isaac Jogues*, New York 1862, p. 19.
2 Brief van de Acht, 24 oktober 1643, in: Arch. St. Gen., Loketkas W.I.C., nr. 25.
3 Zie hierna, p. 78-94.

dit te haten...'[1] Wel wat hakkelig maar zeer levendig beschrijft aldus het journaal hoe de vrije handel tot hartelijke hebzucht en vandaar tot haat leidt.

De handel en niet de strijd om land is het die in de eerste plaats tot conflicten leidt. Maar na 1640, na de verspreiding van de kolonisten over de wildernis, beginnen toch ook de moeilijkheden op dit gebied. En zo mogelijk is het wederzijdse misverstaan hier nog groter. Bij de Algonkins heersen totaal andere opvattingen over land als bij de blanken. Het is wel te romantisch gedacht dat zij in het geheel geen landbezit zouden kennen, dat land voor hen een element was als lucht en water. Land is een gegeven dat gebruikt moet worden. Recht op land verkrijgt een familie of clan door het te bebouwen, maar dat recht is een beheersrecht, dat weer kan vervallen als de exploitatie eindigt. Elk bezit van een kleinere eenheid heeft dus connectie met en verantwoordelijkheid tegenover de grotere eenheid van de stam. Dit alles is gebed in een religieuze traditie: de aarde is heilig en moet omzichtig en eerbiedig benaderd worden. Van de Europese opvattingen aangaande bezit, koop en verkoop begrijpen de Indianen niets en omgekeerd hebben de Hollanders nauwelijks een vermoeden van de Indiaanse opvattingen[2]. Ook hier geldt het weer: aanvankelijk begrijpen de Indianen weinig van de Hollandse gewiekstheid. 'Men can om een cleyn someken hun een groote partye lands afcoopen; ende behalven dat, soo sijnder oude en nieuwe actien genoech op hun land ... aen te eygenen, by forme van confiscatie, over verscheydene ontrouwicheden ende delicten tegens ons gecommiteert, dewelcke hun noch nooyt en sijn quytgescholden, noch door enich accoord afgedaen, maer gereserveert met sekere insicht, om te gelegener tijd daermede der Compagnie ende deser plaetse beter prouffijt te mogen doen.' Zo schrijft ds. Michaelius over de situatie[3]. Tegen zoveel handige politiek kunnen de Indianen in het geheel niet op, en het Latijn van de deftige oorkonden dreunt hen in de oren: 'Tamquam actor et procurator in rem suam ac propriam... a bona fide sine fraude ...' etc. etc. Daar zetten ze hun hulpeloze kruisjes onder, almaardoor weer.

1 Zie hierna, p. 83, 84.

2 NEWCOMB, a.w., p. 22-23; G.S. SNYDERMAN, *Concepts of Landownership among the Iroquois and their Neighbors*, Bur. of Am. Ethn. Bull 149, 2, Washington 1951, p. 15-19; DRIVER, *a.w.*, p. 244-254, 325, 340-346.

3 A. EEKHOF, *De Hervormde Kerk in Noord-Amerika 1624-1664*, 's-Gravenhage 1913, II, p. VI.

Voor de Hollanders is dan een extra moeilijkheid dat zij van hun kant niet weten tot wie zij zich richten moeten. Het blijft onbegrijpelijk waar nu eigenlijk bij de wilden het gezag berust. ‘Daer is een onder haer die het gesach heeft doch heeft niet veel macht of aensienlicheyt’, schrijft Van der Donck. Een Sackema heet hij, en dat echt Indiaanse woord (dat zoals we zagen ook uit IJslands oudheid werd afgeleid) wordt dan in gemoedelijk Hollands verkracht tot Sackemaker, zoals bijv. bij De Vries[1]. Het zijn een soort patres familiae, zegt De Laet, die per stam of per dorp hun eigen baas zijn[2]. In een veel latere bron, het Kort Verhaal van 1662, is er een duidelijker begrip aanwezig voor de geledingen van het Indiaanse gezag, bijv. voor het verschil tussen de hoofden in vredestijd en in oorlogstijd. Daar wordt, enigszins idealiserend, de nadruk gelegd op de democratie die bij de wilden zou heersen, want bij alle belangrijke beslissingen is de instemming nodig van ‘het gemeene Volk’. Dat wordt dan aangeprezen als ‘een ruigen Schets van een Atheenze of Out-Roomsche Populare Regeringh’[3]. Modern onderzoek is zo ver niet gegaan. Het herleidt de grote vrijheid die de Indianen inderdaad genieten tot het stadium van voor het contact met de blanken. Pas door de druk van de blanke kolonisatie zijn de Indianen samengedrongen tot grotere politieke eenheden en zeker is er van complete confederaties voor de zeventiende eeuw geen sprake geweest, met misschien de ene uitzondering van de erg overschatte League van de Iroquois. De blanken die de Indianen brengen tot en aantreffen in dat stadium van verandering zijn vanzelfsprekend het spoor nog al eens bijster. En maken ook nog al eens bewust misbruik van de ietwat anarchistische situatie door contracten te sluiten met tijdelijke of zelfs fictieve opperhoofden[4].

Er is misschien geen gebied waarop het onbegrip over en weer zulke afmetingen heeft aangenomen als op dat van de religie. Het zeer ingewikkelde Indiaanse geloof met al zijn geesten en

1 VAN DER DONCK, *Vertoogh*, p. 10; DAVID PIETERSZ. DE VRIES, *Korte Historiael ende Journaels Aenteyckeninge van verscheyden voyagiens in de vier delen des wereldtsronde*, etc., ed. H.T. COLENBRANDER, 's-Gravenhage 1911, Werken Linschoten-Vereeniging III, p. 253.

2 DE LAET, *a.w.*, p. 89; VAN WASSENAER, VI, p. 145, IX, p. 44.

3 *Kort Verhael van Nieuw-Nederlants Gelegentheit*, *Deughden*, *Natuerlijke Voorrechten*, *en byzondere bequaemheidt ter bevolkingh*, etc., Amsterdam 1662, p. 21-22, 31.

4 NEWCOMB, *a.w.*, p. 51-53.

verschijningen, zijn dromen, dubbelzielen en wat niet al[1], moest wel evenzeer raadselachtig blijven voor de Hollanders als omgekeerd de Bijbel een gesloten boek bleef voor de inheemsen. De Indianen aanbidden de duivel, dat is de snelle conclusie die men vindt bij vele zowel Engelse als Hollandse beschrijvers, John Smith en William Strachey in Virginia en De Laet en Michaelius in Nieuw Nederland, ja zelfs ook nog veel later bij een schrijver als Van der Donck[2]. Deze laatste komt echter in zijn tweede uitvoeriger boek, de Beschrijving van Nieuw Nederland van 1656, toch al met een voorzichtiger uitleg aangaande de Indiaanse religie, waarin hij een onderscheid maakt tussen een oppergod die een soort Dieu fainéant is en een duivel op de voorgrond, die sterk overeenkomt met wat de moderne onderzoekers de 'trickster-God' hebben genoemd[3]. De reeds genoemde late Nederlandse bron, het Kort Verhaal, protesteert tegen het gebruik van het woord Duivel 'waer van veel, zo in 't hondert, van deze en geene, zelfs onder de Christenen, wort gerammelt, en in onverstant van wert gesprooken'. Het begrip is veel wijder en omvat allerlei aanduidingen van macht en hoogheid enerzijds en van kwelling anderzijds. De schrijver interpreteert vanuit een anti-orthodox sectarisme de mededelingen van Van der Donck en komt daarom tot een zoveel milder oordeel[4].

Wat er in Nieuw Nederland vergeleken met de Engelse koloniën opvallend ontbreekt is de zendingsijver tegenover de wilden; bij ons is er geen figuur vergelijkbaar met George Thorpe in Virginia of John Eliot in Massachusetts, geen Roger Williams ook, geen zendingsgenootschap als de New England Company[5].

1 NEWCOMB, *a.w.*, p. 59-64; UNDERHILL, *a.w.*, p. 64.

2 *Travels and Works of Captain John Smith*, *President of Virginia and Admiral of New England 1580-1631*, ed. E. ARBER, new ed. by A.G. BRADLEY, 2 dln., Edinburg 1910, I, p. 370; WILLIAM STRACHEY, *The historie of travell into Virginia Britania*, 1612, ed. LOUIS B. WRIGHT and VIRGINIA FREUND, Hakluyt Society, Londen 1953, p. 88-89; DE LAET, *a.w.*, p. 89-90; EEKHOF, *Michaelius*, p. 120; VAN DER DONCK, *Vertoogh*, p. 10-11, *Beschrijvinge*, p. 76-77.

3 VAN DER DONCK, *Beschrijvinge*, p. 79-81. Vgl. Paul Radin, *The Trickster*, *A Study in American Indian Mythology*, Londen 1956.

4 *Kort Verhael*, p. 22.

5 Over de zendingsdrang in Virginia als rechtvaardiging van de kolonisatie, zie WESLEY F. CRAVEN, *The Southern Colonies in the Seventeenth Century 1607-1689*, Louisiana State Un-Press 1949 (deel I van *A History of the South*, opgezet in 10 delen), p. 75-82, 132-143; STRACHEY, *a.w.*, p. 16-28; ALEXANDER BROWN, *The Genesis of the United States*, 2 dln., Londen 1890, I, p. 266, 257, 289, 363; MATTHEW P. ANDREWS, *The Soul of a Nation*, *The Founding of Virginia and the Projection of New England*, New York 1943, p. 64-65, 175-176. Over de missionaire activiteit van de Puriteinen zijn onlangs twee belangrijke werken verschenen, nl. WILLIAM KELLAWAY, *The New England Company 1649-1776*, *Missionary Society to the American Indians*, New York 1962, en ALDEN T. VAUGHAN, *New England Frontier: Puritans and Indians 1620-1675*, Boston 1965.

Er worden wel enige principes uitgesproken, maar dat zijn wel heel sterk alleen maar vrome woorden gebleven: de kolonisten zullen ‘door hun Cristelijck leven ende wandel de Indianen ende andere blinde menschen tot de kennisse Godes ende synes woort sien te trecken’, zoals het in de provisionele ordere van 1624 heet. En de ziekentrooster Sebastiaen Jansz. Crol wordt opgedragen ‘de Indianen te onderrechten vande Christelijcke religie uyt Godes H. Woort oock te beletten alle affgoderye’[1], maar daarna hoort men zelden meer iets over dit thema. Degenen die zich er het meest voor zouden moeten interesseren, de predikanten, laten het er lelijk bij zitten. Nu spelen deze heren toch al niet de meest verheffende rol in de trieste geschiedenis van onze Noordamerikaanse kolonie. Wat een eindeloze twist en ruzie, wat een betweterij in de onafgebroken conflicten met de wereldse overheid. Wat een hoogmoed ook tegenover de Indianen. Men leze de brieven van Michaelius die Eekhof heeft gepubliceerd. Er is niets te beginnen met dat volk, ze zijn lui, diefachtig, ontuchtig, duivels, en het enige zou zijn hun hun kinderen te ontnemen en die door een Christelijke schoolmeester te laten opvoeden. Dat zal echter moeilijk gaan, want ‘d'ouders hebben hare kinderen hertelijck lief ende souden seer noode daeraf scheyden’. Megapolensis onderschrijft deze woorden, maar is wat eerlijker als hij er bij zegt dat het bekeringswerk alleen zou kunnen slagen als ‘ons volck haar met beter exempel voorgaat’[2].

Dat argument vindt men van Indiaanse kant inderdaad voortdurend herhaald in de diverse gesprekken die door schrijvers als Van Wassenaer, Van der Donck e.a. opgetekend zijn: ‘soo ghylieden hem (nl. God) kendt en vreest ghelijck ghy seght, hoe komt dan datter so veel Hoeren, Dieven, Dronckaerts en andere quaedtdoenders onder u lieden zijn, alsser somtijts gevonden worden, gewis dien Godt sal u daer swaerlijck over straffen, dewijle hy u daer van gewaerschouwt heeft, ons heeft hy dat niet ghedaen, wy weten daer niet van en verdienen daerom sulcke

1 WIEDER, *a.w.*, p. 112, 122.
2 EEKHOF, *Michaelius*, p. 120-23, *Hervormde Kerk*, I, p. 171.

straffen niet'[1]. Zulke Indianen zijn niet over te halen, daar zijn allen het over eens, tot in de hoogste kringen van de Compagnie[2], en de enige uitzondering is alweer het Kort Verhaal, dat precies andersom redeneert en de Indianen beschrijft als 'een zeer uitmuntend tractabele, en vryheitslievende Natie, waerdigh door alle goede wegen en middelen ... tot rechte mede-Christenen, en Bondt-genoten aengelockt en gefokt te werden'. Maar dat zou het werk zijn van 'Mannen in Christo' en niet van de Pedanten van de huidige religie, besluit dit interessante speciaal tegen de predikanten gerichte pamflet[3].

Nog één relatie is er die wij moeten bespreken, nl. die van het geweld, nog één handelsproduct hebben wij niet vermeld, al is het misschien het voornaamste, nl. het vuurwapen met alles wat daarbij nodig is en te pas komt. De Indiaan met zijn pijl en boog en klophamer moge aanvankelijk diep onder de indruk zijn geweest van de vuurwapenen, zo zelfs dat hij plat op de grond viel als er een schot werd afgevuurd[4], weldra leert hij de kunst afkijken en wordt minstens zo waardig als de Europeaan in mikken en schieten[5]. De West-Indische Compagnie probeert wel telkens de wapenverkoop aan de Indianen te verbieden, maar dat veroorzaakt een grote smokkelarij en op de duur kan men het verbod niet handhaven. Te meer niet omdat in het Noorden, in de kolonie van Van Rensselaer de Mohawks wèl van wapens worden voorzien, één der oorzaken van hun groeiende macht. De Algonkins aan de kust raken juist daardoor in een uiterst penibele positie en het is dan ook op de duur onvermijdelijk, dat ook zij worden uitgerust met de wonderbare schietgeweren. Maar voor het zover is, is de grote uitbarsting al een feit geworden. Ja, één der grieven van de kust-Indianen is juist dat zij achter worden gesteld bij de Iroquois.

Zelfs in de laatste relatie, die oorlog heet, is er een fundamenteel onbegrip voor de houding en actie van de ander. Nu mag men zeggen dat dat per definitionem waar is van elke oorlog, maar ik bedoel dat men hier over en weer zelfs geen weet heeft

1 VAN DER DONCK, *Beschrijvinge*, p. 77. Vgl. andere gesprekken over de godsdienst bij VAN WASSENAER, XII, p. 39 en bij DE VRIES, p. 263.
2 In het antwoord van de West-Indische Compagnie op het Kort Begrijp van Bout en Van Couwenhoven, Arch. St. Gen., Loketkas W.I.C., nr. 30, artikel 18 met antwoord.
3 *Kort Verhael*, p. 22-23.
4 VAN WASSENAAR, VI, p. 146.
5 VAN DER DONCK, *Vertoogh*, p. 11, *Beschrijvinge*, p. 72-73.

van wat voor regels, hoe dan ook, waaraan men in het verschrikkelijkste van alle menselijke spelen gehouden zou zijn. Het is nog altijd uitermate moeilijk een juiste indruk te krijgen van de Indiaanse motivering van de strijd in het algemeen. Wat moeten wij ons voorstellen? Waren de Indianen de oorlogszuchtige krijgers die zonder enige economische motivering zich schreeuwend in de strijd stortten, een beeld dat wij kennen niet alleen uit de romanschrijvers van onze jeugd, maar ook uit een zo brilliant historicus als Francis Parkman, die schrijft over de stammen 'tearing each other's throat in a wolfish fury, joined to an intelligence that served little purpose but mutual destruction'? Een dergelijke visie wordt ondersteund door een groot modern anthropoloog als Kroeber, die spreekt van een oorlog, die 'insane, unending, continuously atritional' was, oorzaak, zo stelt hij, van het niet toenemen der bevolking in het Noord-Oosten[1]. Andere geleerden spreken deze hele voorstelling van krijgszaken met klem tegen. Als er zo'n voortdurende oorlog was geweest, had men toch de resten van versterkte vestingen en dorpen moeten vinden in archaeologie of literatuur, en niet de open plaatsen aan het water. Is het vol te houden dat de Indianen puur uit aanleg oorlog voerden? De enige doorslaggevende motieven die wij, ook in de historische tijd, kennen, zijn bloedwraak en adoptie. Vooral het eerste moet een belangrijke rol hebben gespeeld, daarover zijn de getuigen het eens. De Vries vergelijkt de Roodhuiden dan ook met Italianen en Bancroft trekt in de negentiende eeuw een fraaie vergelijking met de wrok van Achilles. Maar zelfs als het om bloedwraak gaat is oorlog niet onvermijdelijk, integendeel, zelfbelang gaat boven de hevige passies van eerzucht en wraak. Telkens weer leest men hoe zelfs de ernstigste bloedschuld verzoend kan worden met een schade-vergoeding[2].

Als er oorlog gevoerd wordt is het op uiterst kleine schaal.

1 FRANCIS PARKMAN, *The Jesuits in North America*, Boston 1867, p. 435; A.L. KROEBER, *The Cultural and Natural Areas of Native North America*, Berkeley 1947, p. 148.

2 NEWCOMB, *a.w.*, p. 54-55. Vgl. DE VRIES, p. 156; VAN DER DONCK, *Beschrijvinge*, p. 68, 73; brief van Isaac de Rasières aan Samuel Blommaert, A.R.A., Verspreide Stukken W.I.C. Verder GEORGE BANCROFT, *History of the United States from the Discovery of the American Continent*, II, Londen 1851, p. 563. Zeer belangrijk is het werk van GEORGE T. HUNT, *The Wars of the Iroquois*, *A Study in Intertribal Trade Relations*, Un. of Wisc. Press 1940, en de kritiek daarop bij J.V. JANSEN, *Oorlog in een primitieve maatschappij*, diss. Amsterdam 1955.

Veldtochtsplannen, slagordes, staven in het zadel, het hele Europese oorlogsspel is onbekend. Oorlog is er op uit trekken met kleine groepjes, en alle tactiek is besloten in de verrassing van nachtelijke overvallen, van hinderlagen, van onverhoedse aanvallen. Zo wordt het beschreven door Van der Donck, zo vindt men het nog twee eeuwen later in de autobiografie van een groot aanvoerder als Black Hawk, die vol verbazing spreekt van de domme oorlogsvoering der blanken: 'Instead of stealing upon each other, and taking every advantage to kill the enemy and save their own people, as we do ... they march out in open daylight, and fight, regardless of the numbers of warriors they may lose!' Ik citeer deze latere bron omdat zij zo bijzonder duidelijk het diepe misverstaan aan het licht brengt tussen Indianen en blanken[1].

In het algemeen is de houding van de blanke tegenover de Indiaan bepaald door een merkwaardig soort ambivalentie. Enerzijds wordt hij in diverse getuigenissen afgeschilderd als uitermate bloeddorstig en slecht, anderzijds is er een reeks van gunstige uitspraken over de edele wilden, zoals reeds bij Van Wassenaer, die toch steunt op de berichten van de eerste schippers, maar die anderzijds wel de geleerde was, die beïnvloed kon zijn door het Utopisme van de zestiende eeuw. Van der Donck en vooral het Kort Verhaal, respectievelijk van 1656 en 1662, hebben zo hier en daar al de toon van verheerlijking, die men als een prelude op het achttiende-eeuwse idealisme mag verstaan[2]. Men weet niet goed wat men met de Indianen aan moet, men wil hen op een afstand houden, men moet echter ook aan hen verdienen. Heel merkwaardig is de instructie van de Compagnie in 1625 aan Willem Verhulst, waarin het verboden wordt de Indianen of naturellen van het land te leren paardrijden. Daaruit spreekt een voorzichtigheid die men blijft aantreffen in het Hollandse optreden, in de waarschuwende woorden van de Rasieres, De Laet en De Vries, telkens weer[3].

1 VAN DER DONCK, p. 72; HUNT, p. 18-21; NEWCOMB, p. 56-58. *Black Hawk*, *an autobiography*, ed. DONALD JACKSON, Un. of Illinois Press 1955, p. 80

2 VAN WASSENAER, VI, p. 144; VAN DER DONCK, *Beschrijvinge*, p. 53-68, *Kort Verhael*, p. 18-21. Men vergelijke in het algemeen over deze ambivalentie: JACK D. FORBES, *The Indian in America's Past*, Englewood Cliffs, N.J. 1964, p. 14 vv.

3 WIEDER, p. 138; brief van De Rasieres van 1626 aan de bewindhebbers van de Compagnie, bij WIEDER geciteerd, p. 168-171; DE VRIES, p. 158-159.

Zo heerst er op elk terrein, uit vrees, uit voorzichtigheid, uit onzekerheid, meer misverstand dan begrip. Op de duur leidt dat tot een botsing. Dat is misschien niet de noodzakelijke, maar toch wel een logische ontwikkeling van gebeurtenissen, een sluitstuk van de verwrongen relatie. Hoe zeer nog afhankelijk van menselijke, al te menselijke misstappen en misdaden, dat moeten wij thans nader bezien.

In 1643 breekt met plotseling geweld de oorlog uit, een kleine oorlog in onze ogen, een strijd van honderden tegen honderden, meer niet, maar in de situatie een grote oorlog die ingrijpt in aller leven en alles voorgoed verandert. Het is achteraf zo vreselijk moeilijk, zelfs voor de tijdgenoten, laat staan voor de later komenden, om de tijd van voor de oorlog weer op te roepen. In de ogen van sommigen krijgt die tijd een idyllisch, welhaast romantisch karakter, als een tijdperk van onbereikbare, voorgoed voorbije vrede. Aldus vooral de slachtoffers van het gebeuren. Maar degenen die de oorlog gewild hebben of zelfs veroorzaakt denken anders, zij schilderen de voortijd af als een periode van lijden en strijd, waaruit men zich hoe dan ook moest bevrijden. Een dergelijke splitsing der opinies weerspiegelt zich in de bronnen die wij over hebben over de Indiaanse oorlog van 1643 zeer duidelijk. Als we de voorstanders en aanstichters van de oorlog mogen geloven, is de verhouding tot de Indianen een lange lijdensweg geweest van onzekerheid en moord en doodslag, maar in de veel talrijker berichten van de tegenstanders waren dezelfde Indianen het vreedzaamste volk ter wereld, lammeren gelijk.

Als wij na het voorgaande thans de vraag laten rusten in hoeverre de Indianen van nature - wat dat dan ook zijn moge - lammeren of wolven waren en eenvoudig nagaan hoeveel botsingen er geweest zijn voor het jaar 1643 dan komen wij inderdaad tot een beeld van betrekkelijke rust, in Nieuw Amsterdam zelf nimmer door een ernstig conflict onderbroken. Om de belangrijkste conflicten op te sommen: in 1618 is Hendrik Christiaensen met het grootste deel van zijn bemanning vermoord in de buurt van Governor's Island[1], in 1626 is Daniel van Kriekenbeeck met enige soldaten omgekomen bij een expeditie tegen de Mohawks[2], in 1632 wordt de plantage van David Pieterszn. de Vries aan de Zuid-rivier uitgemoord, waarbij 32

1 VAN WASSENAER, IX, p. 44-45; HART, *a.w.*, p. 36-37.
2 VAN WASSENAER, XII, p. 38, 40.

man omkomen[1], in het Oosten langs de Verse Rivier komt het tot een klein conflict met de stam der Pequots, die daardoor tot haar grote schade in de armen der Engelsen wordt gedreven[2].

Voornamelijk aan de grenzen komt het van tijd tot tijd tot een botsing, maar in de kolonie zelf heerst gemiddeld rust. Nadrukkelijk heeft de Compagnie aangedrongen op goede relaties met de Indianen en één van de redenen van de durende vrede is inderdaad dat in geval van dreigend conflict de Nederlanders liever een verzoening zoeken dan tot het uiterste te gaan. Het optreden van De Vries na de vermelde moordpartij op Zwanendael is een goed voorbeeld van deze voorzichtigheid. Zolang dit tijdperk van de handel duurt duren de goede betrekkingen, er is nog zo weinig vraag naar het land der inheemsen, het belang van beide partijen vraagt vrede. Na 1640 wordt dat anders. De nieuwe stroom van kolonisten, gelokt door de grotere vrijheden, verspreidt zich over het land, op zichzelf wel het beste bewijs hoe weinig vrees voor de Indianen er was. Verdediging, beveiliging lijken nauwelijks nodig. Het fort van Nieuw Amsterdam is trouwens in een ruïneuze staat, het was ook niet gebouwd 'tegen den aenstoot der wilden, die wij nu voortaan met Godes hulpe niet seer te vreesen hebben', zoals ds. Michaelius in 1628 schreef[3]. Iedereen is vriend met iedereen, lijkt het. Maar de plotselinge intensivering van de relaties met de wilden is het begin van een nieuwe gevaarlijke situatie. Meer handel betekent meer geweren voor de Roodhuiden, meer landbouw ontneemt hun meer land, meer veeteelt leidt tot de verwoesting van de Indiaanse maisakkers, want ieder laat zijn vee vrij rondlopen in de blijkbaar nogal vrijgevochten sfeer van de nieuwe kolonie.

Sinds 1638 is er ondertussen een nieuwe gouverneur, de directeur-generaal Willem Kieft, die voor de zeer moeilijke taak staat om in dit vrije land het gezag te vertegenwoordigen en te handhaven. Het oordeel van de historie over deze man is zeer hard. In de reeks van vrij droevige figuren die in Nieuw Amsterdam regeerden, wordt hij meestal als de slechtste van allen gedood-

1 DE VRIES, p. 148, 154-160. Men zie ook de uitstekende bespreking van het gebeurde bij C.A. WESLAGER, *Dutch Explorers*, *Traders and Settlers in the Delaware Valley 1609-1664*, Un. of Pennsylvania Press 1961, p. 83-97.

2 *Winthrop's Journal*, *History of New England*, 2 dln., ed. J.K. HOSMER, New York 1908, in Original Narratives, I, p. 138-140, 214; JOHN W. DE FOREST, *History of the Indians of Connecticut*, heruitgave Hamden, Conn. 1964, p. 69-73. Over de Pequot-oorlog van 1637: ib., p. 117 vv.

3 EEKHOF, *Hervormde Kerk*, II, p. VII.

verfd. Het probleem bij de beoordeling is echter dat vrijwel alle gegevens die wij over hem hebben van zijn verklaarde tegenstanders stammen en die hebben hem hartgrondig gehaat. Uit het Korte Historiaal van De Vries, de Beschrijving van Van der Donck en het aan Melijn toegeschreven pamflet Breede Raad kennen wij de directeur-generaal als een ijdele schelm en tyran, of om met zijn aartsvijand ds. Bogardus te spreken als 'een herberge des toorns, fonteynen des smerts'[1]. Daar is weinig tegenover te stellen. Heel uit de verte spreekt John Winthrop goed van Kieft noemt hem 'a discreet man' en elders zelfs 'a sober and prudent man' en de Zweedse gouverneur Johan Printz vermeldt prijzende zijn goede vriendschap, terwijl Roger Williams, zoals we reeds zagen, een cultureel aangenaam gesprek met hem heeft.[2] Maar dat zijn inderdaad verre vrienden. Goede buren om hem van nabij te helpen zijn er niet te vinden; in de verdediging die Van Tienhoven, de secretaris, geeft van Kieft's beleid, wordt geen persoonlijk woord van lof gehoord.

Wij kunnen het beeld van de heer Kieft slechts completeren door op de daden van de man af te gaan, al blijft de berichtgeving daar dus steeds het moeilijke punt. De eerste stap op weg naar de oorlog heeft hij gezet, aldus de visie van zijn tegenstanders, toen hij in 1639 begon met belasting te heffen van de Indianen. 'De contributien van de wilden te eyschen, die sy niet schuldich en waeren', dat is volgens het rapport van Van Couwenhoven en Bout aan de Staten-Generaal in 1650 de oorzaak geweest van de 'onnatuerlijcken, wreden, onnodigen, onrechtvaerdigen en schadelijcken oorlogh'. Nu is de idee een belasting te heffen van een inheems volk natuurlijk vrij algemeen verspreid geweest, Kieft kan bijv. gehoord hebben van een ouder identiek plan in Virginia. Later verklaarde hij dat het helemaal zijn plan niet geweest was, maar puur de opdracht van de Compagnie, en deze ontkende op haar beurt categorisch dat ze er iets van geweten had[3]. Een trieste zaak dus, en één die bij de Indianen veel kwaad bloed moet hebben gezet. Hun reacties zijn zo al niet

1 De Vries, p. 248-250; Eekhof, *Hervormde Kerk*, II, p. XXIII; *Breeden-Raedt aende Vereenichde Nederlandsche Provinctien*, *Gemaeckt ende gestelt uyt diverse ware en waerachtige memorien*, door I.A.G.W.C., Antwerpen 1649, passim.

2 Winthrop, *a.w.*, p. II, p. 5, 333. *Narratives of Early Pennsylvania*, etc., p. 100.

3 *Kort Begrijp van d'Excessen en hoochschaedelijck versuijm in en over Nieu Nederlandt gepleegt*, in: Arch. St. Gen., Loketkas W.I.C., nr. 30; Strachey, *a.w.*, p. 91-92.

direct beschreven dan toch uitstekend samengevat in het pamflet Breede Raad. ‘Waerom sy dan vraegdhen, uyt wat reden sy d'onse maiz voor niet souden geven, nademael sy alles, wat sy van ons quamen koopen, soo hoogh betaelden, als wy selfs eyschten! Hebben wy, seyden sy, u luy Landt gegeven, daer ghy luy in woont, wy blijven evenwel Meesters van 'tgheene wy noch voor ons behouden hebben.’ Een andere reactie kennen wij uit De Vries, aan wie de Tappan-Indianen vertellen hoe verwonderd zij zijn, ‘dat de Sackima die nu aen 't Fort was haer sulcks dorsten vergen, ende hy moest een heel kale Backer wesen die hier haer Land quamen bewoonen, ende haer hier niet gheroepen en hadden, en dat die haer nu dwinghen wilde haer Koorn te geven voor niet’[1].

De heffing van schatting moet één der oorzaken genoemd worden van het conflict dat in 1640 begint met de Raritans, één der Delaware-stammen in het tegenwoordige New Jersey. Er is een getuigenis bewaard van drie Nederlandse matrozen van het jacht De Vreede, waaruit men een goed idee krijgt van de gekrenkte gevoelens der wilden. Als dat schip arriveert om de contributie te innen, komen de Indianen met eekhoornvellen en slaan daarmee de Hollandse schipper Cornelis Pitersen in het gezicht. Slechts door een plotseling losbrekende hagelstorm ontkomen de Hollanders aan een veel erger lot. Kort daarna wordt er een aantal varkens gedood op een boerderij op Staten Eiland en nu besluit Kieft tot een straf-expeditie. Het conflict lijkt even uit te zullen groeien tot een oorlog, maar het loopt nogal gematigd af. Er worden enkele Indianen gedood, uit wraak gaat er een plantage in vlammen op, de gebruikelijk zeer perverse wreedheden worden begaan, niet het minst door de Hollanders, en tenslotte onderscheidt Kieft zichzelf met de twijfelachtige eer een beloning te stellen op het hoofd van iedere Raritan-Indiaan, tien vadem zeewan voor ieder hoofd, en twintig voor het hoofd van een moordenaar. Dat is dan het eerste geval in de Amerikaanse geschiedenis, maar bepaald niet het laatste[2].

1 De Vries, p. 246. Vgl. *Breeden Raedt*, p. B4 verso en C.

2 *Rapport en advijs ... aen de generale reeckenkamer*, in: Arch. St. Gen., Loketkas W.I.C., nr. 30; De Vries, p. 245-249; ondervraging van Van Tienhoven, in: Arch. St. Gen., Loketkas W.I.C., nr. 25. Het verhaal van het jacht De Vreede in: *Documents relating to the Colonial History of The State of New York*, XIII, p. 22-23. Kieft's uitloven van een prijs voor de hoofden der Indianen in E.B. O'Callaghan, *Laws and Ordinances of New Netherlands 1636-1674*, Albany 1868, p. 28. De Hollandse tekst in New York Col. Mss, IV, 97, waarvan een fotocopie in het Amsterdamse gemeente-archief.

Een indrukwekkend exempel van Indiaanse wraak volgt enige tijd later. De beide bronnen die wij van het gebeuren hebben, de één pro- en de ander anti-Kieft, zijn gelijkluidend in hun verslag. Claes Smits, bijgenaamd Claes Rademaker, heeft een Indiaan van de stam der Wechquaesgeck, die met hem wilde handelen, bevers tegen duffels-laken, in zijn huis ontvangen en toen de oude man zich bukte om in een kist te zoeken heeft de wilde hem met zijn eigen bijl doodgeslagen. De directeur-generaal heeft direct genoegdoening gevraagd, maar 'de Moordenaer gaf tot antwoordt doens het Fort ghemaeckt wierde, dat hy met sijn Oom ende een Wildt quamen by 't versse Water, om de Duytsen Beevers te brengen om te verruylen, soo quamen daer eenige Swannekes (soo noemen sy de Nederlanders) die benamen sijn Oom de Beevers en sloegen hem doodt, en doens was dese Wildt een kleyne Jonghen, en nam hem voor als hy groot wierde, soo soude hy dat op de Duytsen weder wreken, ende daer noyt beter hadde konnen sijn kans sien als met deze Claes Rademaker, soo dat dese Wilde slachten de Italianen, zijn seer wraeckgierigh'. Aldus het verslag van De Vries. Dat het niet alleen ging om een persoonlijke oude wrok, maar uiting was van een algemene stemming en tegenzin onder de Indianen, blijkt uit het Journaal van Nieuw Nederland: 'dit schelmstuck verobligeerde den directeur Satisfactie te eysschen vanden Sackema, die het weygerde seggende dat het hem leet was, datter geen twintigh Christenen vermoort waeren'[1]. Kieft stelde weer een strafexpeditie in, het geijkte middel, maar deze keer liep het op een droevige mislukking uit, want de dappere bende verdwaalde in de nachtelijke duisternis. Toch bracht dit bij de Indianen zo'n schrik teweeg dat ze om vrede vroegen en beloofden de moornaar uit te leveren, wat ze overigens nimmer deden.

Zo ging het voort van incident tot incident. Korte tijd later werd een Hollander die op het dak van zijn huis zat riet te dekken dodelijk door een pijl getroffen en een Engelse knecht van de Vries werd eveneens vermoord (dat laatste wordt merkwaardig genoeg vermeld door het Journaal van Nieuw Nederland, maar niet door De Vries zelf). Deze laatste geeft overigens het uitvoerigste verslag van de zaak en laat recht wedervaren aan de Indiaanse argumenten. De moord van de rietdekker is de daad

1 De Vries, p. 250-251; *Journael van Nieu-Nederlandt*, f. 17 (hierna, p. 85).

geweest van een dronkenman, maar het zijn de Hollanders zelf die de Indianen drank verkopen, n.b. nog wel vermengd met water! De moord wordt tenslotte door bemiddeling van De Vries verzoend, die met enige Indianen van deze stam der Hackensacks naar Kieft gaat en vrede sticht[1].

De directeur heeft in de steeds moeilijker worden situatie getracht een uitweg te vinden door de verantwoordelijkheid met de burgers van Nieuw Amsterdam te delen. In de zomer van 1641 stelt hij aan een vertegenwoordiging uit de burgerij van twaalf man de vraag wat men moet doen. Moet de moordenaar van Claes Smits gestraft worden? Moet men als de Indianen hem niet willen uitleveren het hele dorp verwoesten? Hoe moet dat dan gebeuren? En door wie? Uit de antwoorden blijkt duidelijk dat de hele gemeenschap achter Kieft staat, maar uit tactische overwegingen tot voorzichtigheid maant. Laat de directeur nog een paar maal vriendelijk om de moordenaar vragen, laat ieder zo vriendelijk mogelijk zijn voor de wilden. Des te beter kan men ze te gelegener tijd verrassen. Een eventuele expeditie moet door de heer Kieft zelf geleid worden. Aldus de antwoorden, die dus zeer bepaald niet in principieel opzicht afwijken van wat Kieft zelf bedoelt. In later tijd heeft hij zo heel alleen de schuld te dragen gekregen van wat er gebeurd is, dat het zinvol is dit met nadruk te stellen. De hele gemeenschap staat in beginsel achter hem. Men is voorzichtiger dan de onbesuisde gouverneur maar eigenlijk even achteloos wraakzuchtig. Geen wonder dat de later zo heet beschuldigde Kieft juist deze stukken uit het begin in zijn copieboek heeft laten overschrijven. Volgens het Journaal van Nieuw Nederland raden de twaalf mannen aan om te wachten tot het herfst is, dan zijn de Indiaanse mannen op jacht en is het de geschiktste tijd om aan te vallen. In de stukken van Kieft's copieboek staat dat niet en het is in elk geval in 1641 niet zo ver gekomen[2]. Op 21 januari 1642 verzoeken de twaalf aan Kieft om nu op te treden en tegelijk maken ze van de gelegenheid gebruik om hun uitzonderlijke positie als adviserend lichaam juridisch te bekrachtigen. Hier begint het conflict tussen Kieft en de burgerij, dat helemaal niet gaat over de Indianen, maar over de kwestie van zelfbestuur in de kolonie. Wat de Indiaanse kwestie betreft is het bijzonder moeilijk om de waarheid te achterhalen. Het journaal van Nieuw Nederland,

1 De Vries, p. 252-253.
2 Extracten uit Copieboek van Kieft, Arch. St. Gen., Loketkas W.I.C., nr. 25.

zo al niet door Kieft zelf geschreven, dan toch uit zijn kringen afkomstig, beweert dat de burgers veel verder willen gaan dan Kieft en hem zijn slapheid verwijten, ja hem beschuldigen dat hij met de Indianen onder één hoedje speelt! Dat is de recht omgekeerde voorstelling van de meer bekende, die wij bijv. bij De Vries vinden en later bij Melijn, Van der Donck en al de andere vijanden, waarin Kieft de ware oorlogsaanhitser is, echter achter de schermen, zoekende de verantwoordelijkheid te delen met, lees af te schuiven op de twaalf man, die hem echter te verstaan geven, dat een oorlog met de wilden geen nut heeft, 'datter gheen profijt was te halen'. De Vries, voorzitter van de raad van twaalf, zou hem ernstig hebben herinnerd aan de vreselijke moordpartij van Zwanendael in 1632. Maar Kieft was voor geen rede vatbaar, 'soo dat de Bewindhebbers wel behoorden te letten wat voor Persoonen sy tot de Directeurs stellen, want daer het wel-varen van 't Landt aen hanght'[1]. Hoe dat ook zij, Kieft aanvaardt gretig de uitspraak van de twaalf dat het nu tijd wordt om tot daden te komen, maar hij beantwoordt hun verzoek om een betere rechtspositie met resolute ontbinding en een streng verbod ooit weer samen te komen.

Aldus stonden de zaken in de winter van 1642-'43. Een ongemakkelijke, onbehagelijke vrede heerste, niet alleen tussen blanken en Indianen, maar zelfs tussen de directeur en de kortgehouden gemeenschap. Een vrede die door de geringste uitbarsting verstoord kon worden. Op dat moment greep God in. Dat tenminste vermelden verschillende bronnen. Wat er gebeurde was dit. Dezelfde stam van de Wechquaesgeck, die de moordenaar van de wielmaker Claes Smits in haar midden borg en koesterde, werd in 1643 het plotselinge slachtoffer van een overval van andere Indianen uit het Noorden. De bronnen die we hebben noemen dit alle, behalve De Vries, de duidelijke wraak des Almachtigen, en er heerst bovendien eenstemmigheid, en laten we dat maar belangrijker vinden, over de identiteit van de aanvallers. Dat zouden namelijk geweest zijn de tegenover Albany aan de Hudson wonende Mahicans, Mahikanders of Mayckanders genoemd door de Hollanders. Een Algonkinstam dus, die indertijd in de strijd met de Mohawks het onderspit had gedolven. Zij zouden gekomen zijn, aldus De Vries, om de contributie, dus de jaarlijkse schatting te halen, die de zuidelijker stammen hun schuldig waren. Het probleem hier-

1 DE VRIES, p. 251-252; *Journael*, f. 17-18 (hierna, p. 85, 86).

bij is, dat het hoogst onwaarschijnlijk is dat deze Mahicans een dergelijke macht zouden bezeten hebben op dit tijdstip, terwijl daarentegen de Mohawks tot diep in het Zuiden hun overwicht begonnen te doen voelen en inderdaad andere stammen cijnsplichtig hadden gemaakt. Het is mogelijk dat er een vergissing in de namen heeft plaats gehad. Wij hebben tenslotte maar twee of drie oorspronkelijke bronnen, de rest is nageschreven. Daar komt bij dat een buitenstaander als John Winthrop, de gouverneur van Massachusetts, in zijn beroemde History of New England wel degelijk spreekt van Mohawks. In het algemeen is hij echter niet zo'n betrouwbare bron voor de Nederlandse geschiedenis. Van de Mohawks kon men anderzijds een dergelijk optreden verwachten, en het blijft het waarschijnlijkst dat zij verantwoordelijk moeten worden gesteld voor de plotselinge paniek die de Wechquaesgeck beving[1].

Hoe dat ook zij, het gevolg was dat de opgeschrikte stam redding en heul zocht bij de blanken. Zo vertrouwelijk was de verhouding blijkbaar nog. De Indianen stroomden van hun woonplaatsen, nabij het tegenwoordige Westchester naar het Zuiden, naar Manhattan. Wat er daar verder gebeurd is, is bijzonder onduidelijk, men zou haast zeggen opzettelijk onduidelijk. De bewaarde minuut van de raad van Nieuw Nederland van 27 februari 1643, d.w.z. van het overleg dat Kieft pleegde met zijn raadslieden Johannes La Montagne en Cornelis van Tienhoven spreekt van de aankomst der vluchtende wilden als van een dreiging: zij kwamen in troepen van vijftig tot honderd man bij het Fort hier en er was alle reden te verwachten dat zij een algemene massamoord in de zin hadden, precies zoals plaatsvond in Virginia in 1622. Maar God heeft zoveel ongerechtigheid niet willen gedogen en in de gemeenschap een gevoel gewekt van wraak voor vergoten Christelijk bloed. Daarom hebben sommige gedeputeerden uit naam van alle ‘een request gepresenteert dat het haer toegestaen mogt worden de wraeck te doen, alsoo de Heere haer genoechsaem in onse handen gegeven hadde’. Volgens het stuk heeft Kieft toen gewaarschuwd hoe onbeschermd vele Hollanders woonden in geval van weerwraak, maar de requestranten wilden niet luisteren, zeggende ‘sooment

1 DE VRIES, p. 262; *Rapport en advijs aen ... generale Reeckenkamer*; WINTHROP, II, p. 95. Alle latere schrijvers, zoals O'CALLAGHAN, *History of New Netherland*, 2 dln., New York 1846-'48, I, p. 264, en Mrs. SCHUYLER VAN RENSSELAER, *History of the City of New York in the seventeenth century*, 2 dln., New York 1909, I, p. 221, spreken rustig van Mohawks.

niet wilde consenteeren het bloet op onse hoofden soude sijn, soodat wij genootsaeckt sijn geweest haer 't selve toe te staen, ende haer oock met onse soldaten t'assisteeren, die aen d'eensijde goede partij dootgeslaegen hebben, ende de vrijdluyden aen d'ander sijde van gelijcke, een partij wilden het ontcomende hebben aen alle canten onze huysen aengetast'. Zo is er nu dus oorlog, wij hebben de kolonisten onder de wapenen moeten roepen[1].

Dit korte en zakelijke overzicht van de oorlog is de eerste en oudste bron die wij hebben van het hele gebeuren. Maar het is een bijzonder eenzijdig verslag dat wel erg veel weglaat. Men moet er vele vraagtekens bij zetten. In de eerste plaats: de vluchtende Wechquaesgeck-Indianen zijn plotseling een troep gevaarlijke vijanden. Maar in het Journaal van Nieuw Nederland wordt van dezelfde mensen een veel deerniswekkender tafereel opgehangen. Daar komen de Indianen met vrouwen en kinderen door een diepe sneeuw gewaad en worden door de Hollanders liefderijk opgenomen en verzorgd, terwijl de directeur-generaal zelf zorgt dat hun voedsel wordt uitgedeeld. Veertien dagen duurt dit werk der barmhartigheid, dan volgt er een onverklaarde tweede paniek en die brengt de wilden tot vlak onder de muren van het fort. Verder is het verhaal hetzelfde zij het uitvoeriger. Enige uit de twaalf man komen ook in dit verslag op de gedachte 'dat het nu tijt was waer op voor antwoort cregen, dat sij haer versoeck schriftelijck souden instellen twelck geschieden van drie uyt den naem van haer allen door een request omme die van Hackingsack te mogen slaen ... twelck toegestaen wert na lange contestatie te wijtlopige hier te verhalen, in manieren dat nogh in den selven naght het Deseijn volbracht wert, de Borgers slaende die, die een cleijne mijl van 't fort lagen, ende de soldaten die in Pavona lagen, alwaer op de twee plaetsen omtrent Tagtigh wilden bleven, en dartigh gevangenen'.

Het tweede verslag vult enige leemten uit het eerste aan, maar niet alle. Zo blijft er een tweede vraag klemmend bestaan, nl. waar ineens de twaalf man weer vandaan komen, die toch zo nadrukkelijk door Kieft naar huis waren gestuurd, en dat nog

1 De voornaamste bronnen voor de oorlog zijn de hierboven vermelde. De stukken in de Loketkas, nrs. 25 en 30, zijn alle in de *Documents relating tot the Colonial History* uitgegeven in het Engels, sommige ook in de *Narratives of New Netherland*, ed. J.F. JAMESON, New York 1909 (in de serie Original Narratives), waar men ook een vertaling vindt van het in de Kon. Bibl. berustende *Journael van Nieu-Nederlandt 1647*. Niets is er tot nu toe in het Nederlands uitgegeven.

wel in twee bronnen die allebei uit de kring van Kieft afkomstig zijn. En een nieuw probleem komt er nog bij, aangaande de barmhartigheid die Kieft en de zijnen aan de Indianen bewezen hebben. Als dat zo is, waarom staat het dan niet vermeld in de minuut van 27 februari? Dat het echt waar is, wordt niet alleen vermeld in het Journaal, maar ook in het veel oudere en onpartijdige verslag van de Algemene Rekenkamer, dat terug moet gaan op verloren stukken. De plotselinge wending van louter genade naar louter recht - of wraak, wat wil men? - is een vreemde zaak, waartoe de aanleiding wordt gevonden in een onverklaarde tweede paniek. Er is een derde bron, die weer een andere voorstelling van zaken geeft, en dat is het beroemde verslag van koopman De Vries. Hij weet niets van een tweedeling der gebeurtenissen, maar beweert met datum en uitleg dat het hele drama in één acte verliep. ‘Den 22 Februarius ontstondt hier een Oorlog tusschen de Wilde Mayekanders, die van 't Fort Orangie quamen en wilde Contributie hebben van de Wilde van Wicquas-geck ende Tapaen, ende vande omleggende Vlecken, quamen met haer 80 a 90 Wilden van 't Fort Orangie met een Roer elck op sijn schouders: doens quamen der wel vier a vijfhondert Wilden tot mijnend vluchten’. De Vries vertelt dan verder hoe hij niet weet hoe hij ze hulp moet bieden en hoe hij met de directeur spreekt op 24 februari. Dat is de datum van het verzoek van de drie mannen, die zich uitgeven als representanten van de twaalf, en de volgende dag breekt de oorlog of moordpartij - hoe men het noemen wil - los. Dan is er dus geen sprake van veertien dagen Christelijke caritas, geleid door Kieft, er zitten niet meer dan drie dagen tussen de aanval van de Mahicans - of wie het ook waren - en de aanval van de Hollanders.

De 24 februari zit De Vries bij Kieft aan tafel en de directeur vertelt hem ‘dat hy van sins was de Wilden de beck te doen vegen, en dat hy tot Jan Claesz. Damen te Gast was geweest was, daer Marijn Adriaensz. ende Jan Claesz. Damen met Jacob Planck hem een Request gepresenteerd hadden, om sulcken werck aen te vangen’. Al de waarschuwingen van De Vries baten niet, Kieft is vastbesloten: ‘maer schijnt mijn seggen mochter niet baten, hy haddet met sijn Moordenaers al overgeleyt om deze Moort uyt te voeren, meynde dat het een Romeyn-stuck waer’. In dit verslag zinspeelt De Vries op een maaltijd die de directeur vlak te voren genoten zou hebben ten huize van Damen. Zo zou het request tot stand zijn gekomen van de

drie afgevaardigden namens de twaalf. Adriaensen, Damen en Planck (die overigens niet Jacob maar Abraham heette) ondertekenden met secretaris Van Tienhoven als getuige. Hoe dat precies in zijn werk is gegaan weten we niet. Er is een enkel partijdig getuigenis in het pamflet Breede Raad, waarin vermeld wordt dat op een feestmaaltijd op vasten-avond ten huize van Damen 'de Directeur onder een verborgen Santée aen drie onbesonnen Boeren zijn aenslagh op de Wilden (die hy voor hadde) bekent maeckte'. Maar niet Kieft zelf maar zijn secretaris Van Tienhoven is in dit stuk de grote aanstichter van het kwaad, en dat is ook niet zo verwonderlijk als men bedenkt dat dit pamflet na de dood van Kieft verscheen en gericht was tegen Stuyvesant en tegen de nog steeds aangebleven secretaris. In de vragen waarmee een commissie van de Staten-Generaal Van Tienhoven aan de tand moet voelen in 1650, ziet men duidelijk dezelfde tendens: 'Werd er niet in het huis van Jan Jansz. Damen een geheimzinnige dronk ingesteld?'

Er blijft in de hele zaak veel duister, eenvoudig door een gebrek aan voldoende gegevens. Het is waarschijnlijk dat Kieft inderdaad van de gelegenheid heeft willen gebruik maken die de vlucht der Indianen hem bood, om na al de incidenten eens krachtig orde op zaken te stellen en het Hollandse gezag te verstevigen. Achteraf, toen de oorlog een vreselijke ramp bleek, is de schuldvraag gesteld, jaren lang, want meer en meer ging het daarbij niet alleen om Van Tienhoven of Kieft, maar om het hele beleid van de West-Indische Compagnie. Dat is de reden dat er tenminste nog enige bronnen bewaard zijn, grotendeels van veel later tijd, want díe strijd heeft geduurd tot 1652, toen ze in het krijgsrumoer van de eerste Engelse oorlog eindelijk overstemd is en gesust. Uit 1649 stamt het pamflet Breede Raad, onze enige bron voor wat er precies gebeurd is in de eerste nacht van de oorlog. Dat moet dan geweest zijn de nacht van 25 op 26 februari, tenminste zo staat het bij De Vries, in Breede Raad en in de latere vragenlijsten van de commissie van de Staten-Generaal. Een vroegere lijst daarvan heeft 24 op 25, en het verder zo koele en betrouwbare rapport van de Algemene Rekenkamer heeft 27 op 28. Dat stuk zegt alleen dat de overval op de Indianen gebeurd is 'met groote tirannie', maar Breeden Raad geeft een beschrijving, die sindsdien beroemd is geworden, en die men dan ook geciteerd vindt in ieder werk over de geschiedenis van Nieuw Nederland, te beginnen met De Vries die in zijn Korte Historiaal de hele gruwelijke passage, overigens

zonder bronvermelding, zoals hij gewoon was, heeft overgenomen.

Het belang van deze bittere schildering van de moordnacht is vooral hierin gelegen, dat het de eerste openlijke en op schrift gestelde aanklacht tegen het mishandelen van de inboorlingen is sinds het beroemde pamflet van Las Casas, dat van 1552 dateert. Het is daar ook goed mee vergelijkbaar, in beide gevallen is zeer bewust de wreedheid van de blanken tot in détails beschreven om de verontwaardiging op te wekken. De nadruk wordt daarom vooral gelegd op het zinloze woeden tegen vrouwen en kinderen. Het is niet onwaarschijnlijk dat de schrijver van Breede Raad, Cornelis Melijn of wie het geweest mag zijn, Las Casas gekend heeft, dien pamflet was immers telkens weer herdrukt in ons land als onderdeel van een psychologische oorlogvoering tegen Spanje, en het lijkt wel of onze schrijver opzettelijk in dat spoor door wil gaan. Als in zijn samenspraak de schipper is uitverteld over zoveel wreedheden, laat hij juist Domingo, de Spaanse barbier, de vraag stellen: 'Duc Dalba heeft die wel meer quaets in de Nederlanden aengerecht?' en de schipper antwoordt: 'Ja Heer tis onse Natie een schande', waaraan De Vries dan toevoegt: 'daer wy sulcken geenuereuse Governeur in ons Vaderlandt hebben als de Prins van Oranjen, die altoos gesocht heeft in sijn Oorlogen weynig bloed te storten alst mogelijck was'.

Dat de beschrijving van het Pamflet een propagandistische toon heeft, wil natuurlijk nog niet zeggen dat zij niet op waarheid berust. Wij hebben weliswaar geen ander bewijs voor het gebeurde dan alleen dit stuk, maar wij zouden het kunnen vergelijken met alle latere beschrijvingen van wreedheid tot in de negentiende eeuw toe, om te zien dat wij hier niet alleen een bepaald patroon van schrijven voor ons hebben, maar helaas ook een bepaald patroon van werkelijkheid. De gevolgen bleven dan ook niet uit. De Indiaanse weerwraak barstte in volle woede uit over de betrekkelijk weerloze kolonie. Daarom werd dus achteraf, zoals gezegd, de schuldvraag gesteld. Wat er gebeurd was was erger dan een misdaad, het was een fout. Men omkranste de zaak wel met de gebruikelijke vroomheden aangaande het oordeel Gods, zoals bijv. in de smeekbrieven van de Nieuw-Amsterdamse gemeenschap, maar wie de menselijke schuld had werd daarom niet minder klemmend onderzocht. Uit de verschillende stukken blijkt wel dat reeds enkele dagen na de uitbarsting de spijt begint te komen. De verontschuldigende toon van de minuut van 27

februari, die wij daarstraks geciteerd hebben, is er het eerste bewijs van. En wij hebben bovendien over die dag een aantal merkwaardige getuigenissen, een maand later opgenomen door Van Tienhoven met de duidelijke bedoeling om Kieft te ontlasten. Verschillende burgers hebben die dag met de directeur gesproken. Hij zat op een kanon ‘op de punt van 't fort’ uit te kijken en sprak de mannen aan die hem benaderden. ‘Jan Evertsen, hoe vaert ghy, daer den attestant op antwoorde wel, doch de Couragie en moet is wech.’ Kieft verdedigde zich in dit en dergelijke gesprekken door de schuld te schuiven op de drie mannen die het request hadden ingediend. De burgers vielen hem aan met bittere woorden: ‘hebt ghy nú wel gemaeckt dat ghyt Christenbloet hebt laten vermoorden?’, maar het antwoord is stereotyp: ‘t'is de vryluyden haer schult dat de Wilden geclopt zijn’. Merkwaardig is dat sommigen van de getuigen die hier aantreden om Kieft te ontlasten dezelfde zijn die later in conflict geraken met de directeur. Jan Evertsen Bout is één van de drie mannen die in 1649 naar het vaderland gaan om een actie te beginnen tegen Stuyvesant en Van Tienhoven en die dan ook de schuld van de oorlog nog eens nadrukkelijk aan Kieft geven. Diens verontschuldiging al in 1643 is dus dat hij slechts bezweken is voor de druk van de gemeenschap. En een ander merkwaardig argument heeft hij, blijkens de vragenlijsten later aan zijn medewerkers gesteld, ook gebruikt, een argument zou oud als de geschiedenis van het oorlogvoeren zelf, nl. dat de zaak toen ze eenmaal op gang was niet meer was te stuiten. Een mengsel van koppigheid en fatalisme klinkt er uit de woorden die hij gebruikt moet hebben: ‘Het woort isser uyt het moeter uyt blijven’.

Kieft's verontschuldigingen wekken de woede op van de drie man die hem het request hebben aangeboden. Eén van hen, Maryn Adriaensen, raakt zo buiten zichzelve dat hij een moordaanslag op de directeur pleegt, die maar net mislukt. Hoezeer er verwarring en partijschap heerst, blijkt wel uit het feit dat de dader zijn vurigste verdediger vindt in Kieft's grote vijand, ds. Bogardus. Helaas hebben wij als enige getuigenis daarvan een missive van Kieft, op 5 januari 1646 aan de predikant gezonden, vertellend hoe Adriaensen gevangen naar Holland is gestuurd, ‘waerover ghy ontrent veertien dagen lanck wonderlijck fulmineerde, selffs de stoel met U passie besmette’. Mag men daaruit concluderen dat de vertegenwoordiger van de Kerk niet zweeg toen de vertegenwoordiger van de Overheid tot moord en dood-

slag overging? Men kan het uit het stuk van Kieft slechts vermoeden, meer niet. De Indianen gaven in elk geval duidelijk de schuld aan de directeur en volgens het rapport van de Rekenkamer zouden ze zelfs geroepen hebben om de vorige bewindhebber: Wouter, Wouter! bedoelende Wouter van Twiller.

Kieft's verdediging is helaas fragmentarisch gebleven. In een brief aan Stuyvesant, vlak voor hij teruggaat naar Holland, bespreekt de veel gesmade man nog eens enkele van de voornaamste aanklachten tegen hem ingebracht, in het bijzonder: 'Dat de wilden vante vooren als Lammeren waren en datmen met een lichtvaardige oorlochssucht beseten was en door een vervloecte acte de Wilden hadde doen vermoorden'. Daarop zal hij, zo belooft hij zijn opvolger, in het vaderland repliceren! Maar het loopt anders. Het schip Princes Amelia, dat in de zomer van 1647 Kieft terug voert naar patria, met zijn vijand ds. Bogardus, met zijn aanklagers Jochem Pietersz. Kuyter en Cornelis Melijn, dat schip vergaat op de Engelse kust. Welk een ontknoping van het drama! Kieft met alle stukken ter verdediging bij zich, met al zijn vijanden om hem heen, in één grote ondergang! Men kan zich er niet over verbazen dat onze vaderen daarin de vinger Gods zagen. En dat nog wel des te meer, omdat het precies de twee aanklagers waren, zelf door Stuyvesant smadelijk als beschuldigden naar Holland gestuurd, die de ramp overleefden. Als Melijn, één van deze twee, inderdaad de schrijver was van het pamflet Breede Raad, misschien moeten wij dan het met sentiment geladen verhaal geloven, dat daar te vinden is over de schipbreuk: 'Het Schip de Princesse voerde den Directeur ende dese twee getrouwe Patrioten van Nieuw Nederlandt, tot dat het in de verkeerde Canneel op een banck raeckte en in stucken sloegh, alwaer dese Godloose Kieft siende de doodt voor d'ooghen, seer diep suchtende, twijffelachtigh vraeghde aen dese beyde: Vrienden ick heb u te kort gedaen, kont ghy het my oock vergeven?'

Kieft's dood maakte geen einde aan de schuldvraag. Integendeel, toen begon het weinig verheffende schouwspel, dat zijn aangeklaagde medewerkers alle aan hem de schuld gingen geven. Het was allemaal op zijn bevel gebeurd, verklaarden La Montagne en Van Tienhoven, bevel was bevel. Bij het onderzoek dat door de Staten-Generaal werd ingesteld was de stemming echter duidelijk tegen deze heren: de vragenlijsten, eerst aan diverse medewerkers van Kieft, later speciaal aan Van Tienhoven gesteld, berusten kennelijk op gegevens van de anti-

Kieft-partij. We hebben echter geen antwoorden op die stringente kwesties, de Compagnie heeft gedaan wat ze kon om haar dienaren te sauveren, en Van Tienhoven is dank zij haar hulp aan de beantwoording ontkomen. Zo is er geen afdoend antwoord op de schuldvraag, wij kunnen slechts constateren dat Kieft één der schuldigen is. Zijn hele verdediging is toch wat hulpeloos. Als hij of Van Tienhoven al niet zelf de hand gehad hebben in het merkwaardige request van de drie man, dan had hij het waarachtig toch nog niet behoeven te aanvaarden. Wat de secretaris betreft, diens rol lijkt ook allesbehalve fraai. Zelfs als wij al het kwaad dat het Vertoog van Van der Donck en de Breede Raad over hem vertellen niet direct geloven, dan blijven er toch nog de getuigen-verklaringen over zijn curieuze handel en wandel als hij met verlof in het vaderland is, en zijn uiteindelijke val en geheimzinnige verdwijning in of waarschijnlijk over het water van de Hudson-rivier, één van de eerste voorbeelden van de rol die het Westen als toevlucht voor mensen met een verleden (om het voorzichtig te zeggen) speelde. In de bittere brief die de directeuren van de Compagnie in 1656 aan Stuyvesant sturen over Van Tienhoven zijn ook zij er eindelijk wel van overtuigd dat deze toch een van de hoofdschuldigen van de oorlog is geweest[1].

Kieft en de zijnen hebben een oorlog op touw gezet, dat is duidelijk genoeg. Maar al te veel heeft men daar tegenover de blanke onschuld gesteld van de overige kolonisten. Zij hebben de directeur enorm beschuldigd, zij hebben het beeld opgehangen van de arme, als lammeren geslachte Indianen, maar zouden zij die aanklacht ook hebben ingediend als de zaak niet zo'n droevige wending had genomen? Het is nauwelijks te geloven. De mannen die Kieft bestrijden, eerst georganiseerd in de twaalf, later, in 1643, in de acht, en tenslotte onder Stuyvesant, in de negen, telkens tamelijk representatief voor de gemeenschap, waren geraakt in hun levensbelangen, daarom protesteerden zij. Van sommigen van hen weten wij dat zij met de Indiaanse lammeren even barbaars omgingen als Kieft volgens hun beschuldiging deed. Het is aan te nemen dat in de beruchte nacht van de aanslag verschillenden van hen betrokken waren bij de aanval van de burgers op Corlaer's Hoek, waaronder Bout en

1 Over Van Tienhoven: de vragenlijst in Arch. St. Gen., Loketkas W.I.C., nr. 25; VAN DER DONCK's *Vertoogh; Breeden Raedt*; en voorts de brieven en verhoren aangaande de zaak van de fiscaal H. van Dijck in: Arch. St. Gen., Loketkas W.I.C., nr. 42.

Van Couwenhoven. Over Govert Loockermans, lid van de negen, die zulke roerende brieven naar het vaderland stuurden, hebben wij een zeer belastend getuigenis van de akeligste perversiteit in het boek van De Vries. Al met al is er meer verschil in tactiek dan in principe, lijkt het. Misschien moeten we De Vries uitzonderen, in het hele boek dat die over zichzelf geschreven heeft, vinden wij een andere figuur, een vriend van de Indianen, een raadsman. Maar ook hij behoort bij de twaalf, was nog wel de voorzitter, die het advies aan Kieft geven om met geweld op te treden.

De oorlog begint eind februari 1643. 'In deze Confusie vermengt met groote vrese passeert de winter', schrijft het Journaal van Nieuw Nederland. In maart beginnen de Indiaanse aanvallen, en de wijd en zijd verspreid liggende boerderijen van de Hollanders vallen gemakkelijk ten prooi aan hun geweld. Het wordt een strijd zonder pardon over en weer, walgelijk van wreedheid en geweld. De Indianen handelen vanuit een diep gekrenkt rechtsgevoel als we tenminste De Vries mogen geloven die hun argumenten voor ons bewaard heeft. 'Verhaelden doen wy op haer Kusten eerst quamen, dat wy somtijds geen Fictualie en hadden, setten ons haer Turckse Boonen en Turckse tarruwe by, en sy behulpender met Oesters en Vis t'eten, ende nu voor recompens sloeghen haer Volck doodt... en hadden die Luyden bewaert als het Appel van haer Oogh, ja hadden haer Dochters gelanght om by te slapen, daerse Kinderen by geteelt hadden, ende daer liep menigh Wildt die van een Swanneken toegestelt was, ende waren nu soo schelmachtigh en smeten ons eyghen bloedt doodt.'

Twee jaren duurde de krijg. Aanvankelijk trokken de Hollanders aan het kortste eind, de kolonie was al te weerloos. Jammerklachten als uit een klassiek drama zijn de brieven die de acht mannen (in het najaar van 1643 als vertegenwoordigers van de gemeente bijeengekomen) aan de Heren XIX en aan de Staten-Generaal schrijven. 'Te recht heeft een onder de ouden gesegt datter geen jammer noch ellende soo groot op aerden en is, dat hem in tyden des oorlooghs niet en openbaert, dit selfde mogen wij arme inwoonders van N. Neederland nu meede clagen t'is sulcx dat wij hier een tijt lanck in een tamelijcke vreede onder dese Heydenen hebben geseten tot dat entlijckt Godt Almachtigh, door sijn rechtveerdich oordeel het vier des Oorlooghs rontsoom ons onder dese wilden (in dit loopende Jaer) heeft ontsteecken.' De profundis is de wijs en de toonaard.

Maar hulp uit Holland is nauwelijks te verwachten. Er worden wel krokodillentranen geschreid in de tedere brieven die de Heren weerom sturen, maar Nieuw Nederland moet zichzelf helpen. Kieft neemt krachtige maatregelen. Hij stelt een belasting in, en daardoor komt hij misschien meer nog in conflict met de gemeenschap dan door de hele oorlog zelf. Twee gulden op ieder klein vat bier, een gulden op een bevervel, etc., het is een zware slag. De protesten worden nu zo hevig, dat tenslotte de Compagnie gaat inzien dat Kieft niet te handhaven zal zijn. Vandaar tenslotte de terugroeping die, zoal wij al zagen, zo'n tragisch einde zal hebben.

Maar voor het zover is, is de oorlog voorbij. Dat is vooral het gevolg van de Engelse hulp die de directeur weet te verkrijgen. Het is de Engelse officier John Underhill, die de beslissende overwinningen behaalt. Reeds vroeger is deze in Hollandse dienst geweest, getrouwd met een Hollandse vrouw (in 1628 in de Kloosterkerk te Den Haag). Hij heeft in de Pequot-oorlog van 1637 lauweren geoogst, en als hij wegens theologische haarkloverijen uit het Puriteinse Jeruzalem wordt gestoten, is hij in Nieuw Nederland hartelijk welkom. Hier is de condottiere zonder scrupules, die van aanpakken weet. Het is vooral zijn activiteit, die de oorlog van een verdedigings- in een aanvalskrijg verandert. Een geslaagde expeditie, waaraan hij deel neemt, verslaat de Canarsie-Indianen op Long Island, en hij is de aanvoerder in de tocht van Nederlanders en Engelsen tegen de stammen in Connecticut. Het doet er niet zoveel meer toe, zo krijgt men de indruk, welke stammen, het gaat er om terreur te verspreiden. Het Journaal van Nieuw Nederland geeft van deze tocht in de koude februari-nacht een indrukwekkende onvergetelijke beschrijving. De heldere maannacht met harde vorst waarin de mannen door de heuvels trekken en twee rivieren oversteken, het omsingelen van het Indiaanse dorp, waar wegens een feest bijzonder veel mensen tezamen zijn, de bekende vernietigingsmethode. Underhill laat de hutten in brand steken, ‘waerover d'Indianen door alle middel soghten te ontcomen, dat haer niet wilde gelucken, keerden wederom inden brandt, hebbende liever door 't vier verteert te werden als door onse wapenen te sterven, dat meest te verwonderen was, is dat onder dese groote menigte van mannen, Vrouwen ende kinderen, men niet eenen hoorde kermen ofte schreeuwen. Doen bleven over de vijff hondert menschen, gelijkck de Wilden ons selfs berighten. Sommige seggen wel van 700, waer onder oock 25 Wappingers waren, onse Godt heb-

bende aldaer meer onse Vijanden bij den anderen vergadert om een feest te celebreren, op haer maniere, waer van in alles niet meer en ont quamen als aght mannen, waer onder nogh drie swaerlick gequetst zijn.'[1]

Er is in een dergelijke beschrijving geen zweem van onzekerheid of twijfel en de blanken in Nieuw Nederland kunnen zich overtuigd weten van de morele steun van alle blanken in de nieuwe wereld, de Engelsen in Nieuw Engeland en de Zweden in Nieuw Zweden. Naar aanleiding van de Hollandse oorlog schrijft de gouverneur van Nieuw Zweden, Johan Printz, dat het het beste zou zijn, op de Indianen die ook in zijn gebied onrustig zijn, een honderdtal soldaten af te sturen en ze alle de nek te breken in de rivier, te meer daar we toch geen beverhandel met ze hebben. Ze zijn een stelletje armzalige schurken[2]. In de practijk van de wildernis verdwijnt het fraaie beeld van de edele Indiaan geheel en al, en wordt alleen nog om politieke redenen te voorschijn gehaald, zoals in de actie van de burgerij tegen de directeuren. Er voor in de plaats komt het andere uiterste, het beeld van de bloeddorstige, woeste barbaar, die van geen enkel nut is en tot geen enkel goed te brengen. Er zijn wel hier en daar enkele protest-stemmen van zendelingen tegen deze voorstelling, maar in Nieuw Nederland zijn die niet te vinden.

Het harde optreden heeft tenslotte succes. In de zomer van 1645 wordt er vrede gesloten. De gebruikelijke beloften worden daarbij gedaan, men zal voor eeuwig de vriendschap bewaren, in eventuele verdere moeilijkheden een open gesprek voeren, de gevangenen uitleveren. Voor de Nederlandse gemeenschap tekent een heel aantal autoriteiten en burgers, Kieft, La Montagne, Bout, Underhill e.a., voor de Indianen een reeks opperhoofden uit het hele gebied met schilderachtige namen als Willem van Tappan, Claes Norman, Oranje Sesekennis en Aepjen, sachem van de Mahikanders. Als getuigen en om zo hun eigen machtspositie te beklemtonen, treden de Mohawks op. Daarop volgt een dag van dankzegging, door de directeur uitgeschreven.

De gevolgen van de oorlog zijn velerlei. Zoals reeds gezegd, Kieft komt er door ten val, maar de nieuwe gouverneur, Peter Stuyvesant, is een minstens zo autocratische figuur als zijn voorganger en van een democratisering van het bestel komt

1 HENRY C. SHELLEY, *John Underhill, Captain of New England and New Netherland*, New York 1932, is een uitvoerige biografie van de man. Vgl. JOGUES, p. 20-21.

2 In *Narratives of Early Pennsylvania*, p. 103.

helemaal niets terecht. Het conflict tussen gezag en gemeenschap blijft dus voortduren en het lukt de burgers wel om Stuyvesant zeer in het nauw te drijven, zodat ook hij wordt teruggeroepen om zich te verantwoorden, maar de oorlog van 1652 redt hem en frustreert het vrijheidsstreven. Ernstig is het verlies tengevolge van de oorlog. De juist op gang gekomen kolonisatie wordt er door afgeremd en zal pas in de jaren '50 weer wat op gang komen. En het gebrek aan mensen is juist zo'n zwak punt in de Hollandse positie tegen de Engelsen. Men tracht natuurlijk na het gebeurde de handel met de Indianen wat meer onder controle te brengen, maar het blijkt dat dit in de wildernis bijzonder moeilijk is. Zelfs Stuyvesant slaagt er niet in het embargo op de wapenhandel met de wilden te handhaven. Wat de kolonisten van de oorlog geleerd hebben is dat zij zich niet meer zo vrijuit moeten vestigen verspreid over het land. De vorming van dorpen, in het bijzonder op het Lange Eiland is één van de typische verschijnselen van de kolonisatie na 1650.

Wat de Indianen betreft, de oorlog heeft de bitterheid en het wantrouwen tegen de blanke man dieper in hun harten geworteld. De vrede is een uiterlijke, noodzakelijke, maar niet een ware. Een interessant Hollands rapport van 1649 dat zich bezig houdt met maatregelen van herstel en vernieuwing beschrijft de situatie. Eén van de perikelen waar het land onder lijdt, zo staat er, is ‘den onverdraeglijcken hoogmoet van de naturellen offte wilden, spruytende uyt ons minder getal’. Als voetnoot staat aangetekend bij het woord hoogmoed: ‘Dese was voorden Oorlog soo niet, maer haer verdriet seer het verlies van haer Vaders, Moeders, Vrouwen, Kinderen, ende Vrienden, daerom salmen noyt vast vrede met haer hebben, voor dat men ons getall van Neerlanders in N N siet aenwassen, men heeft in N N soo lange geroepen datter meer volck komen soude, dat de Wilden daermede lachen en seggen dat de Duytsche niet en doen als Liegen.[1]’ Het Indiaanse gevaar wordt dus direct gebruikt om propaganda te voeren voor de kolonisatie. Zo is door de oorlog zelf en door haar gevolgen een grote stap gezet op de weg naar de ondergang van de inheemse bevolking. Bij de verliezen die zij in de strijd geleden hebben komen de verliezen die het steeds intensere contact met de blanken meebrengt. Meer handel betekent meer drank, meer ziekte, vooral pokken. Snel

1 *Naerdere Aenwijsinghe op de Requeste bij de Gedeputeerden van de Gemeente van N. Nederlant aen haer Ho. Mo. overgelevert*, in: Arch. St. Gen., Loketkas W.I.C., nr. 30.

vermindert hun aantal. Als in 1670 de Engelsman Daniel Denton een beschrijving geeft van het vroegere Nieuw Nederland, noteert hij met welbehagen: 'it is to be admired how strangely they have decreast by the Hand of God, since the English first setling of those parts; for since my time, where there were six towns, they are reduced to two small Villages, and it hath been generally observed, that where the English come to settle, a Divine Hand makes way for them by removing or cutting off the Indians either by Wars one with the other or bij some raging mortal Disease'.[1]

De voorlopige mogelijkheid voor de Indianen is naar het Westen te trekken, waar zij nog een kort respijt hebben. Speciaal de Delaware-Indianen beleven in de achttiende eeuw nog een laatste bloei in het Westen van Pennsylvania. Een werkelijk ontkomen aan de blanke druk is hun niet gegeven. Tegenwoordig wonen de restanten van de stammen die eenmaal tegen de Nederlanders vochten, grotendeels in de vlakten van Oklahoma, terwijl enkele heel kleine groepjes in het Oosten zijn blijven hangen. Zij hebben de strijd verloren, en zou hun verzuchting een andere zijn geweest dan die van Black Hawk, toen hij de nederlaag had geleden, bijna tweehonderd jaar later: 'Why did the Great Spirit ever send the whites to this island, to drive us from our homes, and introduce among us poisonous liquors, disease and death?'[2]

De heer *Verhoog* opent de discussie onder dank voor het gebodene met de mededeling, dat wanneer de inleider bedoeld heeft te zeggen, dat in 1609 Hudson de eerste was, die binnenvoer, zulks op misverstand berust. De Italiaan Giovanni da Verrazano is er lang vóór hem in 1524 geweest. Als man van navigatie heeft spr. diens kustbeschrijvingen gecontroleerd en de opgaven kloppen. Ook tonen anonyme kaarten, naar het oordeel van Wieder, dat er nog anderen, vroeger, in de nieuwe wereld aan land zijn gegaan. Spreker noemt de tocht van de IJslander Thorfinn Karlsefni naar dit gebied, welke uit de litera-

1 DANIEL DENTON, *A Brief Description of New York, formerly called New Netherlands with the places thereunto adjoining. Likewise a brief relation of the customs of the Indians there*, a new ed. by Gabriel T. Furman, New York 1845, p. 28-29.

2 BLACK HAWK, *Autobiography*, p. 69.

tuur bekend is. Uit de beschrijving van Hudsons tocht zou blijken, dat hij op de terugtocht van Albany bij Manhatten-Island '... hard by... a cliffe... of the colour of a white greene', aan de voet van Castle Hill, waarop Hoboken ligt, moet hebben gemeerd. Hoboken zou een verbastering zijn van hopoghan hackingh = tabakspijpland, de naam die de Indianen aan de, in dit geval 'groene', pijpsteen gaven, die zij evenals de rode gebruikten. - Dr. *Schulte Nordholt* dankt voor de verstrekte aanvullingen en verduidelijkt, dat hij niet bedoelde te zeggen, dat de Nederlanders de eersten waren die de Hudson opvoeren. De tocht van de Vikingen blijkt momenteel een politiek geladen kwestie.

Mr. *Den Tex* vraagt of de opsomming van de relaties, in vier punten door de inleider gegeven, wel uitputtend is geweest. Spreker meent dat er een vijfde gegeven is: de liefde. - Dr. *Schulte Nordholt* wijst in zijn antwoord erop, dat Van der Donck al zegt, dat kolonisten en Indianen misschien in elkaar zullen opgaan. Er is vermenging geweest, welke van kerkelijke zijde ook wordt bestreden. Als de Indianen De Vries toespreken, gewagen zij onder het vele, dat zij voor de kolonisten deden, ook ervan dat zij hun dochters wel ten huwelijk gaven, doch de huwelijken zijn waarschijnlijk niet gewettigd.

Prof. *Coolhaas* zorgt - op de vooravond van de sluiting van het Mendeljaar - met een demonstratio ad oculos voor een kleine verrassing door te bevestigen dat in zijn kwartieren (Munniks de Jongh) Indianen als voorvaderen compareren, voorkomend ook op een familieportret, terwijl hij veronderstelt dat wellicht ook andere aanwezigen dit bij onderzoek zouden kunnen ervaren.

De *voorzitter* dankt de inleider ten zeerste voor het bijzonder leerrijk betoog, dat binnenleidde in een voor velen onbekend terrein, en stelt naast de theorie over de IJslandse en Italiaanse ontdekkers van de nieuwe wereld de recente van de Etrusken in 1200 v.C. De verwachting, uitgesproken bij het begin van de bijeenkomst, dat het een 'goede' vergadering beloofde te worden, acht de voorzitter rijkelijk vervuld, waarvoor hij allen, die eraan hebben meegewerkt, van harte dankt. Te 4 uur verklaart de voorzitter de vergadering voor gesloten.

Bijlage Het ‘Journael van Nieu-Nederlandt’

Het verlies van het grote archief van de West-Indische Compagnie wordt enigszins verzacht door het feit dat er enkele van de belangrijkste bronnen over Nieuw Nederland bewaard zijn gebleven. Vrijwel alle zijn in Amerika herhaalde malen gepubliceerd, door O'Callaghan, Brodhead en Jameson. Hun vertalingen, soms met Nederlandse steun tot stand gekomen, zijn zeer belangrijk, maar hoe betreurenswaardig is het dat er vrijwel niets in het Nederlands gepubliceerd is.

Het zou ondoenlijk zijn hier naar aanleiding van een voordracht over deze materie al dat verzuim in te halen, maar iets wilde ik toch verrichten. Mijn keuze is daarbij gevallen op het manuscript in de Koninklijke Bibliotheek (78 H 32), waaruit weliswaar zes bladzijden missen, maar dat toch één van de belangrijkste bronnen aangaande Kieft is. Het is de enige bron van betekenis, waarin Kieft's actie verdedigd wordt: ook dat bepaalde mijn keuze. Aanvallen op hem zijn er genoeg bewaard en ook al in de eigen tijd gepubliceerd, de verdediging door Van Tienhoven is halfslachtig, alleen het Journaal van Nieuw Nederland komt werkelijk voor Kieft op. Het moet wel uit zijn kring stammen, zo het al niet van zijn eigen hand is.

Brodhead, bij zijn beroemde speurtochten door de Nederlandse archieven, heeft het stuk ontdekt, en het is zowel in de vierdelige uitgave van documenten door O'Callaghan (IV, p. 1-17) als in de grote vijftiendelige uitgave van Brodhead, O'Callaghan en Fernow (I, p. 179-188) in vertaling gepubliceerd, terwijl later Jameson in zijn Narratives of New Netherland er een nieuwe vertaling van het licht deed zien (p. 265-284).

Het manuscript is in een kaftje gebonden, duidelijk bedoeld als boekwerkje (des te merkwaardiger dat er zes pagina's ontbreken), met een titelpagina met fraai getekende krulletters. Het handschrift is van een klerk, die er nu eens haastig, dan weer kalm aan gewerkt heeft, zodat er heel nette maar ook zeer slordige bladzijden in voorkomen en nogal wat fouten van weglating of dubbel schrijven. De orthografie is zeer slordig, het gebruik van hoofdletters en leestekens chaotisch. Ik heb dat alles volledig intact gelaten, behalve bij zeer evidente herhalingen.

Het is natuurlijk mogelijk dat Kieft zelf de eigenlijke auteur is, hoewel het mij niet waarschijnlijk lijkt. Voorin het manuscript

ligt een briefje geschreven door P.J. Blok te Leiden op 22 december 1898, waarin hij opmerkt: ‘Dat het van Kieft afkomstig is, is niet te bewijzen maar het is waarschijnlijk, daar “de Directeur” er op in het oog vallende persoonlijke wijze in vermeld wordt. Het is echter ongetwijfeld niet het “boek” van Kieft... dat slechts tot 1644 liep en met fraaie tekeningen voorzien was.’ Die laatste conclusie wordt door Jameson gesteund en is evident genoeg.

De vraag is of misschien niet iemand uit de kring van Kieft het stuk heeft opgesteld. Dat moet dan een naaste vertrouwde zijn geweest, maar niet Van Tienhoven, die later een eigen geheel anders geaarde verdediging schreef. Het zou de dokter van Hugenoten-afstamming Johannes La Montagne geweest kunnen zijn, die de vertrouwde medewerker zowel van Kieft als later van Stuyvesant was. Het zeer veelvuldig gebruik, zelfs voor die tijd, van Franse of uit het Frans afgeleide termen zou daarop ook kunnen wijzen. Maar zekerheid is daarover niet te verkrijgen.

De betekenis van het stuk als historisch document, in het bijzonder voor de relatie van blanken en Indianen, maar ook in het algemeen als beschrijving van een situatie en analyse van verschillende factoren, zal iedere lezer duidelijk zijn. Het is opvallend door zijn scherpe inzicht en zakelijke informatie, terwijl het tevens onvergetelijke beeldende beschrijvingen geeft. Het is te hopen dat ook andere bronnen aangaande deze belangrijke koloniale periode uit de geschiedenis van Nederland en van Amerika nog eens in druk kunnen verschijnen in de taal waarin zij geschreven zijn.

Journael van Nieu-Nederlandt
1647
Beschreven inde Jaeren 1641. 1642. 1643. 1644. 1645 ende 1646

[1] Corte Beschrijvinge van Nieu-Nederlandt

Nieu-Nederlandt (alsoo genoemt omme dat het vande vrije Nederlanders eerst bevaeren ende gepeupeleert is) is een provintje int noordelijckste deel van America gelegen tusschen N.Engelandt (die haer bepaelt aende N.O. zijde) ende Verginia dat Z.W. van 't selve leyt, Den Occeaen bevochtigt de geheele

lenghte met een schoone sandige Cust, seer gelijck die van Vlaenderen ofte Hollandt, hebbende weijnich baeijen oft Havenen voor Schepen, uytgesondert de Revieren, de lught is seer getempert, Declinerende naer Drooghte, gesont, weijnigh sieckte onderworpen. De vier getijden des jaers sijn omtrent, als in Vranckrijck ofte [2] Nederlandt, t' onderscheijt is, dat het voorjaer korter valt, om dat het later begint, de Somer is heeter om dat die schielicker komt, de Herfst is langh, ende seer aengenaem, de Winter kout ende veel Sneeuwe onderworpen, twee winden sijn ordinarij de N.W. des Winters ende de Z.W. des Somers. d'andere winden sijn niet gemeen, de N.W. comt met onse N.O. over een, om dat hij comt uyt de couden hoeck, overt Landt, gelijck bij ons de N.O. De Z.W. droogt ende heet, als onse Z.O. omme dat hij comt van de warme Landen; De N.O. is kout ende voghtigh, als onze Z.W. om gelijcke reden; De constitutie van 't Landt is seer gelijcken die van Vranckrijck, 't Landt is redelijck hoogh ende effen, Namentlick langs de Custe, gemenght met Cleijne Berghkens, steenachtich, om te bouwen onbequaem, dieper in 't Landt heeft het tamelick hooge Bergen (Die generael groote aparentie van minerael geven) tusschen dewelcke groote menighte [3] van Cleijne Revieren vloeijen, op sommige plaetsen sijn oock eenige Hooge van extraordinarij Hooghte doch niet veel. sijn vrughtbaerheijt en geeft geen Provintie in Europa iets naer, beijde in goetheijt van vrughten ende Saden als Schoonheijt. Daer sijn Drie principale Revieren te weten de Versche, de Mauritius ende de Zuyt Revier: alle drie redelijck wijt ende diep, bequaem voor groote Schepen, vijf en twintich mijlen op te varen, ende voor gemeene Barcken tot de Vallen toe, vande Mauritius revier af tot voorbij de Versche revier, strecken een Canael, dat een Eijlant maeckt, van veertich mijlen lanck, genoemt het Lange Eijlandt, dat d'ordinarij passagie is, van N.Engelandt naer Virginia, hebbende aen wedersijden veele Havenen om te Anckeren, in manieren datmen des Winters geen Swarigheijt en maeckt, om 't selve te bevaren. 't Landt is generalick met Boomen beset, behalve eenige Valeijen, en sommige groote vlackten van Seven [4] off Acht mijlen, ende minder. de boomen sijn als in Europa, als eijcken, Nooten, Kastangien, Wingaerden, de beesten sijn oock van deselfde Specie als d'onse, uytgesondert Leeuwen ende sommige andere vremde gedierten, veel Beeren, menighte van Wolven, die niemant quaedt en doen, als het kleene Beestiael, Elanden ende Herten in overvloet, Vosschen, Bevers, Otters,

mincken ende diergelijck. De vogelen die naturel van 't Lant sijn, sijn Kalckhoenders, d'onse gelijck, Swanen, Gansen, van driederleij Soorte, Eijntvogels, Teijlingen, cranen, Reijgers, Pitooren, tweederhande Soorten van Patrijsen, vierderhande Soorte van Berckhoenders ofte Phesanten. De Revier vis is gelijck die van Europa, als Carpers, Steur, Sallem, Snoeck, Baers, Voorn, Ael etc. Inde Soute Wateren heeft men Cabeljauw, Schelvis, Haringh ende andere, oock menighte van Oesters ende Mosselen.

D'Indianen sijn van de ordinarij Statuijr, sterck [5] ende breet van schouderen, van Coleur als Olijven, licht ende veerdich te voet, van een Subtile geest, van weijnich woorden, die bij haer eer wel overleijt werden, geveijnst, Verraders, Wraeckgierich, stout ende opstinaet om haer selven te verweeren, in tijt van noot seer geresolveert te sterven, Schijnen alle pijnen diemen haer aendoet te verachten, sonder eens te sughten, gaen gans naeckt, behalven een lap die voor de schamelheijt hanght, ende een harte vel op de Schouderen ofte een mantel van een vadem int vierkant, - geweven van Kalckhoens veeren, ofte andere pelterijen. 't samen genaeijt, gebruijcken nu veel Duffels laken, Blaeuw ofte root, door de frequentatie vande Christenen, des Winters maecken sij Schoenen van Harte vellen, op haer manier gemaeckt, hebben gemeenlijck, behalve haer Overste maer een wijff, die sij dickwils verwisselen naer haer welgevallen, deselve moet al het werck doen, zoo in 't planten van Coorn als Branthout te hacken, ende watter anders te doen is. Zijn verdeelt in verscheyde natien, [6] die oock in Spraeck differeren, dat al te Lanch soude vallen om in dit cort begrijp te verhalen; woonen bij den anderen in troepen meest van een vrintschap over welcken een Overste Commandeert, die Generael is en meest Sackema genaemt wert, hebbende niet veel autoriteijt ende luttel voordeels, ten sij in haer dansen en andere Ceremonien, hebben gants geen kennisse van Godt noch Godes dienst, geen Wet, geen Justitie, de Sterckste doet wat hij wil, ende de Jongen sijn meester, Haer wapenen sijn Pijl en Boogh, dat sij wonder wel mede weten om te gaen. Leven van Jagen ende Visschen, boven 't maijchoorn dat de Vrouwen planten.

[7] Door wie ende hoe Nieu-Nederlandt gepeupeleert is

T'is een geruijme tijt geleden dat de Onderdanen van de Heeren Staten Generael dit lant bevaren hebben - alleenlijck om de handelinge vande pelterijen, sedert in 't jaer 1623 heeft de

geoctroijeerde West Indische Comp. int selve Landt doen bouwen Vier forten, Twee op de revier Mauritius ende op ijeder van d'ander een; het grootste leijt opde Punt, daer de Mauritius revier begint, ende het ander hier vooren verhaelt, dat bij haer E. is genaemt Nieu Amsterdam; ende zes en dertigh mijlen opwaerts een ander, genaemt Orangie; dat op de Zuyt revier heet Nassauw ande dat in de Versche Revier de Goede Hoope; daer de Comp. sedert Continuelijck Guarnisoen in gesonden heeft, in 't beginsel hadden haer E. een seecker getal van Huijsgesinnen aldaer gesonden, ende met groote oncosten drie Saegmolens laten stellen, die nooijt profijt van Consideratie gegeven hebben door haer groote Swaerte, ende bestede [8] veel gelts voort omme het lant te bevorderen maer het lant heeft nooijt begonnen gepeupeleert te werden, voor dat de vrijheijt gegeven was, dat Ider met de Wilden mochte handelen, alsoo tot die tijt toe niemant maeckte aldaer te verblijven, tot dat sijn verbonden tijt uyt soude sijn, ende daer over de Culture van 't landt luttel achten. Jae selfs de Colonie van Renselaerswijck was noch van cleijne Consequentie, maer soo ras als 't selve was toegelaten, veele Dienaers die te goet hadden bij de Comp. sochten haer paspoort; boude huysen ende maeckten plantagies, verstroojde haer wijt ende breet, Ider soeckende het beste Landt ende naest gelegen te sijn van de Wilden omme alsoo bequaemelijck met haer te connen handelen, - andere koften Barcken omme daer mede om de [9] Zuijt ende Noort te vaeren Coopmanschappen, ende alsoo de Heeren Bewinthebberen vrije passagie gaven van Holland herwaerts aen heeffter oock eenigen doen comen. d'Engelsche aen d'ander sijde quamen mede beijde van Verginia als N.Engelant, eerstelijck veel Servants, die haer tijt bij haer meesters uijtgedient hadden omme goede gelegentheijt van alhier Taback te connen planten, daer naer bij Huijsgesinnen, ende entlick bij heele Colonies selfs gedwongen van aldaer te vertrecken, soo omme Vrijheijt van Conscientie te genieten, als het insuportabel Gouvernement van N.Engelandt t'ontgaen, ende om dat veel meer comoditeijten hier meer te becomen waren als daer, in Voege dat in plaets van *Seven Bouwerijen*, ende *Twee a drie plantagies*, die alhier waren, sagh men *dertich Bouwerijen*, soo wel gebout ende met beestiael versien als in Europa. Hondert Plantagies, die in twee a drije oock geformeerde bouwerijen souden geweest hebben, want naer dat de Taback uyt de Gront was, wort daer Kooren ingesmeten sonder ploegen. Des Winters wasmen besich omme nieuwe Landen te prepareren, Vijff

Colonien Engelschen, die haer bij Contract onder ons hadden, in gelijcke [10] graet als d'anderen. Ider van dezelve was van geen minder aparaentite als van hondert families sterck te sijn, - sonder de Colonie van Renselaerswijck, die in goeden Stant is, met die van Meijndert Meijndertsz. ende Cornelis Molijn die eerst begonnen, oock het vleck N.Amsterdam, rontomme het fort, hondert families in manieren datter apparentie was in een jaer te formeren *Veertien duijsent menschen* fictalie sonder het Lant te benouwen, ende soo daer geen arbeijders ofte Boeren knechten gebreck waeren geweest, soudemen wel eens soo veel hebben connen besorgen, gesien dat omtrent het fort noch Vijftich lasten Rogge ende Vijftich lasten Erten waren overgeblven van een groote menichte door de Wilden verbrant ende vernielt, die in corte tijt dit Lant haest tot niet gebracht hebben, ende dese goede hope schier onnut gemaeckt in naervolgende manieren.

[11] D'Oorsaecken vanden Oorlogh van Nieu-Nederlandt, ende 't vervolgh vandien

Wij hebben hier vooren geseijt dat d'oorsaecken vande peupelatie van N.Nederlandt was de Vrijheijt om met de Wilde te mogen handelen. Wij sullen nu bewijsen dat deselve oock oorsaeck is van sijne ruine, hem gevende twee contrijtae effecten, ende dat niet buijten reden, gelijck uijt 't naèrvolgende sal blijken.

Dese Vrijheijt dan die in alle manieren met danck most aengenomen werden, daermen sich van hadde moeten dienen als een gunstige gave, waert wel haest verkeert in een groot misbruijck. Want Ider meende dat nu de tijt gebooren was omme sijn fortuijn te maecken, retireert sich van sijn Cameraet, als houdende hem suspect ende Vijant van sijn winste, soeckt de Comunicatie met de Wilden, daer 't scheen sijn profijt van daen soude comen. Dat veroorsaeckt voor eerst een verdelinge van macht tot gevarelijcen Consequentie, tegens het Devise van Hare Hog. Mog., bracht voort al te groote familjariteijt met de Wilden, [12] dewelcken in korten tijt een cleen achtinge veroorsaeckte, Vaeder ordinarelijck vanden haet, sijnde niet alleen te vrede haer inde huijsen te nemen, om de gewoonelijcke wijse, maer haer aenlockende met extraordinarij tractement, gelijck als haer mede aen de tafel te nemen, Servetten voorleggende, schenckende haer den Wijn, en diergelijcke meer, 't welck sij niet en ontfingen

als den man van Esophi, maer gelijck als haer toekommende, ende dat sij 't waerdich waeren, in voege dat sij niet wel te vreden waeren, als haer sulcke Siviliteijten niet bethoont en werden, begonnen dit te haten; naer dese gebuerschap ende gemeensaemheijt quam een ander quaet, alsoo de Beestialen ordinarij in 't Bosch liepen, sonder Hoeder, quamen dickwils in 't Cooren vande Wilden, dat van geene kanten beheijnt is, doende aldaer groote schade, dit beweeghden haer tot vele klachten, ende eijndelick tot wraeck over de Beestialen, sonder selfs de paerden te verschoonen, die kostlijck hier in 't Landt waren, daer bij noch veele van d'onsen de Wilden in dienst namen, in haer huijsen gebruijckende die in haer werck lerende. Alsoo onse gantsche gelegenheijt, en somwijlen verdriet nemende in 't werkck, namen paspoorten onder de voeten en staelen veel meer als haer loon bedroegh. Dese liberteijt veroorsaeckte noch veel grooter quaet, [13] want d'ingesetenen van Renselaerswijck waren soo veel Cooplieden als personen. Ziende dat de Maques begerich waren naer roers, die sommige onder haer alreede hadden becomen vande Engelschen, betalende voor ider tot Twintich Bevers toe ende voor een pont kruijt tot thien en twaelf guldens toe, quamen meer af als haer gewoonte was, alwaer het Volck wel voorsien waren van Roers, Copende die tot een civile prijs, doende alsoo een groote winste, naderhant bequamen sij der eenige van haren Heer Patroon omme in tijt van noot (na wij oordeelden) haer mede te verdedigen, dese extraordinaire winste wert niet lange Secreet gehouden, de Cooplieden uijt Holland comende hebben haest vernomen ende van tijt tot tijt groote menigte overgebracht, soo dat men de Maquaes in corte tijt gesien heeft met vierroers, kruijt en loot naer advenant. Vierhondert gewapende mannen hebben haer voordeel weten te gebruijcken, voornamentlick tegens hare Vijanden, woonende langhs de reviere van [14] Canada, daer sij nu veel profijtelijcke toghten op gedaen hebben, ende van te vooren luttel voordeels hadden, dit doet haer oock ontsien sijn van de omliggende Wilden tot aende Zee Cust toe, die haer generalick tribuijt moeten geven, daer sij ter contrarie van te vooren aen dese mosten contribueren, daer over de Wilden niet minder getracht hebben om Roers te becomen, ende door de gemeensaemheijt die sij met de onse hadden, begonnen haer te Solisiteren omme roers ende kruijt, maer alsoo sulcx op de Galge verboden was, ende 't selve niet sekreet soude connen blijven door de groote conversatie, soo hebben sij niet connen obtineren, dit heeft beneffens de voorige kleenachtinge

de Haet seer vermeerdert dat haer beweegt heeft tegen ons te conspireren, beginnende eerst door injurien, die sij sonder discretie over al uijt strooijden, ons scheldende voor Materiottij (dat is te seggen) Bloode menschen, dat wij wel iets te water mogten wesen, maer te lande niet en dochten, ende dat wij sonder groote Sackema ofte Overste waren.

Hier ontbreken twee bladzijden in het manuscript.

[17] die van Witqueschеck, woonende N.O. van 't Eijlant Manhatans een ander moordadige actie begaen in 't huijs van een out man sijnde rademaecker, daer sij kennisse mede hadde, als hebbende bij sijn Zoon gedient, sijnde wel ontfangen ende 't eeten gegeven, veijnsende iets te willen coopen, en terwijl den ouden man het laecken dat den wilt hebben wilde, uijt de kist soude haelen, neemt hij een kerfbijl op, ende slaet hem den hals af, plunderende voort het Huijs, ende loopt weg, dit schelmstuck verobligeerde den directeur Satisfactie te eijsschen vanden Sackema, die het weijgerde seggende dat het hem leet was, datter geen twintigh Christenen vermoort waeren[1] ende dat die wilt maer die doot hadde gewroken van sijn oom, die over een twintigh jaeren door de duijtschen soude doot geslaegen sijn geweest. Waer over alle de gemeente 't saemen geroepen waer, door den Directeur omme over dese saecke te resolveren, dewelcke alle compareerden ende voort[2] twaelf mannen uijt haer volmaghtigh maeckten beantwoorde de propositie ende besluijten voort den Oorlogh, soo den moordenaer geweijgert wert, datmen haer opden herfst, als sij opde jagt souden zijn, sal aentasten, inmiddels [18] soudmen nogh sien of men door goedheijt Justitie soude connen becomen, 't welck ettelicke maelen versoght wert doch vrugteloos.

1 Noot A*. Cap[t] Patrix brief, 21 Augsti 1641. (Deze brief is niet bewaard gebleven. Patrick was een kolonist uit Massachusetts die in 1639 verhuisd was naar Greenwich of Groenewijk, toen in het Hollandse gebied. Winthrop schrijft in zijn journaal op 2 januari 1644: 'About this time Captain Daniel Patrick was killed at Stamford by a Dutchman, who shot him dead with a pistol. This captain was entertained by us out of Holland (where he was a common soldier of the Prince's guard) to exercise our men.' Verder geeft Winthrop een uitvoerig en zeer ongunstig beeld van de man. Winthrop's Journal, *History of New England*, *1630-1649*, ed. J.K. HOSMER, New York 1908, p. 153-154.)

* De noten, in het handschrift in de marge geplaatst, zijn aldaar genummerd met hoofdletters.

2 Noot B. haer antwoort en haer resolv. in dato den 29e augusti 1641.

De tijt gecomen sijnde werdender veel Swarigheden voorgewent ende de saecken uijtgestelt tot int voor Jaer 1642, waer doenmaels geresolveert wert het begaen Exces te wreken, daer over men de Wilden liet uijtvinden, die sonder agterdencken in haer wooningen lagen, ende werden taghtich mannen uijtgemaeckt onder 't Commando van Hendrick van Dijck, vendrigh ende derwaerts gesonden, de guide sijnde gecomen met de troupen omtrent de wilden haer huijsen, verdwaelt, door de donckerheijt vande naght, de Vendrigh onpatientigh wiert, keert wederom sonder iets uijtgeright te hebben; de reijse en is daerom niet vrugtloos geweest, alsoo de Wilden vermerckte, door den Wegh die d'onse gemaeckt hadde in 't marcheren, dat het niet veel gefeijlt hadde, dat men haer gevonde soude hebben; versoghten Vrede, dat haer toe gestaen wert, mits conditie dat sij den moordenaer soude leveren, ofte haer selfs geregt werden dat zij wel beloofden, maer niet aghtervolgden.

[19] Eenige weecken hier naer Miantonimo, groot Sackema vande Sloepe Baeij quam hier met hondert mannen, passerende door al de vlecken der Indianen[1] haer solisititerende tot een generale oorlogh, zoo wel tegens de Engelsche als Duijtsche[2] waer over sommige vande omliggende Wilden practiseerde ons kruijt inden Brant te steken, ende den Directeur te vergeven, ofte met haer duijvelerije te betoveren, gelijck naderhant haer quade wille gebleecken heeft, soo door effect als raport; die van Hackingsack anders genoemt achter Col, met haer geburen, sloegen een engels man doot, dienaer van eenen David Pietersz. ende weijnigh dagen daer nae schoten mede schelmscher wijse een duijtsman doot, die op een huijs sat en deckte inde Colonie van Meijndert Meijndertz.[3] *daer neder geslagen tegen advijs vanden Directeur*, *ende wille vande Indianen*, ende door die continuelicke schade die haer beestialen deden, heeft geen kleene onlust veroorsaeckt bij de Wilden, ende veel tot den Oorlogh geholpen, de gemeente begon alsdoen te vreesen, ende dat niet buijten reden, als hebbende de wilden dagelicx in hare huijsen, men laet dickwils de moordenaers vorderen, 't sij levende off

1 Noot C. engles manifest page 2. (Dit slaat op het pamflet *A Declaration of Former Passages and Proceedings betwixt the English and the Narrowgansets*, Cambridge 1645).

2 Noot D. Cap[t] Patrix Brief in dato 2 Jan. 1642. (Eveneens niet meer bekend.)

3 Noot E. d'ordre vanden Directeurs brief en inde Attestatie daer van zijnde.

doot, nogh met belofte van recompensen, haer antwoort is altijt spottelick geweest; ende met ons laghende, eijndlick de gemeijnte seer misnoegende tegens den Directeur, hem verwijtende dat hij met de Wilden Conniveert, ende datmen traght het Christen Bloet te vercopen[1] dat hem togh de wille van de gantsche gemeente overgelevert was, ende bij soo verre hij het bloet [20] niet en wilde wreecken, dat sij dat selver souden doen, daer moght dan af comen wat het wilde, den Directeur verwittight hier over Pacham Sackema, die sich met dese saecke moeijden, hem waerschouwende bij soo verre geen Justitie gedaen wert datmen niet langer sal konnen op houden.

Middelertijt soo neemt God de wraecke over die van Witquescheck sonder ons weten, door de Mahikander, woonende beneden het fort Orangne, die Seventich van haer doot sloegen, ende veel vrouwen ende kinderen gevangen namen, de rest ontvlugt op en omtrent Eijlant Manhatens inde Christenen haer huijsen: door een diepe Sneeuw, sij werden seer humainlick ontfangen, half doot zijnde vande coude ende honger, onderhielden haer veerthien daegen, selfs wert daer vanden Directeur Cooren derwaerts gesonden, een weijnigh tijt daer naer bevanght de Wilden een ander schrick, dat haer doet vlughten in verscheijden plaetsen, omtrent de Duijtsen, dese gelegentheijt omme tot wraeck te commen van 't onnosel bloet veroorsaeckte sommige vande twaelff mannen den Directeur aen te spreecken, dat het nu tijt was, waer op voor antwoort cregen, dat sij haer versoeck [21] schriftlijck souden instellen twelck geschieden van drie uijt den naem van haer allen[2] door een request omme die van Hackingsack te mogen slaen, leggende in twee partijen soo opde Manhatens als in Pavonia, twelck toegestaen wert na lange contestatie te wijtlopigh hier te verhalen, in manieren dat nogh in den selven naght het Deseijn volbracht wert, de Borgers slaende die, die een cleijne mijl van 't fort lagen, ende de Soldaten die in Pavona lagen, alwaer op de twee plaetsen omtrent Tagtigh wilden bleven, en dartigh gevangenen. Des morgens wert in Pavona een man met een vrouw doot geschoten, die uijt nieusgierigheijt daer waren gecomen, 't sij om de doode te sien, ofte te plunderen, eer de soldaten geretireert waren, die nogh een jongh kint, dat de vrouwe op haer arm hadde bevrijden.

1 Noot F. 't besluijt van 12 volmagtige in dato 21 jan. 1643.
2 Noot G. haer Request in dato den 24 febr. 1643.

De Christenen op 't lange Eijlant woonende versoghte oock[1] bij requeste, dat haer toegestaen moght werden, de Wilden aldaer aen te tasten, ende te slaen, twelck geweijgert wert alsoo die ons sonderlinge niet misdaen hadden, ende ons alle vruntschap getoont hadden (Ja selfs vrijwilligh [22] eenge van onse vijanden de Raritans, hier vooren gementioneert hadden geslagen)[2] niet tegenstaende soo onderwinden sommige Christenen, bedecktelijck, met Twee wagenen maijz cooren van dese Wilden uijt haer Cajuijten te Steelen, Twelck sij gewaer wierden en soghten te beletten, daer over drije Wilden doot geschooten werden, die voort weder twee huijsen over 't fort staende inden brant staecken. Den Directeur hier niets van wetende, sont voort eenigh volck over omme de reden te weten. De Wilden haer van verre verthoonende riepen sijt gij onse vrienden, gij zijt maer Cooren dieven, haer voort partijdigh aenstellende, dit beweegde een van de eijgenaers van de verbrande huijsen, eenen Marijn Adriaensz. (die de vrije luijden op sijn versoeck gevoert hadde, in 't Slaen der Wilden, ende sedert oock nogh twee vergeefse togten gedaen hadden, in 't open velt, zijnde nogh gesecondeert van een troup Engelschen) 't selve te verwijten, sich inbeeldende dat den Directeur hem beschuldigde als sijnde een vandie het request geteijckent hadden, sigh te gaen wreken[3] met dese resolutie gaet na den Directeurs Huijs, sijnde gewapent met een geladen ende gespannen [23] pistol ende een Houwer op zijn zijde, commende onverziens inde camer vanden Directeur, reght sijn pistol op Hem, Seggende *Wat duijvelsche logens gaet gij mij na liegen*, maer door de veerdigheijt van eenen die present was, wert de Schoot belet, ende hij voort vast geset; een weijnigh tijts daer naer comt in 't fort Marines kneght ende een ander, ider met een geladen roer, ende pistool bij haer hebbende, waer van d'eerste op den Directeur schoot die verwittight was, ende hem retirende naer sijn huijs, de cogels passerende aghter hem inde muer, beneffens de deur, den schiltwaght schietende voort opden geenen die sijn roer gelost hadden, dat hij terneder Storten, luttel tijts daer naer vergaderden voor den Directeur sommige vande gemeenten, begerende confuselijck de gevangen; Haer wert geantwoort, dat 't geene sij versoghten schriftelijck ende bij ordre souden doen, dat omtrent 25 mannen deden, daer inne sij aenden Directeur pardon versoghten voorden Criminel, de

1 Noot H. haer Req^{t} en de appostille daer op in dato 27 feb. 1643.
2 Noot J. luijt inde formatie daer van zijnde.
3 Noot K. sijn proces daer over gemaeckt.

saecken wert haer in handen gestelt omme in conscientie daer over te oordelen, in manieren dat zij al [24] datelijck voort gingen sonder partijen te hooren; nogh eenige claghten off stucken te sien; *Condemneren hem in een boeten van Vijff Hondert guldens*, *ende drije maenden vande Manhatens te blijven*, maer om de consequentie vande saeck ende eenige Consideratie soo wert goet gevonden den Criminel met sijn proces naer Hollant te senden, twelck ...

In deze Confusie vermenght met groote vrese passeert de winter, 't Saijsoen om de Beestialen uijt te jagen comt, dit verobligeerden veele de paijs te begeren, van d'ander zijde de Wilden oock sienden dat het tijt was maijz te planten, waren niet min begerigh om de vreden, soo dat naer eenige communicatie de paijs beslooten wert, in Maij anno 1643, meer door d'inportuniteijt van sommige als door opinie die men hadde dieselve durabel soude wesen.

De Wilden naer desen paijs hielden haer stille, [25] verkerende dagelijcx met ons volck, Ja selfs de grootste Oversten quamen den Directeur besoecken, in middelen Pacham, zijnde een doortrapt man, liep door alle dorpen der Wilden, haer Solisiterende tot een generale massacre daer dat nogh op toe valdt dat sekere Wilden de Wappinghs genoemt, woonende *sestien* mijl de Rivier opwaerts daer wij in 't minste geen questie mede hadden, een open schuijt afliepen, comende van 't fort Oragne, daer twee man maer in waren, ende wel vierhondert Bevers. Dese groote Buijt beweegden[1] andere haer toe te vallen, zoo dat sij nogh twee vaertuijgen afliepen, meenende het vierde oock te overrompelen, dan werden afgeslagen met verlies van Ses Wilden. In dese genomen barcken werden negen Christenen vermoort waer onder twee vrouwen, een vrouw ende twee kinderen blijvende gevangen, de Resterende Wilden soo ras als haer maijz rijp was sijnde mede gaende gemaeckt, ende door schijn van Beveren te vercoopen, Slaen een [26] oudt man, ende een oude vrouw doot latende een ander met vijff wonden, die nogh aen 't fort vlugte, in een schuijt met een cleen kindt inden arm, dat in t' eerste Exploict vader ende moeder verloren hadden, Ende nu grootvader ende grootmoeder, sijnde alsoo tweemael door Godes genadigen zegen uijt de Indianen handen verlost, eert twee jaren out was, men hoort voort anders niet dan moorden;

1 Noot M. haer bekentenisse voor d'Engelsche gedaen 16en jan. 1643 Engels stijll.

meest onder Decksel, als of sij de Christenen quamen waerschouwen.

Eijndlick commen te vele, bespringen de bouwerijen in Pavona, hier waren doen tertijt twee oorlogschepen en een Caper, die veel hielpen in 't Beestiael, ende het Cooren, men heeft gelijckewel niet connen beletten, datter vier bouwerijen op Pavona verbranden, niet met openbaer gewelt, maer met behendigheijt, door de ruijgte cruijpende, [27] met vier inde hant, stekende de dacken die al van riet ofte strooij zijn aen brandt, een met plancken gedeckt wert doenmaels behouden.

Men doet de gemeente vergaderen, die seer verlegen waren, die verkiesen inde plaets vande voorige Twaelf[1] aght persoonen omme het best te helpen raden, maer d'occupatie die ijder hadde omme t'sijne te bergen, belette doen ter tijt niet voordeelicx cost geresolveert werden, niet te min soo worter goet gevonden datmen soo veel Engelsche souden aen nemen, alser in 't Landt te becomen waren, die nu togh van meening waren te vertrecken, waer vande Gemeente een derdepart soude betaelen, dese beloften geschiet bij de gemeente maer de betalinge volght niet.

De vreese meer over t Lant commende, de aght mannen [28] vergaderen[2] formeren een propositie, bij geschrift waer inne sij versoecken datmen na de moort soude senden bij onse geburen d'Engelsche om Hondert vijftigh mannen tot hulp te versoecken, tot betalinge vande selve soudemen een wisselbrief verleenen van vijff en twintigh duijsent guldens ende tot versekeringe dat deselve voldaen warden, soudemen N.Niederlandt soo lange aende Engelsche verpanden, dat een vande principaelste onder de aght mannen van te vooren den Directeur door een brief[3] gesterckt met Exempelen al hadde soecken te persuaderen, gelijck oock weijnigh dagen van te vooren[4] hadde beslooten, datmen de Victalien gedestineert naer curassouw, uijt de Schepen soude lossen, ende tmeeste volck van de selve behouden, ende de schepen alsoo ledigh weg senden, dit wert bijden Directeur nogh niet aengenomen, nogh goet

1 Noot N. Resolutie in dato 13^{en} Septemb. 1643.
2 Noot O. in dato 6 Octob. 1643.
3 Noot P. dato 9^{en} martij 1643.
4 Noot Q. op 30 Septemb. in haer resol. 1643.

Hier ontbreken vier pagina's.

[33] Commando van den Sergjant XL Borgers onder haer Capiteijn Jochem Pietersz XXXV Engelse onder Luijtenant Backster, maer om alle confusie voor te comen wert den Raetspersoon La Montagne tot generael gestelt, op 't Staten Eijlandt commende, marcheerden den geheele nacht, vinden de Huijsen ledigh, ende vande Wilden geabandonneert, becomen 5 a 6 hondert Schepel Cooren, verbrandende de rest sonder iets anders te verrigten.

Maijane sijnde een Sackema woonende 8 mijlen N.O. van ons tusschen Groenewijck (dat in onse jurisdictie leijt) ende Stant fort, dat Engels is, een Stoute Wilt, dewelcke selfs derfde met Pijl en Boogh drie Christenen [34] gewapent met roers aendoen, waer van hij der een gedoot hadde zijnde met den anderen besich, wert van den derden Christen gedoot, sijn hooft hier gebracht, dat doch eerst bekent wert, ende vernamen voort dat hij ende sijne Wilden ons veel quaets gedaen hadden, Hoewel wij nooijt eenige differenten met hem gehadt hebben, vernemende voort, dat sij seer gerust ende sonder aghterdencken in haer huijsen lagen, om de nabuerheijt vande Engelsche, soo isser goed gevonden, haer uijt te laten vinden ende aen te tasten, ende werden Hondert twintigh mannen derwaerts gesonden onder 't voorige Commando in drije Jaghten Landen 't volck tot Groenewijck opden avont, marcheren den gantschen naght, dan costen [35] de Wilden niet vinden, 't sij dat de Guide expres deden, gelijck gelooft wert, of dat hij selfs verdwaelde, men doet de retraite na de Jaghten, omme soo bedachtelijck af te trecken, als mogelick soude wesen, passerende door 't Stantfort bejegende eenige Engelsche die de onse presenteerde te brengen ter plaetse daer eenige wilden waeren, daer over vier Guides in verscheijdene plaetsen uijtgesonden waren omme haer te ontdecken, die op haer wederkomste rapporteerden, dat de Wilden eenige kennisse van ons volck hadden, door d'eerschoten soo d'Engelsche aen ons gedaen hadden, dogh sonder seeckerheijt. Waer over op 't spoedigste vijf en twintigh vande Cloeckste mannen gecommandeert werden, derwaerts te gaen, tot het naeste Dorp, d'een groote Deligentie den wegh af leijden, dodende 18 a 20 Wilden, neemende een out man twee [36] Vrouwen ende sommige kinderen gevangen om d'onse daer voor te lossen, d'andere troepen vonden de huijsen ledigh, commende voorts met de Jaghten herwaerts aen.

De oude Wilt hier boven gevangen ons belooft hebbende te leijden nae Witquescheck, die haer in drie Kasteelen hielden, Soo werden vijff en 't sestigh mannen gecommandeert onder Baxter ende Pieter Cock, die dese Casteelen ledigh vonden, hoewel dertigh Wilden deselve soude hebben connen houden tegens Twee hondert Soldaten, alsoo die van vijff duijme dicke plancken, negen voet hoogh, ende rontomme met dicke Balcken verbonden waeren vol schietgaten, de onse verbranden twee houdende het derde tot een [37] Retraite, marcherende 8 a 9 mijlen verder vonden anders niet als eenige hutten die sij niet en kosten overvallen, om dat sij ontdeckt waren, quamen weder te rugge, hebbende maer een ofte twee Wilden gedoot eenige vrouwen ende kinderen gevangen genomen ende veel coorn verbrant. Inmiddels werden wij verwittight dat Pennewits een vande outste Ervarenste wilt van 't Landt, ende die inde leste Conspiratie de gevarelickste Raedt gegeven hadde, te weten datmen soo lange soude waghten eermen de duijtsche soude aentasten tot dat haer alle nadencken haer uijt het hooft souden zijn, ende alsdan haer gelijckelijck inde huijse der Christenen te verdeelen, ende alles op een naght te vermoorden boven dat ons nogh den Oorlogh aendoende, Secretelijck door sijn volck [38] die ettelicke van de onse vermoorden ende de huijsen aen brant staecken, daer over wert goetgevonden een troep volcx derwaerts te senden, van Hondert ende twintigh mannen, de Borgers onder hare Compagnie, d'Engelsche onder Sarjant-majoor vander Hijl (die sedert eenige dagen zijn dienst gepresenteert hadde, ende aengenomen was), d'oude Soldaten onder Pieter Cock alles onder 't Commando van Mr La Montagne gaen in drie Jaghten van hier, Landen inde SchoutsBaij op 't Lange Eijlandt, marcheeren na Heemstede (daer een Engelsche Colonie is, onder ons sorterende). Eenige voor uijt gesonden, schieten met behendigheijt een Wilt doot, die daer als Spioen was, ons volck verdelen haer in twee partijen, vander Hil met veertien Engelsche nade cleenste [39] ende Taghtigh mannen naer de grootste dorpen, genaemt Matsepe, twelck beijde geluckte wert volvolbraght, Slaende omtrent Hondert Twintigh mannen doot, vande onse bleef een man ende drie gequetste.

Ons volck van desen Toght weder gecomen sijnde wert Capiteijn van der Hil naer Stantfort gesonden, omme aldaer Its te vernemen vande Wilden, Raporteerde dat de Guide die ons te vooren gedient hadt, ende des S'naghts verdwaelt souden sijn

geweest, nu bij de Wilden geweest was in groot gevaer van sijn leven, daer omtrent vijff hondert bij den anderen laegen. Presenteerde ons daer te brengen, om te doen blijcken dat het voorige sijn schult niet was geweest, [40] daer over werden Hondert en dertigh mannen geexpedieert onder voorige gen^{rl} van der Hil ende Hendrick van Dijck vendrigh. Embarqueerde in drije Jaghten landen tot Groenwijck daer sij des S'naghts blijven, door de groote Sneeuw ende Storm des morgens marcheerden N.W. op over Steene Bergen daer over sommige mosten Cruijpen, Savonts omtrent ten aght uijren quamen tot op een mijl na bij de Wilden, ende om datmen te vroegh soude gecomen hebben, ende datmen twee Rivieren d'een van Twee hondert voet wijt, ende drie diep most passeren, ende dat men daer nae niet en soude connen rusten door de Koute, Soo wert goetgevonden aldaer te verblijven, tot omtrent thien uijren, d'ordre wert gegeven, Hoemen de Wilden souden [41] aentasten, men marcheert voort na de Huijsen toe, Zijnde drie Huijsen Straetsgewijs gestelt ider van Taghtigh Treden langh, in een leegte beschut van 't gebergte, Soo datmen veel voor de N.W. was bevrijt. T'was doenmaels volle maen, en gaff de groote reflectie tegens het Gebergte, soo dat het veel wintersche dagen niet klaerder lighte, als het doen dede, daer commende waren de Wilden wacker ende op haer hoede, dat d'onse oorsaecke van een Sargie te doen, ende de Huijsen te omsingelen met den degen inde vuijst, zij verthoonen haer als Soldaten vielen met Cleijne troepen uijt, zoo dat wij in weijnige tijts een doot ende twaelf gequetste cregen, zij waeren [42] oock zoo onthaelt, dat het onmogelijkc was datter een ontquam, men telden in een uijre tijts buijten de Huijsen, Hondert Tagtigh doden, zij dorsten voort niet buijten comen, haer houdende inde Huijsen, schietende met pijlen door de gaeten. Den Gen^{rl} vermerckende datter anders niet kon uijtgereght werden, resolveerden met den Sergeant Maijoor vander Hil de huijsen in brant te steecken, waer over d'Indianen door alle middel soghten te ontcomen, dat haer niet wilde gelucken, keerden wederom inden brandt, hebbende liever door 't vier verteert te werden als door onse wapenen te sterven; dat meest te verwonderen was, is dat onder dese groote [43] menighte van mannen, Vrouwen ende kinderen men niet eenen hoorden kermen ofte schreeuwen, doen bleven over de vijff hondert menschen, gelijck de Wilden ons selfs berighten. Sommige seggen wel van 700, waer onder oock 25 Wappings waren, onse Godt hebbende aldaer meest onse Vijanden bij den anderen

vergadert om een feest te celebreren op haer manieren, waer van in alles niet meer en ontquamen als aght mannen, waer onder nogh drie swaerlick gequetst zijn.

T'exploict volbraght zijnde men maeckt veel vuijren door de groote koute, de gequetste tot 15 toe, verbonden, waer [44] onder den Gener[1]; de Schiltwaghten gestelt zijnde, men blijft daer voort, de rest vande naght, des anderen daegs vertreckt de troep heel vroegh in goede ordre, om 't Savonts tot Stantfort te wesen, marcheerden met een groote Couragie over het moeijelick geberghte, God gevende een extraordinaire kraght aende gequetste, daer van sommige swaerlick gequetst waeren, comende des S'middags tot Stantfort, naer twee dagen ende een naght gemarcheert te hebben en luttel gerust. d'Engelsche ontfingen de'onse seer vriendelijck, doende alles goets, twee dagen daer naer, comen herwaerts aen, Arriverende, werter een danckseggingе gedaen.

[Bijdragen en Mededelingen]

De rekeningen van Hulst over 1326 en 1341 medegedeeld door G. van Driel en J.W. Marsilje

De Hulster schepenrekeningen over de jaren 1326-'27 en 1341-'42 behoren tot de oudst bewaarde stadsrekeningen binnen onze landsgrenzen. Dit feit alleen al maakt hen de moeite van publikatie waard. Ook de inhoud verdient echter betere bekendheid. Allereerst om de vele gegevens over het beheer van de stedelijke financiën, maar vooral omdat deze rekeningen duidelijk het kunst- en vliegwerk demonstreren, dat nodig was om althans enigszins tot een evenwicht tussen inkomsten en uitgaven te geraken. Ook de politieke gegevens, als aanvulling van wat van elders bekend is, zijn belangrijk. Banden zijn er natuurlijk vooral met de rest van Vlaanderen, en meer dan met welke plaats ook met Gent. Uit alles blijkt de overheersende positie van die stad. Via de familie der Van der Maelstedes zijn er echter ook, toegegeven vage, contacten met Zeeland.

Beide rekeningen werden een eeuw geleden gebrekkig uitgegeven door F. Caland; die van 1326 werd meer recent op verdienstelijke wijze gepubliceerd door J. Adriaanse, wiens werken voor het begrip van de geschiedenis van Hulst niet hoog genoeg geschat kunnen worden[1]. Het leek ons wenselijk de rekening van 1341 het licht te doen zien; daar echter voor een goed begrip kennis van de overeenkomstige posten in de door Adriaanse reeds - in een weinig verbreid jaarboek - gepubliceerde rekening van 1326 noodzakelijk is, worden zij hier tezamen heruitgegeven. Het feit, dat zij geïsoleerd staan ten opzichte van de overige, van 1467 en later daterende Hulster stadsrekeningen, rechtvaardigt deze handelwijs. Het bewaard gebleven zijn van de hospitaalrekening uit 1409 doet hieraan niet af. De beide rekeningen vormen bovendien een voor de eerste helft der 14e eeuw o.i. onmisbare aanvulling op de door Juten, resp. Adriaanse en L.M. van Werveke gepubliceerde oorkonden betreffende Hulst[2].

1 F. CALAND, Twee rekeningen der stad Hulst uit de eerste helft der XIVe eeuw, in: *Archief, uitgegeven door het Zeeuwsch Genootschap*, II, 7, Middelburg 1866-1869, p. 147-197; J. ADRIAANSE, De Hulstersche stadsrekening van 1326, in: *Jaarboek Oudheidkundige kring 'De Vier Ambachten'*, Hulst 1934, p. 15-60.

2 Zie p. 102, noot 2, en p. 103, noot 2.

Om het raadplegen te vergemakkelijken hebben wij indices op personen en plaatsnamen en daarnaast nog een summier zakenregister toegevoegd. Wij hebben om deze primitief opgezette en weinig overzichtelijke rekeningen beter hanteerbaar te maken, de verschillende - doorgaans met een summa eindigende - hoofdstukken met een Romeins cijfer aangeduid; verdere onderverdelingen zijn aangegeven door middel van Arabische cijfers en in voorkomende gevallen van letters.

De rekeningen zijn op rollen van aaneengenaaide langwerpige stukken perkament[1] geschreven, die van 1326 op zeven vellen, die van 1341 op zes. Eerstgenoemde is, op een grote vlek op het eerste vel na, gaaf, die van 1341 heeft in de loop van de laatste honderd jaar enkele beschadigingen in het eerste vel opgelopen. Tot onze, tussen ronde haken gegeven, aanvullingen waren wij in staat dank zij de door Caland meegedeelde cijfers.

Allerlei soorten uitgaven staan in de rekeningen dooreen. In de eerste valt een aantal rekenfouten op. Geen van beide draagt een duidelijk kenmerk van afhoring[2]. In elk van de rekeningen wordt grote aandacht besteed aan de door schepenen en anderen in dienst van de stad gemaakte reizen. Maar bijv. posten over bodelonen e.d. worden niet uitgewerkt (1326 X-1 en 2, 1341 V-4 en 5). Uitgaven wegens openbare werken worden niet in detail verantwoord. Een post uit de rekening van 1341 (III-1) wekt de indruk dat er op dit gebied aparte rekeningen bestonden. Er zijn meer van dergelijke aanwijzingen (1326 IX-9 en 10). De twee in 1326 I-8 en 9 genoemde bedragen werden buiten de rekening gehouden; het eerste bedrag als behorende tot de kerkelijke kas wel terecht, het andere is van geringe betekenis en van toevallige natuur. Is de rekening van 1326 nog op één uitzondering na (I-5) gesteld in ponden, schellingen en penningen parisis, in die van 1341 is reeds veelvuldig sprake van de Vlaamse groot, de eenheid waarin vooral financiële transacties gesteld worden.

Wij zijn de archivaris van de gemeente Hulst, de heer P.J. Brand, dank verschuldigd voor de bereidwilligheid waarmee hij

1 Maten: 1326 lengte 454½ cm., breedte 22 à 22½ cm.; 1341 lengte 251½ cm., breedte 23½ à 25 cm.

2 In de rekening van 1326 staan voor alle ‘vaerden’, behalve voor de eerste en de laatste post, twee streepjes, evenals voor VII-4 t/m 11 en 13 en VIII 1 t/m 3. Voor een aantal namen van personen met een vordering op de stad staat een punt. Zij zijn in het register van persoonsnamen aangegeven met (*) achter het nummer van de betrokken post. Punten staan ook in XII, voor alle regels van de posten 1, 3 t/m 10 en 12.

beide rekeningen tijdelijk in bruikleen afstond; op het Leidse gemeente-archief voelen wij ons vooral drs. B.N. Leverland verplicht voor de voortdurend verleende gastvrijheid.

De politieke toestand.

De beide rekeningen tonen ons Hulst als smalle stad in het in beweging zijnde Vlaanderen. De drie grote steden Gent, Brugge en Ieper hadden, in ruil voor steun aan graaf Lodewijk van Nevers tegen diens oom Robert van Kassel, het omliggende gebied als hun invloedssfeer toegewezen gekregen en zo het graafschap in een drietal kwartieren opgedeeld. Hierdoor werd de bewegingsvrijheid van de kleine steden beperkt. Ontstonden er daar moeilijkheden, dan aarzelden de grote niet met ingrijpen[1]. Als complicerende omstandigheid kwam daar nog bij, dat in het Vlaamse kustgebied in 1324 een opstand uitbrak, gericht tegen de zware lasten die de financiële verplichtingen van het verdrag van Athis (1305) op de plattelandsbewoners legden en de daarmee samenhangende activiteit van de adel, die oude domaniale rechten weer ging heffen of zelfs nieuwe invoerde. Brugge en Ieper kozen, geleid door de aan de macht gekomen ambachtsgilden, partij voor de opstandelingen, terwijl Gent trouw bleef aan de graaf[2].

De rekening van 1326 laat zien, dat deze politieke constellatie fnuikend was voor de handel. Gent nam de uit Brugge aangevoerde handelswaren in beslag, terwijl Hulst zich beijverde die goederen vrij te krijgen en de handelscontacten met Brugge te herstellen. Daar bleef het echter niet bij: Gent beval Hulst op eigen kosten Gentse troepen in te nemen, bovendien werd Hulst gedwongen de financiële lasten van het garnizoen dat naar Borneem overgebracht was, te dragen. Herhaaldelijk werd van de kant van Hulst getracht om dit bijzonder onaangename machtsvertoon vooral financieel wat dragelijker te maken.

Al vonden er in de periode tussen 1326 en 1341 ingrijpende veranderingen in Vlaanderen plaats, de positie van de kleine steden verbeterde niet principieel. Gent dwong hen Artevelde's politiek van neutraliteit (1338) te bezweren, zelfs werden er gijzelaars geëist. Bij het minste blijk van onwil nam Gent geen halve maatregelen: wel ieder jaar kreeg een Gentse hoofdman opdracht het hier en daar gerezen verzet tegen de door Gent

1 P. ROGGHÉ, *Vlaanderen en het zevenjarig beleid van Jacob van Artevelde*, *1338-1345*, II, Brussel z.j., p. 16.

2 R. VAN ROOSBROECK e.a., *Geschiedenis van Vlaanderen*, II, Amsterdam 1937, p. 64, 65.

gedicteerde politiek te onderdrukken[1]. Het is echter opvallend dat de rekening van 1341 in mindere mate dan de eerste een weerspiegeling geeft van het politieke gebeuren. Veelal waren het toen zaken van beperkter aard die de stedelijke schepenen activeerden. Zij bepleitten in Gent de belangen van lieden uit hun directe omgeving, en spaarden kosten noch moeite toen zij over hun haven in conflict geraakten met naburige kloosterlingen. De betrekkelijke rust is te verklaren uit het feit dat op 25 september 1340 de wapenstilstand van Esplechin was gesloten, die een einde maakte aan de eerste episode van de honderdjarige oorlog. Na de wapenstilstand kon Lodewijk van Nevers weer naar Vlaanderen terugkeren. Hij stond echter onder curatele van een raad van Vlaanderen, die zijn politiek bepaalde[2]. Misschien zijn de ongenoemde heren die nieuwe schepenen installeerden ook van zijn kant gezonden en niet zuiver vanwege Gent, zoals men voor 1326 zou willen vermoeden. De vermelding van de portier van het gravensteen in Gent in 1341 (II-8) wijst misschien zwakjes in die richting. Opvallend is in 1341 het verblijf van Willem IV van Henegouwen, Holland en Zeeland in Vlaanderen. Daar en in Brabant vertoefde hij o.a. in verband met de onderhandelingen over het verlengen van de wapenstilstand van Esplechin. De Hulstenaren benaderden hem herhaaldelijk over moeilijkheden die Jan van der Maelstede hen berokkende, naar alle waarschijnlijkheid omdat Willem als graaf van Holland en Zeeland leenheer van Jan in die gewesten was.

Er bestaan goede gronden voor de veronderstelling, dat het geslacht Van der Maelstede een oorspronkelijk uit Zeeland stammende familie is. In 1232 treft men de eerste vertegenwoordiger aan: Wolfaard, die genoemd wordt ‘dominus de Malstede et scouteta de Hulst’[3]. Maelstede was een heerlijkheid in de nabijheid van Goes. Behalve over andere goederen in Zeeland blijken deze heren te beschikken over bezittingen in de Vier Ambachten. Men mag veronderstellen dat Wolfaard en zijn opvolgers zich het schoutambt erfelijk hebben weten te verwerven om zo de feitelijke heren van Hulst te worden. In de loop der jaren gaat een deel van de familie zich in het Hulster Ambacht, een ander deel zich in Zeeland vastzetten. De problemen die er

1 H.S. LUCAS, *The Low Countries and the hundred years' war*, *1321-1347*, Ann Arbor 1929, p. 277, 311, 313, 314, 322 en 367.
2 LUCAS, p. 421, 438.
3 H. OBREEN, Onuitgegeven oorkonden uit de 13e eeuw betreffende Zeeland, in: *B.M.H.G.*, 47 (1926), p. 181.

rijzen bij het opstellen van een genealogie van deze familie volgen met name uit het feit dat de relaties tussen de Zeeuwse en de Vlaamse tak onopgelost blijven. Men treft naar alle waarschijnlijkheid in charters betreffende Zeeland leden van het geslacht Van der Maelstede aan, die in de Vier Ambachten thuis horen, en omgekeerd, waarbij het onmogelijk is deze personen duidelijk te plaatsen. De door Adriaanse samengestelde genealogie[1] is stellig bruikbaar, mits men daarin de bij een dergelijk werk onvermijdelijke hypotheses niet uit het oog verliest.

De familie Vilain, waarvan in deze rekeningen de gebroeders Philips, Hector en Gerard voorkomen, speelde in die dagen een aanzienlijke rol in de betrekkingen tussen Gent en het platteland. Geparenteerd aan de Gentse bruggraven, als heren van het nabij Hulst gelegen Sint Jan-Steen en als voogden van het in het Land van Waas te vinden Themse, bemoeiden zij zich intensief met Hulst, zoals uit de rekening blijkt[2].

De financiën van Hulst in 1326-'27[3].

Het nieuwe schepencollege begon op 4 maart 1326 zijn werkzaamheden (II-1). Oude schepenen droegen kennelijk geen contanten over, wel behalve grote achterstallige betalingen, vorderingen wegens achterstallig molengeld, vermoedelijk één van de inkomsten uit de stedelijke eigendommen, tot een bedrag van 31 lb. 3 s. 8 d. Slechts 17 lb. 2 s. 10 d. bleek inbaar.

Het totaal der achterstallige betalingen beliep 262 lb. 8 s. 10 d. Hiervan werd aan erf- en lijfrenten afbetaald 81 lb. 19 s. 6 d. (IV) en aan andere schulden 121 lb. 8 d. (V), samen 203 lb. 2 d.

1 J. Adriaanse, Het geslacht van der Maelstede te Hulst en elders, in: *Jaarboek Vier Ambachten*, 1931, p. 23-39.

2 A. Du Chesne, *Histoire généalogique des maisons de Guines*, *d'Ardres*, *de Gand*..., Parijs 1631, p. 363, 375-378.

3 De mogelijkheid ontbreekt de verschillende posten op hun nauwkeurigheid te onderzoeken; men is gedwongen van de juistheid van de opgegeven bedragen uit te gaan. In de rekening van 1326 zijn dan een aantal summae onjuist:
   a. XIII slot: opgegeven 10 lb. 16 s. 10 d., moet zijn 10 lb. 17 s. 10 d., d.w.z. 1 s. te weinig;
   b. XIV: opgegeven 35 lb. 5 s. 4 d., moet zijn - XII-13 en XIII slot samen na correctie - 35 lb. 16 s. 4 d., d.w.z. 11 s. te weinig;
   c. XVII slot: opgegeven 25 lb. 16 s. 4 d., moet zijn 26 lb. 5 s. 4 d., d.w.z. 9 s. te weinig.
   d. XX: opgegeven 58 lb. 9 s. 8 d., moet zijn zonder correctie van XVII slot 58 lb. 19 s. 8 d., na correctie 59 lb. 8 s. 8 d., d.w.z. 19 s. te weinig.

In de inleiding is uitgegaan van de gecorrigeerde bedragen.

Onbetaald bleef 59 lb. 8 s. 8 d. zonder rekening te houden met het tegoed.

Van de 1021 lb. 7 s. 8 d. (I-7), die de schepenen van 1326 als hun ontvangsten beschouwden, kunnen slechts de inkomsten uit de accijnzen - de grote en kleine accijnzen, die in de rekening van 1341 gesplitst opgegeven zijn, worden hier kennelijk in één post samengenomen - en de opbrengst uit de stedelijke eigendommen, respectievelijk 484 lb. (I-2) en 105 lb. (I-1), samen 589 lb., als normale inkomsten beschouwd worden. Boven is reeds een klein bedrag aan geïnde vorderingen genoemd.

Aanvulling van de inkomsten werd verkregen in de eerste plaats door het - waarschijnlijk renteloos - lenen van een bedrag van 10 lb. 18. s. 10 d. van de eigen poorters[1]. Dit middel was ook in het verleden reeds toegepast: XVI en XVII zijn wel opgaven van dergelijke bedragen, ook V en XV kunnen een soortgelijke oorsprong hebben[2].

Verkoop van lijfrenten was een andere mogelijkheid zich geld te verschaffen. Meester Jan Soyman kocht voorlopig een rente van, omgerekend, 18 lb. parisis per jaar voor een bedrag van 103 lb. 16 s., plus 4 lb. 4 s. voor het geval de koop doorging na 24 juni (naar alle waarschijnlijkheid van het jaar 1327, omdat de 4 lb. 4 s. niet verantwoord zijn, noch de 103 lb. 6 s. terugbetaald). De interest bedroeg dus 16⅔%, hetgeen hoog is[3], afgezien van mogelijke voordelen die meester Jan zich bedong. Verdere lijfrenteverkoop bracht 300 lb. op, waarmee Hulst, als men een interest van 16⅔% aanneemt, de verplichting tot betaling van 50 lb. per jaar op zich nam. De lijfrentelast steeg dus per jaar met 68 lb., als de bovenstaande veronderstelling juist is. De rente zal bijv. lager geweest zijn bij verkoop op meer levens. In 1326 bracht lijfrenteverkoop totaal dus 403 lb. 16 s. op, plus 4 lb. 4 s. in de toekomst.

Was het lenen van geld al moeilijk (vgl. II-3-i en k; II-

1 Dit bedrag is vermoedelijk identiek met de 10 lb. 17 s. 10 d. van post XIII slot. Het is onzeker of I-4 en daarmee I-7 hiernaar correctie behoeven en elk met 1 s. verminderd moeten worden, waardoor ook XI-2 niet zou kloppen, hetgeen onwaarschijnlijk is. Het feit dat men de kas d.m.v. X-10 passend heeft gemaakt laat echter enige speelruimte.

2 De stad leende ondanks de benarde toestand zelf geld uit: IX-13 en 14. Het is de vraag of men terugbetaling verwachtte, gezien de speciale positie van de Van der Maelstedes.

3 Voor een mislukte poging van Gent om lijfrentes te verkopen in 1326 zie: H. VAN WERVEKE, *De Gentse stadsfinanciën in de middeleeuwen*, Brussel 1934, p. 284.

4-d; II-7-b; VIII-3), de betaling van de erf- en lijfrenten was dat evenzeer. Over 1326 werd aan erfrenten betaald 17 lb. 2 s. In III-7 is nl. een grafelijke cijns inbegrepen (III-1). Verder zijn het bedragen voor geestelijke instellingen, III-6 inbegrepen. Aan lijfrenten werd 164 lb. 11 s. 6 d. betaald (VI-13). Niet betaald werden over 1326 een lijfrente van 6 lb. aan een zekere heer Jan Aleyn, vermoedelijk een geestelijke (XII-1), en een niet vermeld bedrag aan een aantal ongenoemde eigen burgers (XII-2).

Vijf burgers kregen blijkens XII-2 hun betaling wel. Moet men concluderen uit XII-1 en 2 dat lijfrenten voor personen buiten Hulst wel betaald werden, op één geval na? Van de in VI genoemde personen waren Hughe van Westhusen en Hughe Borluut burgers. Van de in IV genoemde posten betrof IV-1 een erfrente, die ook over 1326 onbetaald bleef[1], terwijl IV-2 volgens III-6 ook over 1326 betaald werd. Van de overige posten betroffen IV-4, 6, 11 en waarschijnlijk 12, betalingen aan burgers, die in 1326 uitbleven. Van de betaalden uit IV, die ook in VI voorkomen zijn de Gentse begijntjes geen burgers (IV-9 = VI-12). Identiek zijn IV-7 en IV-8 met VI-10 en VI-11; ongelijk zijn de betalingen aan Gilles Oelbord (IV-5 en VI-7). Misschien was hij één van de vijf burgers, maar kreeg hij niet alles uitbetaald. De twee andere wel betaalde burgers moeten dan gezocht worden in de nog ongenoemde posten van VI, of in de beide geheel identieke posten van IV en VI, waarvan niet vaststaat dat zij vreemden betreffen. Het gevolg daarvan zou zijn dat men zou moeten aannemen dat IV-3 en 10 betalingen aan burgers zouden betreffen, die in 1326 uitbleven. Dit is onwaarschijnlijk of onzeker, in het ene geval door een nadere mededeling (IX-3) en door de naam in het andere.

Mede in verband met de ongelijkheid van de betalingen aan Gilles Oelbord maakt dit de vaststelling van het totale verschuldigde bedrag aan lijfrenten per jaar onmogelijk. Lang niet alle verschuldigde lijfrenten over 1325 hoeven onbetaald gebleven te zijn. Telt men de posten van IV en VI, met uitzondering van de beide erfrentes bij elkaar, terwijl de geheel identieke posten slechts eenmaal genomen worden, en van Gilles Oelbord het hoogste bedrag, dan komt men tot een theoretisch totaal van 194 lb. 5 s. 6 d., waarbij nog de 6 lb. van XII-1 komt, dus 200 lb. 5 s. 6 d. Onbetaald zou hiervan gebleven zijn - met alle

1 Vgl. 1326, XII-12 en 1341, IV-3; de verschillende grootte van het bedrag is opmerkelijk.

reserves - 35 lb. 14 s., als men VI-13 aftrekt; dit is eerder te laag geschat dan te hoog.

Onbetaald bleef verder een erfrente van 6 lb. 14 s. (XII-12) en aan andere schulden 23 lb. 2 s. 4 d. (XIV, na vermindering met XII-1 en 2). Het totaal der achterstallige betalingen over 1326 bedroeg dus 65 lb. 10 s. 4 d., met de nog resterende van het vorige jaar samen 124 lb. 19 s.

Opgemerkt moet worden dat het zonder meer tegen rente lenen van geld ook voorkwam, misschien voor korte perioden, aan woeker werd tenminste 30 lb. uitgegeven (IX-8).

Schepenen voor 1327 zouden moeten betalen aan schulden 124 lb. 19 s., aan lijfrenten 200 lb. 5 s. 6 d. plus 68 lb., in theorie, aan erfrenten 25 lb. 12 s. (nl. de eigenlijke erfrenten van III met IV-1, vgl. echter XII-12, dit bedrag is niet geheel vast), in totaal 418 lb. 16 s. 6 d.[1]. Daartegenover stond een vordering van 13 lb. 10 s. 10 d. (XXI) en een bedrag van 12 lb. (XI-4), samen 25 lb. 10 s. 10 d.

De financiën van Hulst in 1341-'42.

De periode waarover de rekening loopt is niet nauwkeurig vast te stellen. De verantwoorde 'vaerden' vonden plaats tussen 7 juni 1341 (VII-1) en 29 januari 1342 (VII-26). Nadere data ontbreken, behalve dat in IX-g St. Matheusdag genoemd wordt: 24 februari 1342. Een beginnen in juni lijkt vreemd, een afsluiten eind februari is ook niet direct te verwachten[2].

De schepenen van 1340 droegen hun opvolgers geen contanten over, wel schulden. De afwikkeling van deze achterstanden geeft enig inzicht in de financiële toestand van dat jaar. Post V-2 noemt de opbrengst van de verpachting van de grote accijns voor 1340: 70 lb. gr., dus 840 lb. parisis, toen onvoldoende voor de betaling van de lijfrenten. Moeilijk is in dit verband post I-1. Men moest 28 lb. 17 s. 6 gr., dus 346 lb. 10 s. parisis, betalen om de 'exise', wel de grote accijns, terug te krijgen. Moet men concluderen, dat deze accijns in 1340 verpacht was, en dat de schepenen van 1341 op een niet nader aangeduid tijdstip tot terugkoop overgingen? Vergelijk misschien post VII-22. Daar geen eigen directe inkomsten genoemd worden, zal dit tijdstip niet ver voor de nieuwe verpachting op 1 oktober 1341 geweest zijn.

1 De transactie van I-5 blijft hierbij een onzekere factor.

2 G.C.A. JUTEN, *Keuren en handvesten der stad Hulst*, Den Haag 1908, p. X.

De 70 lb. gr. van de grote accijns van 1340 vielen geheel weg tegen de verschuldigde lijfrente, nog 12 lb. 15 s. 6 d. gr. moesten in 1341 betaald worden, of 153 lb. 6 s. parisis (V-2). Volgens V-1 en IX-1 was er bovendien sinds 24 juni 1341 nog een bedrag van 31 lb. 11 s. parisis aan lijfrente onbetaald gebleven. Behalve wel op tijd betaalde bedragen, waaronder de 70 lb. gr. of 840 lb. par. van de accijns, moest er dus in 1341 nog 184 lb. 17 s. aan achterstallige renten over 1340 betaald worden; een totaal voor dat jaar van 1024 lb. 17 s. parisis laat zich achterhalen. Daarbij kwam dan nog een schuld van 56 lb. 2 s. (II-3, 4, 6 en 7). Van de totale achterstand van 240 lb. 19 s. bleef in 1341 21 lb. onbetaald (IX-1).

Op 1 oktober 1341 (IX-1) werd de grote accijns verpacht voor 79 lb. gr. of 948 lb. parisis, met de kleine accijns van 370 lb. samen 1318 lb. parisis. De stedelijke eigendommen (I-3), weilanden in het Nieuweland (I-7) en door twee personen betaalde exuerechten brachten samen 153 lb. 2 s. parisis op. Het havengeld was kennelijk eerst verpacht (I-4) voor, omgerekend, 96 lb. parisis. In verband met het havengeld voerde de stad een lange procedure tegen de 'moencen', waarbij zij kennelijk aan het langste eind trok (VII-23), hoewel er ook later nog over de zaak gesproken moest worden (VII-25). Uit een post die verband houdt met dit proces (VII-19) blijkt dat de oorspronkelijke verpachting van het havengeld eind oktober of begin november afgelopen was; dit moet dan 'alf arinctijt' zijn[1]. Tot 25 december hielden schepenen deze inkomstenbron aan zich: 16 lb. 8 s. par. Over de resterende tijd binnen de rekenperiode wordt niets gezegd, tenzij Jan de Moenc toen pachter was[2]. De totale opbrengst van het havengeld was dus 115 lb. 8 s. Het totaal van de normale inkomsten was 1586 lb. 10 s. parisis.

Aanvullende middelen werden gevonden door verkoop van een lijfrente op één leven van 6 lb. gr.; aftrek van de kosten maakt het niet mogelijk de bruto-opbrengst te noemen, ook het rentepercentage is zo niet te berekenen. De opbrengst zonder de kosten bedroeg 56 lb. 12 s. Van het lenen van geld is ook sprake

1 R. DEGRYSE, *Vlaanderens haringbedrijf in de middeleeuwen*, Antwerpen 1944, p. 26.

2 Jan de Monec, schepen van Hulst in 1341, wordt genoemd in: J. ADRIAANSE en L.M. VAN WERVEKE, Verzameling van akten der schepenen van Hulst (1226-1499), in: *Jaarboek Vier Ambachten*, 1938, p. 143.

in II-5; een schuld van 36 lb. parisis werd afbetaald volgens II-4. Volgens II-5 werden er echter kosten gemaakt in verband met II-4, en met extra geleende gelden, o.a. wegens in het Frans gestelde charters. Waar dit geld gebleven is, is onduidelijk; de lijfrente van I-1 kan niet bedoeld zijn. Waarschijnlijk gaat het hier om kortlopende leningen, vergelijkbaar met de woeker uit de rekening van 1326.

Van een andere lening is sprake in IX-1. Bij de afsluiting van de rekening bleek er een tekort van 10 lb. parisis te zijn. Men leende dit bedrag van heer Jan Borluut, kennelijk een priester, vgl. IV-5 (vgl. ook 1326 V), tot Pinksteren, 19 mei 1342, met de belofte het geld voor zondag na Pinksteren, d.w.z. later dan de werkelijke vervaldag, terug te betalen. Men zou 2½% per dag betalen[1], als kwasi-boete om het renteverbod te ontduiken. Tevens zou daarmee een transactie in verband met de reparatie van straten afgehandeld zijn.

Aan lijfrenten betaalde men per 1 oktober 79 lb., d.w.z. 948 lb. parisis, terwijl men 7 lb. 15 s. 6 d. gr., d.w.z. 93 lb. 6 s. parisis schuldig bleef (IX-2). Volgens V-3 werd, een fooi inbegrepen, nog eens 34 lb. 13 s. betaald. Totaal 1075 lb. 19 s., weer met de fooi mee. Volgens I-1 kwam er in 1341 nog 6 lb. gr. of 72 lb. parisis bij per jaar.

De IV-1 t/m 8 genoemde posten komen overeen met de in de rekening van 1326 (III-1 t/m 6) genoemde erfrenten, welk woord trouwens in IV-3 wordt gebruikt. IV-3 zal een niet te lang geleden afgesloten erfrente-transactie aanduiden. Betalingen aan de graaf bedroegen nu 58 lb. 18 s. parisis, de eigenlijke erfrenten beliepen 32 lb. 7 s.

Behalve de genoemde schuld aan Jan Borluut bleef in 1341, een achterstand uit 1340 inbegrepen, 9 lb. 10 s. 6 d. gr., of 114 lb. 6 s. parisis onbetaald. In ieder geval een veel beter resultaat dan het voorafgaande jaar.

Vergelijking van de rekeningen.

In 1326 begon men met een netto achterstand in de betalingen van 262 lb. 8 s. 10 d., in 1341 van 240 lb. 19 s. Van deze achterstand betaalde men in 1326 203 lb. 2 d., en in 1341 219 lb. 19 s.; onbetaald bleven respectievelijk 59 lb. 8 s. 8 d. en 21 lb., alles parisis. In 1326 had men echter nog een vordering van 31 lb. 3 s. 8 d., waarvan aan het eind van het jaar nog 13 lb. 10 s. 10 d. uitstond.

1 Voor een rente van 2½% per dag bij te late betaling, vlg. J.H. KERNKAMP, J. VAN HEIJST e.a., *Vijftiende-eeuwse rentebrieven van Noordnederlandse steden* (Fontes minoris medii aevi, XIII), Groningen 1961, p. 13.

De normale inkomsten bedroegen in 1326 589 lb., en in 1341 1586 lb. 10 s. Leningen en lijfrenteverkoop brachten in 1326 403 lb. 16 s. op, in 1341 netto 679 lb. 4 s. Aan achterstanden werd in 1326 17 lb. 12 s. 10 d. geïnd. De totale inkomsten waren in 1326 1021 lb. 7 s. 8 d., in 1341 2265 lb. 14 s. parisis.

Wegens renten moest men in 1326 224 lb. 1 s. 6 d. betalen, waarvan 42 lb. 8 s. onbetaald bleef, met andere schulden samen bedroegen de achterstallige betalingen in dat jaar 65 lb. 10 s. 4 d. In 1341 moest men - met een fooi mee - 1108 lb. 6 s. betalen aan erf- en lijfrenten, waarvan 93 lb. 6 s. onbetaald bleef.

Aan het eind van de rekeningjaren 1326 en 1341 bedroegen de achterstanden respectievelijk 124 lb. 19 s. en 114 lb. 6 s. In 1326 had men echter nog in kas, of tegoed, 29 lb. 14 s. 10 d. (I-5 meegerekend), terwijl men in 1341 nog ruim 10 lb. meer moest betalen, netto tekorten dus van resp. 95 lb. 4 s. 2 d. en ruim 124 lb. 6 s.

In 1326 bedroegen de totale uitgaven 1009 lb. 7 s. 8 d. (XI-1 en XI-3), in 1341 2275 lb. 14 s. (I-1, V-2 en VIII-1).

Ondanks de grote toename van de stedelijke inkomsten bleven die toch onvoldoende om de stijgende uitgaven op te vangen. Begin 1326 had men een grotere achterstand bij de betalingen dan begin 1341, vergeleken met de geringere inkomsten betaalde men er bijzonder veel van af. Men verkocht in 1341 meer lijfrentes dan in 1326. De grote toename van de lijfrentelast, d.w.z. de verschuiving van vlottende naar geconsolideerde schuld, zal wel de directe oorzaak zijn geweest van de verzwaring van de stedelijke accijnzen. In 1341 blijkt de grote accijns vast aangewezen te zijn voor de betalingen van de lijfrenten, en onvoldoende.

Opvallend zijn de verschillende bedragen die uitgegeven werden aan lonen en vooral openbare werken. In 1326 betaalde men 21 lb. 12 s. 6 d. aan loon uit, terwijl 7 lb. 14 s. 6 d. onbetaald bleef (resp. VII-1, 2 en 3; IX -6; X-4 en 5; en XII-3, 4, 5 en 7). In 1341 werd aan lonen betaald 36 lb. 18 s. (II-6, 7, 9 t/m 16; V-8 en 9).

Openbare werken kostten in 1326 51 lb. 12 s. 11 d. (VII 6, 7 en 8; IX-9 t/m 12; X-3, 7 en 8). Onbetaald bleef 20 s. over 1326 (XII-9), en over het voorafgaande jaar 24 s. (XIX-1). In 1341 205 lb. 14 s. (III-1 t/m 20, 24; IV-13). De posten over openbare werken wijzen trouwens op het bestaan van een stedelijke halle, vleeshuis, windas bij de steiger en zelcuup. Dit waren te verpachten inkomstenbronnen[1].

1 JUTEN, p. XIV.

De andere uitgaven staan in een meer of minder duidelijk verband met de politieke omstandigheden.

A. De Rekening van Hulst over 1326

In nomine Patris et Filii et Spiritus[a] Sancti, amen.
Computatio scabinorum anno Domini millesimo trecentesimo vicesimo sexto.

[I-1] In den eersten beghinne hebben wi ontfanghen van achterstellen, die ons schepenen overghaven van den molenghelde, waeraf dat de summe liep 31 lb. 3 s. 8 d. Des blivet noch in achterstellen, dat wi overgheven up ghenoemde persone, gheliic dat ment ons overghaf 13 lb. 10 s. 10 d. Aldus blivets ons ontfanghen 17 lb. 12 s. 10 d.[b]

[2] Item hebben wi ontfanghen van den assisen van der port 484 lb.[c]

[3] Item hebben wi ontfanghen van der port goede, dat galt 105 lb.

[4] Item hebben wi ontfanghen van gheleenden ghelde, dat ons onse porters leenden 10 lb. 18 s. 10 d.

[5] Item hebben wi ontfanghen van meester Jhan Soymanne 103 lb. 16 s., twelke ghelt hi der port gheleent heift bi vorworden up 30 s. grote tsiaers te lijfrenten, die men weder af mach lossen sonder eneghen cost tusschen den tiit van nu ende Sente Jhansdach middenzomers die naest comt[1]. Ende blivetde coepmanscap ghestade, so es meester Jhan vorseit schul dich der port 4 lb. 4 s.

[6] Item hebben wi ontfanghen van liifrenten die vercocht es bi rade van allen den ghoeden lieden ghemeenlike 300 lb.

[7] Somma van al onsen ontfanghe 1021 lb. 7 s. 8 d. par.[d]

[8] Hierboven es ontfanghen, daer wi gheen mentioen af en maken in onse rekeninghe, ute den wekebrieven van den kercghelde 118 lb. 6 s. 3 d. par., twelke ghelt wi vort ghaven

a Er staat: sp(irit)o.
b In de kantlijn staat een monnikskop getekend. Voor de beide regels van de aanhef staat nog een versiering.
c Er staat: CCCC IIII^{xx} IIII lb.
1 24 juni (1327).
d Voor kantlijn een hoofdletter T, die terugkeert voor de andere sommas.

sonder letten Simoen Dullen[1], te met dat wiit ghecrighen mochten.

[9] Item doe Thonis fs Willems de port rumede, was de kautchiede vercocht omme 15 lb. par., twelke ghelt ontfinc mijn here Wulfaerd van der Maelsteden[2], omme dat twater in sinen vliet ghelaten was bi overeendraghene van den goeden lieden omme tprofiit van der port ende daer hem also vele ghelts af was belovet te ghevene bi vorworden.

[II] Dit hebben wi weder utegegheven ende al in ghoeden muente:

[1] In den eersten beghinne waren wi schepenen ghemaect up den IIII dach van inganghende marte van miin here Gheraerd Vilayne[3] ende van den here Jhanne van Haertevelde[4]. Up die tiit ward te coste ghedaen dat wi betaelden 9 lb.

[2] Item miins heren meysniede in hovescheden gegheven 3 lb.

[3] Marte:

[a] Up den VI dach voeren Jacob van Doyse ende Gillis de Dukere tote miin here Hectore[5], omme te besiene in wat manieren hi de seriante begherde te houdene binnen onser port; 2 daghe ute, coste 15 s.[a]

[b] Up den VIII dach voeren Laurens van den Pitte ende Willem Braem te Temsche omme miin here Hectore te payene van dien, dat men tghedinghe stellede, omme der seriante wille, die wi hem gheleent hadden; 2 daghe ute, coste 17 s.

[c] Up den XI dach voeren Heinric de Langhe ende Boidin Woytac tote miin here Hectore, omme hem in goeden poente te bringhene van dien dat de clocke gheluud was, te coste 11 s.

[d] Up den XIII dach voeren Bouden Lieve, Laurens van den Pitte, Jhan Bout, Willem Braem te Ghent omme te biddene schepenen ende der stede, dat si onsen porters helpen souden,

1 Simoen Dullen beheerde de kerkelijke gelden (zie ook 1326, IX-2) en was schepen der stad in 1320, 1327 en 1330. ADRIAANSE en L.M. VAN WERVEKE, Verzameling van akten, p. 76, 100, 110.
2 Vgl. inleiding p. 98. In deze rekening blijkt dat de betrekkingen tussen Wulfaerd en de bewoners van Hulst voortreffelijk waren (zie personenregister).
3 Zie inleiding p. 99.
4 Schepen van Gent in 1325-'26. Vermoedelijk een broer van Jacob van Artevelde. N. DE PAUW, *Cartulaire historique et généalogique des Artevelde*, Brussel 1920, p. 74, 878.
5 Zie inleiding p. 99.
a In de kantlijn een hand getekend.

die de Curtrasiin[1] wech voerde ghevanghen. Ende des anderdaghes betide was hem naer omboden de haestichede diere ane ghebesecht was, doe bleven si daer ligghende omme hare sepulture te ghecrighene ende hare goet te delivererne; 3 daghe ute, coste 49 s.

[e] Up denselven dach voeren meester Gillis onse prochipape ende Gillis de Dukere tote miin here Hectore omme de sepulture te ghecrighene van onsen porters, die doet waren, coste 8 s.

[f] Up den XVI dach voer Laurens van den Pitte tote miin here Hectore omme de deliveranche van onser porters goede, dat Daneel van der Dict beset hadde in een scip, dat van Brugghe quam, te coste 8 s.

[g] Up denselven dach voer Gillis de Dukere te Ghent tote miin here den Curtrasiin ende tote schepenen van Ghent, dat si ons den cost minderen souden van den serianten, die si daden ligghen binnen onser [port], te coste 13 s.

[h] Up den XVIII dach voeren Laurens van den Pitte ende Hughe Borluut te Temsche tote miin here Hectore om Pieter Abbekine te helpene, doe hi ghevanghen was. Ende Laurens voer allene vort te Ghent omme deselve bederve, te coste 21 s.

[i] Up denselven dach Heinric de Langhe ende Gillis de Dukere te Denremonde omme ghelt te leene; 2 daghe ute, coste 18 s.

[j] Up den XXI dach Laurens van den Pitte ende Jhan Bout te Temsche, omboden bi letteren van miin here Hectore, te coste 18 s.

[k] Up denselven dach voeren Gillis de Dukere ende Heinric Langhenzone te Denremonde om tghelt, dat besproken was, te leenne; van haren coste ende van den charters te makene 23 s.

[l] Up den XXIII dach voeren Laurens van den Pitte ende Hughe fs verHeilsoeten te Temsche tote miin here Hectore omme hem te biddene, dat hi ons soude helpen, dat die van buten den cost souden helpen doen van den serianten, die in de port laghen, te coste 15 s.

[m] Up den XXVI dach voeren Bouden Lieve, Laurens de Pitte, Jacob van Doyse met ouden schepenen te Temsche omme let-

1 Zeger van Kortrijk was overmaarschalk van de stad Gent, ontving als zodanig een pensioen o.a. over 1326 volgens J. VUYLSTEKE, *Gentsche stadsen baljuwsrekeningen 1280-1336*, Gent 1900, p. 529[5]. In de Hulster rekening van 1326 wordt hij 'ruwaerd van den lande' genoemd (VIII-4). Voor zijn familierelaties: DE PAUW, p. 786, 898.

teren te hebbene van miin here Hectore, dat men niemene mesdoen en soude boven wette ende omme andre bederven, coste 20 s.

[n] Up den XXVIII dach voeren Bouden Lieve, Gillis de Dukere te Ghent omme Jhanne van der Maelsteden[1], onsen schoutate, een gheleede te hebbene ende omme te belettene miins here Wulfaerds huus te velne; dit was doe Jhan daen gehouden was; 3 daghe ute, coste 42 s.

[o] Up denselven dach Laurens van den Pitte ende Jhan Bout te Temsche omme te vraghene, dat men miins here Wulfaerds huus niet en soude breken, nochte vellen, coste 12 s.

[p] Up den XXX dach voeren Gielis de Dukere ende Boidin Woytac te Ghent omme miin here Wulfaerd van der Maelsteden siin gheleede te verlenghene; 3 daghe ute, te coste 37 s.

[q] Somma 16 lb. 7 s.[a]

[4] April:

[a] Up den eersten dach voeren Hughe van Westhusen, Bouden Lieve, Laurens van den Pitte, Heinric de Langhe, Matthiis fs meester Clais, Hughe Borluut, Jhan Bout, Hughe van Lokeren, Jhan Aelbrecht ende Jhan van den Steene te Ghent omme miins here Philips Vilayns[2] pays te ghecrighene; 5 daghe ute met 3 waghene, coste 10 lb. 12 s.

[b] Up den VI dach voeren Boidiin Woytac ende Hughe fs ver Heilsoeten ende Jhan Bout te Ghent met 1 waghene omme de bederve van miin here Wulfaerde van der Maelsteden ende van Jhanne van der Maelsteden onsen schoutate; 4 daghe ute, coste 3 lb.

[c] Up den X dach Hughe van Westhusen te Ghent, coste 12 s.

[d] Up denselven dach voer Gillis de Dukere te Denremonde om ghelt te leenne, coste 7 s.

[e] Up den XXIII dach voeren Bouden Lieve, Laurens van den Pitte te Ghent omme den cost te minderne van den serianten, die te Borneem[3] laghen ende van den serianten, die binnen onser port laghen; 5 daghe ute, coste 3 lb. 12 s.

1 Zie inleiding p. 98. Bekleedde het schoutambt. Op deze functie was de positie van de heren van Hulst gebaseerd. Ook Jan werd door de Hulstenaren gewaardeerd, zoals Wulfaerd, die misschien zijn broer was.

a Begin vel 2.

2 Zie inleiding p. 99.

3 Borneem is gelegen aan de Schelde, in de Belgische provincie Antwerpen. Volgens Adriaanse was Hector Vilain heer van Borneem. ADRIAANSE, De Hulsterssche stadsrekening, p. 21. Volgens Du Chesne behoorde deze heerlijkheid aan de burggraven van Gent, die haar in 1250 aan gravin Margaretha van Vlaanderen verkochten. DU CHESNE, p. 343.

[f] Up denselven dach Heinric de Langhe ende Willem Braem met 1 garsoen te Temsche omme deselve bederve, te coste 18 s.

[g] Up den XXVIII dach voer Laurens van den Pitte te Ghent met ghelde, dat wi daer schuldich waren, coste 12 s.

[h] Up den XXIX dach voer Boidin Woytac tote miin here Hectore te Temsche. Ende van danen volghedi hem naer tote Ghent, te coste 11 s.

[i] Somma 20 lb. 4 s.

[5] Meye:

[a] Up den anderen dach Gielis de Dukere ende Hughe fs ver-Heilsoeten te Ghent tote miin here Philips Vilayne ende tote schepenen, dat si ons helpen souden, dat onse porters souden moghen varen te Brugghe om hare coepmanscap, doet Daneel van der Dict verboden hadde van miins here Hectors weghen; 3 daghe ute, coste 28 s.

[b] Up den VI dach Laurens van den Pitte te Ghent omme andworde te voerne van eenre[a] lettere, die ons ghesent was van Ghent, coste 20 s.

[c] Up den XV dach Hughe van Westhusen, Bouden Lieve, Laurens van den Pitte, Heinric de Langhe, Jhan Bout, Clais Tours, Arnoud Ellic, Hughe van Lokeren, Hughe van Ghent, Willem Braem ende onse clerc tote Axle ter dachvaerd die miin here Hector hadde doen maken, te coste 35 s.

[d] Up den XX dach voeren Bouden Lieve, Laurens de Pitte, Jhan Bout, Clais Tours ende onse clerc te Axele, ter dachvaerd, die miin here Hector hadde ghemaect den ghemeenen Virambachten, te coste 24 s.

[e] Somma 5 lb. 7 s.

[6] Wedemaent:

[a] Up den X dach voeren meester Gillis onse prochipap ende dhere Jhan Schaverwille tote miin here Hectore omme hem te payene, doe Jhan van der Maelsteden, onse schoutate in was comen, te coste ghedaen met haren cnapen 15 s.

[b] Up denselven dach Gillis de Dukere, Willem Braem ende de bailliu van binnen[1] te Ghent om te toghene, dat Jhan van der

a Er staat: ere.

1 Nl. van de stad Hulst, in tegenstelling tot die van Hulster Ambacht.

Maelsteden, onse schoutate wel ende paysivelike was comen te sinen goede; 2 daghe ute, coste 43 s.

[c] Up den XV dach Boidin Woytac, Willem Braem te Ghent bi beden van miin here Wulfaerd van der Maelsteden om andworde van 1 lettere, die onse garsoen daer ghedreghen hadde van miins heren weghen; 2 daghe ute, coste 21 s.

[d] Up den XXIX dach voeren Boidin Woytac ende onse clerc te Ghent om de bederve van Hughe den Fackere ende omme tbesceed van den payemente van den plackaerds, te coste 36 s.

[e] Somma 5 lb. 15 s.

[7] Hoymaent:

[a] Up den III dach voeren Gielis de Dukere ende Jhan Bout te Ghent om Vriese den Cupere te helpene; 2 daghe ute, coste 32 s.

[b] Up den VII dach Gillis de Dukere te Denremonde om ghelt te leenne, coste 8 s.

[c] Up den X dach Jhan Coman ten parlemente te Risele bi versoeke van miin here Wulfaerd van der Maelsteden omme te beziene ende te hoerne, jof men daer eneghe dinghen vore hadde willen zetten, die jeghen de port geghaen hadden, te coste 54 s.

[d] Up den XIII dach voeren Bouden Lieve[a], Boidin Woitac ende onse clerc te Ghent omme tbescheed, dat men ons te wette ende te vonnesse setten soude, coste 41 s. Ende up dieselve vaerd bleef onse garsoen lettende naer den bailliu van Ghent[1] omme andworde van hem te hebbene, coste 7 s.

[e] Up den XVI dach voeren dhere Clais fs ser Wouters, Jhan van den Stene ende onse clerc te Themsche tote miin here Gheraerde Vilayne omme onschult te doene vore Jhanne van der Maelsteden, onsen schoutate, ende vore de ghemeene port van Clais doet van der Molen, coste 15 s.

[f] Up denselven dach voeren Gillis de Dukere, Michiel fs Macharis ende Jhan Aelbrecht te Ghent omme deselve onschult te doene; 3 daghe ute, coste 3 lb.

[g] Up den XXIIII dach voeren Boidin Woytac ende onse clerc te Ghent omme onschult te doene van dat Champenoys ende Pieter de Bras vort souden hebben gheset, also men seide te

a Lieve is boven de regel bijgeschreven.

1 Volgens Adriaanse: Ysebrecht van Coemersch. ADRIAANSE, De Hulsterschе stadrekening, p. 21. Door ons niet elders teruggevonden.

Risele, om andre wet te hebbene, dat daeraf de port niet en wiste; 2 daghe ute, coste 27 s.

[h] Up den XXVII dach voeren Gillis de Dukere, Michiel fs Macharis ende Jhan Aelbrecht te Ghent omme een gheleede te hebbene te Jhans behouf van der Maelsteden, ons schoutaten, daer si ene lettere af brochten; 3 daghe ute, coste 40 s.

[i] Alse Jhan van der Maelsteden, onse schoutate, dese letteren van gheleede sach, dochte si hem wel cranc; doe voeren Gielis de Dukere ende onse clerc weder te Ghent omme tgheleede bet vaster te hebbene, daer wi oec letteren af brochten; twe daghe ute, coste 25 s.[a]

[j] Up den XXIX dag voeren Jhan van der Maelsteden, onse schoutate[b], meus Bouden Lieve[1], Hughe van Westhusen, Michiel fs Macharis, Jhan Aelbrecht, Simoen Dulle, Wouter fs Heinric, Jhan Bout, Hughe Borluut, Arnoud Ellic, Hughe van Lokeren, Michiel van Mardonch, Gillis de Dukere ende onse clerc te Ghent, daer was onschult ghedaen van Jhanne van der Maelsteden ende over de ghemeene port van Clais doet van der Molen. Ende acord ghemaect met der stede van Ghent; 3 daghe ute, coste 10 lb. 12 s.

[k] Somma 26 lb. 12 d.

[8] Oustmaent:

[a] Up den V dach voeren Bouden Lieve, Jhan Bout te Ghent omme tbescheed te hebbene jeghen Otteline van den Molen; 2 daghe ute, eer men sentencie hadde, coste 32 s.

[b] Up den XV dach Hughe fs verHeilsoeten, Boidin Woytac te Ghent omme de bederve van Kateline Baecs huse, dat Olivier fs serHughen rumen moeste bi ghebode van den baelliu van Ghent; 2 daghe ute, coste 32 s.

[c] Somma 3 lb. 4 s.

[9] September:

[a] Up den VII dach Bouden Lieve, Simoen Dulle, Boidin Woytac ende Jhan Coman in Zeeland tote miin here Floreinse omme hem te biddene, dat hi Jhanne van der Maelsteden, onsen schoutate, thuus soude laten bliven up den tiit, dat si ghereet waren in Ingheland te vaerne[2], te coste 21 s.

a Begin vel 3.
b Schoutate herhaald en doorgestreept.
1 Moet men hieruit afleiden dat Bouden Lieve deze rekening opgesteld heeft? Hij was schepen in dit jaar.
2 Misschien een in Zeeland wonende Van der Maelstede die elders niet terug te vinden is, betrokken bij de expeditie onder leiding van Jan van Beaumont naar Engeland, die plaats vond in september 1326. LUCAS, p. 55.

[b] Up den XIX dach Hughe van Westhusen, Laurens de Pitte ende onse clerc te Ghent omme miin here Philipse siin ghelt te payene; 3 daghe ute, coste 3 lb.

[c] Somma 4 lb. 12 s.

[10] October:

[a] Up den VIIII dach voeren Hughe van Westhusen, Bouden Lieve, Jhan Bout, Mattheus fs meester Clais te Westeclo[1], ten parlemente vore miin here van Vlaendren; 3 daghe ute, coste 3 lb. 8 s.

[b] Up den XVII dach Hughe van Westhusen ende Bouden[a] Lieve te Eclo ten parlemente. Drie daghe ute, coste 42 s.

[c] Up den XXV dach Laurens van den Pitte te Ghent ende van Ghent te Eclo ten parlemente; 5 daghe ute, coste 32 s.

[d] Up den XXIX dach voeren meester Gielis, onse prochipape, ende Hughe fs verHeilsoeten tote miin here van Axle omme hem te biddene, dat hi tHulst soude willen comen bescudden onse kerke, doe Coppiin Lobbe daer in lach, coste 15 s.

[e] Somma 7 lb. 17 s.

[11] November:

[a] Up den IIII dach voeren Hughe fs verHeilsoeten ende Gillis de Dukere te Ghent omme den heren ende der stede te payene, doe men hem seide, dat wi Coppiin Lobben ende Pieter den Baerdmakere ute der kerken hadden geholpen; 2 daghe ute, coste 36 s.

[b] Up den XXII dach Heinric de Langhe ende Gillis de Dukere te Denremonde omme ghelt te ghevene, dat wi te coste gheleent hadden; 3 daghe ute, coste 30 s.

[c] Up denselven dach Hughe fs verHeilsoeten ende Laurens van den Pitte te Ghent omme raed te hebbene up den chartere, die dhere Jhan Coman toghede van Wedrics huse; 3 daghe ute, coste 45 s.

[d] Up den XXVIII dach Laurens van den Pitte te Eclo ten parlemente; 3 daghe ute, coste 25 s.

[e] Up den XXIX dach Hughe fs verHeilsoeten met den prochipape ende met den capellaen van der port omme tonrecht af te legghene, dat men den capellaen doen wilde, coste 13 s.

[f] Somma 7 lb. 9 s.

1 Ten westen van de Vier Ambachten gelegen.

a Er staat: Boude.

[12] December:

[a] Up den XVII dach voeren Hughe van Westhusen, Hughe fs verHeilsoeten, Bouden Lieve ende Gielis de Dukere te Ghent omme terminatie van vonnessen, die wi ghedreghen hadden tonsen hoefde; 3 daghe ute, coste 3 lb. 17 s.

[b] Up den XXIX dach Hughe van Westhusen, Bouden Lieve te Ghent met schepenen van Axle ter dachvaerd, die si hadden ieghen die van haren ambachte om onse cuere ende onse privilegie te behoudene; 3 daghe ute, coste 48 s.

[c] Up denselven dach voeren Heinric de Langhe ende Boidin Woytac tAxele met Jhans vrienden van Viersele omme hem te helpene huut der vanghenessen, coste 12 s.

[d] Somma 6 lb. 17 s.

[13] Laumaent:

[a] Up den VIIII dach voer Gielis de Dukere te Denremonde om ghelt te payene, dat te coste gheleent was, te coste 14 s.

[b] Up denselven dach Hughe fs verHeilsoeten, Jhan Bout, dhere Jhan Coman, dhere Jhan Adaem tote Axele omme der capellaens bederve, te coste 12 s.

[c] Up den XII dach voeren Hughe van Westhusen ende onse clerc te Ghent ter dachvaerd, die ghemaect was vore miin here van Vlaenderen[1] omme tland in payse te houdene. Ende also men tparlement van daghe te daghe verleide, 5 daghe ute, te coste 3 lb. 10 s.

[d] Somma 4 lb. 16 s.

[14] Sporcle:

[a] Up den VII dach voer Boidin Woytac te Ghent met schepenen van Hughersluus[2] omme hemlieden te helpene van saken, die sie ane ons versochten, also tharen hoefde; 4 daghe ute, coste 30 s.

[15] Somma van allen den vaerden met den costen, die ghedaen waren van den heren, die ons schepenen maecten 121 lb. 8 s.[a]

[III]

Dit hebben wi verghulden van erveliker renten binnen onsen iare:[b]

[1] Van sgraven chense 14 s. 8 d.

1 Lodewijk van Nevers (1322-1346).
2 Stad in de Vier Ambachten. JUTEN, p. 49.
a In de kantlijn een hand.
b Na renten is ‘ende van liifrenten’ doorgestreept. In de kantlijn een versiering. Begin vel 4.

[2] Zente Willibrordscapelrie 10 lb.
[3] Den capellaen van den ouden hospitale 3 lb.
[4] Den capellaen van den oghen outare 3 lb.
[5] Den capellaen van den niewen hospitale 12 s.
[6] Item hebben wi verghulden Clais kinderen meester Hughenzoens van hars vader cruse 10 s.
[7] Somma 17 lb. 16 s. 8 d.

[IV]

Dit hebben wi verghulden van erveliker renten ende van liifrenten, die ons oude schepenen overghaven, ende schuldich bleven:
[1] Den Heleghen Gheest 8 lb. 10 s.
[2] Clais kinderen meester Hughenzoens van hars vader cruse 10 s.
[3] Meester Jhan den Bustchensen 24 lb. van Colaerds weghen van Merchinis.
[4] Michiel fs Macharis 12 s.
[5] Gillis Oelborde 7 s. 6 d.
[6] Arnoud Ellic 40 s.
[7] Meester Jhan Soymanne 24 lb.
[8] Aechtenkinde van Duffle 12 lb.
[9] Tween joncfrouen van der Biloken van Ghent 7 lb. 4 s.
[10] Oliviere van Ghent over sire moeder 18 s.
[11] Jacob Everaerde over sire zwegher 18 s.
[12] Willem Braem 20 s.
[13] Somma 81 lb. 19 s. 6 d.

[V]

Dit hebben wi verghulden van schulde, die ons oude schepenen overghaven ende schuldich bleven:

Jhan Armanne 9 s.; Heinric van Roden ende sinen ghesellen 10 lb. 2 s.; Heinric Blankaerde 42 s.; her Jhan Borlute 40 s.; Willem onsen gharsoen 48 s.; onsen clerc 20 s.; Clocken 20 s.; Michiel van Mardonch over meester Boidine 54 s.; item Michiel over Jhan Soye 24 s.; Joes van Axele 4 lb. 16 s.; den zelschutters 5 lb. 10 s.; Willem den Mandemakere 59 s.; item Willem den Mandemakere 21 s. 6 d.; Heinric Kempen 7 s.; Jhan fs Berghen 19 s.; Willem van Lokeren 2 s. 6 d.; Gillis de Dukere 33 s.; Willem Killemanne 25 s.; Pieter Killen 33 s.; Wouter Diederic 20 s.; Michiel de Waghenare 3 s.; Wouter fs serYsiins 3 s.; Heine Coman 8 s.; Scatkiin 18 s.; Wouter van den Clinghe 3 s.; Michiel van Mardonch 7 lb.; Jhan Deiliin 11 s.; Gillis de Kempe 21 s.; Wouter fs Heinrics

7 lb.; Pieter de But 5 lb. 2 s.; Zeghere fs Adaems 18 s.; meester Arnoud 16 s.; Willem de Crayschietere 20 s.; Kateline Baecs 4 lb.; Hughe van Lokeren 3½ lb.; Hughe Borluut 4 lb. 2 s.; Hughe Bailiu 3 lb.; Otteliin Machette[1] 36 lb.; Jhan den Pottere 13 s. 8 d.; Boidin de Pottere 7 s.[a]

Somma 121 lb. 8 d.

[VI]

Dit hebben wi verghulden van liifrenten bin onsen jare:

[1] Adaem den Langhen 6 lb.
[2] Gosiin Slabbaerd 6 lb.
[3] Jhan Loef 6 lb.
[4] VerGheertruud Boidin Tucs 12 s.
[5] Hughe van Westhusen 36 s.
[6] Calliin Hont 3 s.
[7] Gillis Oelbord 18 d.
[8] Hughe Borluut 15 s.
[9] Miin here Philips Vilayn 100 lb.
[10] Meester Jhan Soyman 24 lb.
[11] Aechtenkinde van Duffle 12 lb.
[12] Twe joncfrouen van der Biloken van Ghent 7 lb. 4 s.
[13] Somma 164 lb. 11 s. 6 d.

[VII]

Dit hebben wi verghulden van costen, die de port jaerliics pleghet te doene ende van andren costen, die onvorzien toecomen siin:[b]

[1] Onsen clerc van sinen dienste 9 lb.
[2] Willem, onsen gharsoen, van sinen dienste 6 lb.
[3] Om fronsiin 36 s.
[4] Den serianten, die wi miin here Hectore gheleent hadden vore Borneem van 59 daghen, dat si ute laghen 35 lb. 8 s.
[5] Item van arnassche, dat wi hem daden hebben, van gheschutte, van den waghenen, daer si mede voeren ende van den pawelioene te draghene 31 s.
[6] De spey hevet ghecost te rumene van den slike 33 s.
[7] Item om den spey te achterwaerne ende de dore te tempelne dit jaer 36 s.
[8] Item van den dike te hoghene ende te stoppene omtrent den wal 24 s.

1 Woonachtig in de Sint Michielsparochie te Gent. DE PAUW, p. 93. Watergraaf in 1332 (zie p. 125, noot 1).

a De namen staan onder elkaar.

b Begin vel 5.

[9] Item van Daneels coste van der Dict ende van sinen ghesellen binnen der tiit, dat se miin here Hector hier in de port dede ligghen 31 lb. 6 s.

[10] Item Daneele gegheven bi rade van allen den ghoeden lieden ghemeenlike, omme dat hi onser porters weegher wesen soude, die men onscamelike up die tiit plach te vanghene, ende dat wi niet ghebeteren en consten 6 lb.

[11] Item doe Daneel wech voer met sinen gheselscepe van 2 waghenen 10 s.

[12] Item Wouter Pieter, onderbailliu van Ghent, quam met 1 commissie omme te brekene miins here Wulfards huus van der Maelsteden; doe was hem gegheven bi rade van den goeden lieden ghemeenlike omme dat hiit soude laten staen 3 lb. 12 s. Ende up die tiit voer hi weder wech sonder hiet daertoe te doene.

[13] Hiernaer quam Wouter Pieter weder omme tvorseide huus te brekene. Ende up dit tiit so en consten wiit niet beletten, mar doe si naer den etene weder souden hebben ghaen breken, betaelden wi vore hem 30 s. omme dat sire nemmeer toe en souden doen.

[14] Somma 101 lb. 6 s.

[VIII-1] Van sbaillius coste van Ghent, doe hi Jhan Labaye in de port brochte ende van den waghenen, daer si mede quamen 3 lb.

[2] Jhan Labaye ende sinen ghesellen van haren costen binnen der tiit, dat si in de port laghen alse seriante van der stede weghen van Ghent 18 lb.

[3] Item eer wi dit ghelt ghecrighen consten te ghevene, waren wi alle ghemeenlike in schoutaten, daer omme ghedaen te coste 3 lb. 12 s.

[4] Item miin here den Curtrasiin, in dien tiit ruwaerd van den lande, in hovescheden gegheven ende omme dat hi ons desen groten cost minderen soude van den serianten, die binnen onser port laghen ende die wi te Borneem hadden ligghende 6 lb.

[5] Item den baelliu van Ghent, omme dat hi met ons ghene wet en soude doen up miin here Wulfaerd van der Maelsteden ende up sine kinder 12 lb.

[6] Item omme dese selve sake den baelliu van Virambachten 6 lb.

[7] Item den goeden lieden, die ons holpen te miins here Philips

Vilayns payse ende sinen meisnieden in hovescheden gegheven 36 lb.

[8] Item Hughen van Westhusen omme donvorziene scade, die hem ghedaen was, in hovescheden gegheven bi consente ende bi toedoene van al der ghemeenre port 72 lb.

[9] Somma 156 lb. 12 s.

[IX-1] Prosentwiin dit jaer heift ghecost 25 lb. 10 s.

[2] Wi hebben gegheven Symoen Dullen ter kerken behouf van dassisen 77 lb. 19 s. 11 d.

[3] Item Jhanne den Bustchensen van sinen coste te tween vaerden, dat hi quam omme de rente, die verschenen was van Colaerds weghen van Merchinis 29 s.

[4] Item 1 gharsoen van miins here Gheraerd Vilayns rudderschepe 24 s.

[5] Item 1 gharsoen van Jhans huwelike van Axele[1] 24 s.

[6] Item Pieter Wayover van 15 nachten, dat hi in de port wakede 15 s.

[7] Item de baelliu van Virambachten dede schepenen 1 nacht met hem waken met 150 man, coste 10 s.

[8] Wi hebben gegheven binnen desen jare van woekere 30 lb.

[9] Item van den vleeschhuse te makene, van der halle te stoppene, te deckene, slote ane te slane ende de brugghen van der port te makene. Ende van houte, dat daertoe ghebesecht was 15 lb. 3 s. 8 d.

[10] Item omme de kautchieden van der port te makene, van steenen daertoe, van ziithoute datter toe ghebesecht was. Ende van den cnapen, diere toe dienden 24 lb. 17 s. 7 d.

[11] Item van Beghinenpitte te maken 39 s.

[12] Item Pietre van Berghen 7 s. omme dat hi Beghinenpit zeven jaer sal houden sonder der port cost.

[13] Wi hebben gheleent mire vrouwen miins here Wulfards bi rade ende bi consente van den goeden lieden van der port 6 lb.

[14] Item miin here Wulfaerde van der Maelsteden 48 s.

[15] Wi hebben gegheven van paerdehuren ende van waghenhuren binnen desen jare, daer onse porters ende onse clerc

1 In een oorkonde uit 1339 komen voor: ‘Philippe, seigneur d'Axele; Jean van Axele’. P. VAN DUYSE en E. DE BUSSCHER, *Inventaire analytique des chartres et documents appartenant aux archives de la ville de Gand*, Gent 1867, p. 140.

mede ghevaren hebben te meneghen stonden, alse wiis te doene hadden 9 lb. 17 s.

[16] Somma 199 lb. 4 s. 2 d.

[X-1] Wi hebben betaelt vore goede liede, daer de port mede te doene hadden te meneghen stonden, als si over ons quamen 3 lb. 9 s.

[2] Wi hebben gegheven onsen gharsoen ende anderen knechten te meneghen stonden, alse wi se ghesent hebben in onse bederve, mids der onrusten, die in de port gheweist heift, 3 lb. 17 s.

[3] Jhan Bennen ende sinen ghesellen van Verlorencoste[1] te delvene 4 lb. 16 s.

[4] Heinric Witten van der clocke te ludene tusschen sente Marien Lechtmesse ende sente Jhansdach[2] 21 s. 6 d.

[5] Willem Killemanne, onsen schoutate[3], omme dat hi dicken vore de port ghepiint heift 3 lb.

[6] Item miin here den Curtrasiin, miin here Hectore ende den baeliu van Ghent, doe si in de port quamen met den lande van Waes ende onse porters vinghen, omme dat wi hopeden hemlieden te bet te helpene, ghaven wi hem bi rade van den[a] goeden lieden een vat wiins, dat coste 16 lb. 4 s.

[7] Item Willem den Crayschietere van houte, dat men ane de kerke besechde 20 d.

[8] Wi hebben gegheven van der aerden wech te doene, die vore Jhan Bellekiins lach 15 s.

[9] Wi hebben vertert om onse rekeninghe te makene 4 lb. 13 s.

[10] Item rekenen wi van fauten van payemente, dat wi tiaren ontfanghen hebben 32 s.

[11] Somma 39 lb. 9 s. 2 d.

[XI-1] Somma van al onsen huutghevene 1003 lb. 7 s. 8 d.[b]

[2] Aldus heft onse ontfanc boven onsen huutghevene 18 lb.

1 Deel van de Lieve of Moervaart, in de directe nabijheid van Hulst. ADRIAANSE, De Hulstersche stadsrekening, p. 58.
2 Sente Marien Lechtmesse: 2 februari; Sente Jhansdach: 24 juni.
3 Hier blijkt Willem Killeman, schepen van Hulst in 1293, 1299 en 1309, het schoutambt uit te oefenen. ADRIAANSE en L.M. VAN WERVEKE, Verzameling van akten, p. 491, 492. Betekent dit dat de poging van Hulst om Jan van der Maelstede buiten de onderneming van Jan van Beaumont (zie p. 112, noot 2) te houden, mislukt is?
a Den is boven de regel bijgeschreven.
b In de kantlijn een hand.

[3] Hieraf bewisen wi in schulde[a] up Heinric den Langhen onsen gheselle 6 lb.

[4] Item gheven wi schepenen over in ghereeden ghelde 12 lb., twelke ghelt heift ghestaen in debate tusschen ons ende Adame den Langhen.

[5] Ende hiermede so es onse ontfanc ende onse huutgheven even groet[b].

[XII] Dit es de schult, die de port schuldich bliift bin onsen iare:

[1] Den here Jhan Aleyne 6 lb. van liifrenten, daer de termiin af verleden es.

[2] Item bliift men alle de rente avie schuldich, die men onsen porters van binnen iaerliics schuldich es, huteghesteken 5 personen, die boven in onse huutgheven bescreven siin.

[3] Wi bliven schuldich onsen bailliu van binnen 36 s., die hem in hovescheden gegheven siin, omme dat hi dicken vore de port ghepiint heift.

[4] Item onsen clerck van sinen dienste 3 lb.

[5] Item onsen clerc, omdat hi dicken ghepiint heift met den kercbrieven ende in andre bederven 30 s.

[6] Item Coppiin Grienen 20 s., die hem in hovescheden gegheven siin omme de bede van mire vrouwen van der Maelsteden.

[7] Item den costers van der clocken te ludene 18 s. 6 d.

[8] Item den dukere 20 s.

[9] Item Jhan Comanne, omme dat hi ten werclieden versach, die in de havene dolven 20 s.

[10] Meester Yen 4 s.

[11] Wi bliven schuldich Jhan Boute 36 s.

[12] Item den Heleghen Gheest van erveliker renten 6 lb. 14 s.

[13] Somma 24 lb. 18 s. 6 d.

[XIII] Dit bliven wi schuldich van gheleenden ghelde, dat wi leenden in de grote noet van onser port:[c]

Gheraerd de Waghenmakere 12 d.; Willem Hoebaren 12 d.; meester Gillis de Marscalc 12 d.; Gheraerd de Wildwerkere 12 d.; Zeghere fs Adaems 8 d.; Heinric Seriant 4 s.; Boidin Clap 2 s.; Jhan Seriant 12 d.; Jhan Rembout 4 s.; Wouter Koggheman 2 s.; Heinric Bake 4 s.;

a Er staat: sshulde.
b Begin vel 6.
c De namen staan in twee kolommen, waarvan de tweede begint met Hughe Coman.

Clais Tours 4 s.; Wouter fs Heinrics 2 s.; Jhan Bout 4 s.; Michiel van Mardonch 3 s.; Justaes Pot 4 s.; Liisbette van Mardonch 12 d.; Margriet Willems verGhinenzoens 12 d.; Hughe de Fackere 12 d.; Jan Petiit 2 s.; Jhan Dankaert 12 d.; Hughe Loetse 2 s.; Jhan van der Vorle 2 s.; verAechte Lonis 2 s.; Jacob Baffe 12 d.; Jhan Cocnoet 2 s.; Laureins[a] de Kempe 12 d.; Casis 12 d.; Hughe de Kersemakere 12 d.; Willem Loetse 2 s.; Hughe Bollaerd 12 d.; Wouter Buse 20 d.; Jan de Wevere 2 s.; Willem Proy 2 s.; Boidiin de Fackere 12 d.; Imsoete Wulfaerds 12 d.; Jhan fs Everdeys 12 d.; Gheric fs Michiels 12 d.; Heinric Kempe 12 d.; Hughe van Lokeren 3 s.; Jhan Bacliet 2 s.; Jacob van der Lo 12 d.; Laureins de Crayschietere 4 s.; Diederic van Leiden 2 s.; Jan de Carf 2 s.; Boidin fs Bernaerds 3 s.; Willem Lucie 2 s.; Jan Pickel 2 s.; Jacob Blockeel 3 s.; Jan Spelgier 2 s.; Willem van den Hoeke 2 s.; Hughe Coman 2 s.; Willem fs Brunen 2 s.; Jhan de Pottere 2 s.; Laurens de Moelnare 3 s.; Wouter Everaerd 3 s.; Michiel Tabbaerd 2 s.; Heinric de Waghenare 2 s.; Willem siin broeder 2 s.; Michiel de Waghenare 2 s.; Heinric Poppe 3 s.; Heinric Coman 2 s.; Wouter van den Clinghe 2 s.; Willem de Waghenare senior 2 s.; Heinric fs verAdelisen 3 s.; Willen Bastaerd 2 s.; Pieter van den Orde 2 s.; relicta Heinric fs Stasiins 3 s.; Avesoete de Beghine 2½ s.; Hughe fs Lammiins 3 s.; Wouter de Temmerman 4 s.; Willem de Ruusschere 2 s.; Jhan Bentiin 2 s.; Boude Vinke 2 s.; Wouter Soorkiin 2 s.; Jhan van Berky 2 s.; Michiel Mourkiin 2 s.; meester Jhan de Marscalc 4 s.; Jhan Bellekiin 2 s.; Gheertruud Boidins van der Lo 2 s.; Gheraerd fs Boidin 2 s.; Jhan Aelbrecht 4 s.; Benigne Sphieghelaers 12 d.; Joes de Verwere 12 d.; Jhan fs Seghers ex Belke 3 s.; Pieter van den Pitte 2 s.; Pieter Annoet 2 s.; Wouter Bruunkint 4 s.; Wulfaerd de Waghenare 2 s.; Jhan fs verGheertruud Willems 3 s.; Willem de Waghenare 3 s.; Willem Braem 2 s.; Daen fs Willeheins 4 s.; Hughe fs Willeheins 2 s.; Everdey van den Hoeke 3 s.; Willem fs Yden 2 s.; Hughe van Lokeren 2 s.; Jan fs Maes 2 s.; Willem Meygheer 2 s.; Jacob Everaerd 2 s.; Bouden Willaerd 2 s.; Jhan van den Hoeke 12 d.

Somma 10 lb. 16 s. 10 d.[1]

[XIV] Somma van al der schult, die de port schuldich bliift

a Laureins is bijgeschreven na doorhaling van Heinric.

1 Zie p. 99, noot 3, a. Moet zijn: 10 lb. 17 s. 10 d.

binnen onsen jare, utegesteken de rente avie, die men binnen der port schuldich bliift 35 lb. 5 s. 4 d.[a],[1].

[XV] Dit es, dat de port schuldich bliift van der schult, die ons schepenen, die vore ons waren, overghaven ende hemlieden over was gegheven boven dat wiis verghulden hebben. Ende oec van schulde, die si selve schuldich bleven binnen haren jare, des wi ghene macht en hadden te gheldene ende gheven se weder over gheliic dat men se ons gaf:

Boidin fs Bernaerds 4 s.; Jhan Benne 5 s.; Jhan fs Bouds 16 s.; Pieter Wayover 17 s.; meester Michiel de Schuttere 15 s.; Jacob van Zele 6 s.; Wouter Bruunkint 14 s.; Clais Inghel 8 s.; Jan Poppe 8 s.; Jan Aelbrecht 14 s.; Simoen de Scheppere 8 s.; Jhan van der Mare 10 s.; Wouter Hoebaren 7 s.; Jacob van Doyse 16 s.; Jacob de Ketelboetere 6 s.

Somma 7 lb. 14 s.

[XVI] Dit es van gheleenden ghelde:

Aechte Maniers 10 s.; Margriet van Tunis 12 s.; Everdey van den Hoeke 6 s.; Wouter fs Marien 11 s.; Willem Meygheer 6 s.; verAechte Lonis 9 s.; Arnoud Ellic 24 s.; Gheertruud Sanoets 6 s.; Benigne Spieghelaers 4 s.; Gheertruud Lams 9 s.; Jhan fs Kempen 12 s.; Pieter Lobben 6 s.; Jhan fs ver-Gheertruud Willems 18 s.; Jan de Backere 6 s.; Hughe met den Ghelde 12 s.; Jhan van Berki 12 s.

Somma 8 lb. 3 s.[b]

[XVII] Item van gheleenden ghelde:

Arnoud Ellic 4 lb. 18 s.; Pieter van den Pitte 7 s.; Michiel Mourkiin 6 s.; Wouter de Temmerman 12 s.; Jhan fs ver-Gheertruud Willems 24 s.; Jhan Coman van der Heirst 8 s.; Heinric fs Stasiins 22 s.; Jhan de Costre 12 s.; Jhan fs Seghers 18 s.; Griete[c] van Tunis 12 s.; Coperdraet 9 s.; Jhan van Berki 12 s.; Stasiin Stier 6 s.; Willem Waghenare senior 4 s.; Jhan Coman bi den hospitale 24 s.; Arnoud Ellic 51 s.; Wouter Bruunkint 9 lb. 14 s. 4 d.; Roeliin de Scrinemakere 6 s. Somma 25 lb. 16 s. 4 d.[d],[2].

a Voor deze post een hand. Begin vel 7.
1 Zie p. 99, noot 3, b. Moet zijn: 35 lb. 16 s. 4 d.
b Staat in eerste kolom onder XV.
c Er staat: Griele.
d Staat in tweede kolom naast de namen van XV en naast XVI.
2 Zie p. 99, noot 3, c. Moet zijn: 26 lb. 5 s. 4 d.

[XVIII] Dit is van den coste, die schepenen overghaven, dat men hem schuldich bleef, den welken cost si daden tAxele, ter Mourstraten, tAssenede ende ter Langerbrugghe[1].

[1] Hughe Borlute 38 s.
[2] Pieter den But 58 s.
[3] Hughe van Lokeren 4 lb. 10 s.
[4] Hughe Baeliu 4 lb.
[5] Heinric Baken 40 s.
[6] Somma 15 lb. 6 s.[a]

[XIX-1] Item bliift de port schuldich Wouteren fs Jhan Pauwelszoens 24 s. par. van den speye te achterwaerne, dat ons oec over was gegheven.

[2] Item Jhanne den Pottere 16 s. 4 d. van potten.
[3] Somma 40 s. 4 d.

[XX] Somma van allen den achterstellen, die ons schepenen overghaven, die noch te gheldene siin ende die wi weder overgheven gheliic dat men se ons gaf 58 lb. 9 s. 8 d.[2].

[XXI] Jeghen alle de schult, die de port schuldich bliift, so comt der port te baten 13 lb. 10 s. 10 d. par., die men noch tachter es van den molenghelde, die wi overgheven up ghenoemde persone[b].

B. De Rekening van Hulst over 1341

Hec est computatio scabinorum anno Domini MCCCXLI.

[I-1] In den heersten hebbe wi ontfaen van 6 lb. gr. rentavien te enen live, blivens boven allen coste 56 lb. 12 s. gr.; dies costen ons de exise weder te gecrigene 28 lb. 17 s. 6 gr.; dus bliift ons ontfanghen 27 lb. 14 s. 6 gr., maken in parisis 332 lb. 14 s.

1 Assenede en Axel (met Bouchoute en Hulst) hoofdplaatsen van de Vier Ambachten; Mourstraten: waarschijnlijk in de nabijheid van Dendermonde gelegen; Langerbrugghe: ten zuiden van het Ambacht Assenede.
a Staat in tweede kolom onder XVII en naast XVI.
2 Zie p. 99, noot 3, d. Moet zijn: 59 lb. 8 s. 8 d.
b Op de achterzijde van vel 7: Schepenen: Hughe van Westhusen, Hughe fs verHeilsoeten, Bouden Lieve, Laurens van den Pitte, Gielis de Dukere, Heinric de Langhe, Boidiin Woytac.

[2] Item van den cleenen exisen 370 lb.

[3] Item van der port goede 146 lb.

[4] Item van den genen diet avenghelt verpacht adden 8 lb. gr.; 5 s. die Jan de Moenc gaf maken 99 lb. parisis.

[5] Item van alf arinctijt tote bi medewinter[1] dat wijt zelve daden, gafen 16 lb. 8 s. parisis.

[6] Item van asuwen[2] van Pieter Scone Jans wive 35 s. Item van den here Heinrike de Grave 35 s. parisis.

[7] Item van der hettinghen int Nieweland[3] 3 lb. 12 s. parisis.

[8] Summa van al onsen ontfanghe 971 lb. 4 s.

[II-1] Item in den heersten heb wi weder huutgegeven van der heren coste die ons scepen maecten (10 lb. 17 s.).

[2] Item aren clarken, mesnieden ende garsoenen in houscheden 4 lb. 2 s.

[3] Item van scoude die ons houde scepen overgaven 18 lb.

[4] Item van hooftghelde dat si ter lombaerde adden staende 36 lb.

[5] Item van coste van desen ghelde ende van gelde dat wi dartoe leenden, metten tsarters in walsche 2(2 lb. 13 s.).

[6] Item daden houde scepen oec Janne den clarc gheven 30 s.

[7] Item der Pieter van den Hovene oec van dat it achter was bleven van froclakene bi houde scepen 12 s.

[8] Item den portier van tsgravensteene, die metten heren hier quam die ons scepen maecten, ghegeven 17 s.

[9] Item coste ons onse karke te behoudene alse Jan van Lokeren uplach; ende dat men up portabelsteene mochte zingen 30 lb. 1(7 s.)[4].

[10] Item enen clusenare die tsgraven letteren brochte, dat men hem goet zoude doen 8 s.

[11] Item 1 maten riddere met skeisers[5] letteren van Almaengen, dat men hem goet zoude doen 7 s.

[12] Item coste ons de plaetse te behoudene tusschen de houde brugghe ende Mabelie Amuns, dat men se niet betemmerde 16 lb. 4 s.

1 Zie inleiding p. 103.
2 Asuwe: exue.
3 Polder ten noordwesten van Hulst. M. VAN EMPEL en H. PIETERS, *Zeeland door de eeuwen heen*, I, Middelburg 1935, p. 136.
4 Enige post in de rekening van 1341, die de kerk betreft. Portabelsteene: draagbaar altaar.
5 Lodewijk van Beieren (1314-1347).

[13] Item als swatergraven[1] dochter huwede te coste gedaen, metten houscheden die men aer zende 8 lb. 18 s.

[14] Item als men Joes Raes[2] dochter nonne cleedde te coste ghedaen 54 s.

[15] Item als men miins heren Jans dochter van Axele oec nonne cleede te coste gedaen 3 lb. 14 s.

[16] Item als ons baliuus broeder dochter bruud was te Corterike te coste gedaen, met dat men aer gaf 6 lb. 8 (s.).

[17] Item als Jacobs dochter van Artevelde[3] bruud was te coste gedaen, mette dat men aer zendde 33 lb. 13 (s.).

[18] Item als Heinrics Keisers dochter[4] huwede te coste gedaen, met dat men aer gaf 8 lb. 14 s.

[19] Item Gielise den Dukere van sire smarte, bi rade van den goeden lieden 18 lb.

[20] Summa 224 lb. 8 s.

[III-1] Item heeft de avene gecost te verdiepene ende tsant huut te draghene, bi diere over gewiist waren 50 lb.

[2] Item coste de Lieve[5] te vervagene, metten damme te houdene, diere buten lach 8 lb. 8 s.

[3] Item omme caelciedesteene ghegheven binnen desen iare 33 lb. 7 s.

[4] Item coste de caelsieden te makene te stoppene met dienene, met houte, met sande te mennene 17 lb. 12 s.

[5] Item te coste gedaen an de Corenmarct 48 s.

[6] Item hevet twindaes gecost te makene te houte, te ijsere, te temmerne 59 s.

1 Willem van Artevelde, broer van Jacob en Jan van Artevelde, DE PAUW, p. 130. De watergraaf had o.a. tot taak het toezicht houden op de dijken en waterschappen. R. MONIER, *Les institutions financières du comté de Flandre de XIe siècle à 1384*, Parijs-Rijsel 1948, p. 46. Het huwelijk vond plaats op 7 augustus 1341. N. DE PAUW en J. VUYLSTEKE, *De rekeningen der stad Gent*, *tijdvak van Jacob van Artevelde (1336-1349)*, II, Gent 1880, p. 22.

2 In de Gentse rekening van 1340 'der stede seriant' genoemd. Datum van het huwelijk: 12 augustus 1341. DE PAUW en VUYLSTEKE, p. 42, 22.

3 Margaretha, geboren uit het eerste huwelijk van Jacob van Artevelde, huwde met ridder Wouter van Erpe. DE PAUW, p. 268. ROGGHÉ, I, p. 18. DE PAUW en VUYLSTEKE, p. 101, 103.

4 Lid van de Raad van Vlaanderen. LUCAS, p. 346. M.b.t. het huwelijk, zie DE PAUW en VUYLSTEKE, p. 102, 131.

5 De Lieve of Moervaart liep van Hulst in oostelijke richting via Hulsterloo naar de Schelde. E. DE REU, Historisch-geografisch onderzoek betreffende de moergronden in de Vier Ambachten tijdens de 12e, 13e en 14e eeuw, in: *Jaarboek Vier Ambachten*, 1960-'61, p. 55 en kaart.

[7] Item heeft de steegher bi den windase ghecost 3 lb. 17 s.

[8] Item hebben de brugghen achter de port gecost te makene ende te stoppene 5 lb. 8 s.

[9] Item heeft ene brugghe al niewes gecost te makene begeneside den walle 30 s.

[10] Item hebben de putte achter de port ghecost 17 s.

[11] Item heeft de alle gecost te makene van datter in te broken was te slutene ende te onslutene 48 s.

[12] Item tvleeschuus te weghene, te slutene, te ontslutene met 1 niewer dore 57 s.

[13] Item twindaes van der sluus te speeken ende van 5 ijserinen spanghen ende 1 ijserinen aec 19 s.[a]

[14] Item coste de scupstoel te makene up de Houtmarct 47 s.

[15] Item de zelcupe al niewes te vermakene 10 s.

[16] Item de sluus int Niewelant te stoppene an beeden siden ende 1 niewe dore 4 lb. 16 s.

[17] Item de dicaetse van den Niewenlande, met dat ten tween steden huut was te broken 15 lb. 17 s.

[18] Item de dicaetse te wallewaert an beeden ziden met dat huut te broken was 9 lb. 15 s.

[19] Item tghedelf van der Minnenbrugghe toten heede 35 lb. 14 s.

[20] Item hevet de strate bi sloten ghecost te hoghene, ende andere straten achter de port 27 s.

[21] Item tsout[1] dat scepenclarke ende garsoene van Ghent gat hebben, metter fayture 8 lb. 14 s.

[22] Item die nachts metten wachters omme hebben ghegaen, dat si niet sceeden souden 6 lb. 16 s.

[23] Item coste de brant 4 lb. 16 s.

[24] Item te coste ghedaen an de sluus van den moere 46 s.

[25] Item Heinric Narinc ghegheven van sire garsten, die men buten sloch bi der mole 24 s.

[26] Summa 226 lb. 12 s.

[IV-1] Item hebbe wi vergouden van sgraven[b] cheise van ijdelen ofsteden achter de port 11 s.

[2] Item van den seise van den vancpolres int Niewelant 58 lb. 7 s.

[3] Item den Heligen Gheest van sire arveliker renten 8 lb. 11 s.

a Hier begint vel 2.

1 In Hulst werd zout gewonnen. JUTEN, p. XVII, XVIII.

b Er staat: sgragen.

[4] Item Heinric Pops kindere van der renten van aren gelde, dat si onder de port ebben ligghende 7 lb. 4 s.

[5] Item dominus Jan Borluut van zire capelrien 10 lb.

[6] Item dominus Jan van Pulle van sire capelrien ten hoghen houtare 3 lb.

[7] Item dominus Andries Aelbrechte van den capelrien te houden hospitale 3 lb.

[8] Item dominus Heinric Janszone van sire capelrien ten niewen hospitale 12 s.

[9] Item onsen clarc van sinen dienste 12 lb.

[10] Item van frontsine 19 s.

[11] Item den costere van der clocken 3 lb.

[12] Item Jan de Sceppere van den orghenen 3 lb.

[13] Item Wouter de Cupere van den spoye 6 lb.; item van temmerne 12 s.

[14] Item Wille Conte van sinen dienste 6 lb.

[15] Item den wachtere van 1 frocke 40 s.

[16] Item den moderare 25 s.

[17] Item te Ghent in houscheden gegeven binnen desen iare, die over ons dicwile ghepiint ebben 30 lb. 3 s.

[18] Item te coste gedaen vor goede liede daer de port mede adde te doene 4 lb. 14 s.

[19] Item te coste gedaen als scepen ebben geseten in der port profiit 5 lb. 8 s.

[20] Item van prosentwine binnen desen jare 48 lb. 16 s.

[21] Summa 215 lb. 2 s.[a]

[V-1] Item van rentavien vergouden warof dat de daghe waren leden veriare te zente Jansmesse 10 lb. 11 s.

[2] Item veriare gouden de grote exise 70 lb. gr., doe was de port scoudigh van rentavien tsiaers 82 lb. 15 s. 6 gr., darof heb wi vergouden 12 lb. 15 s. 6 gr., maken in parisis 153 lb. 6 s.

[3] Item van baten van al desen rentavien ende van houscheden die men den boden dede, als men geen ghelt en adde 34 lb. 13 s.

[4] Item boden die wi huut hebben ghesent binnen desen iare in der port profijt 4 lb. 6 s.

[5] Item boden die an ons ghesent ebben ghesiin binnen desen iare 3 lb. 14 s.

[6] Item broeder Zegheren ghegheven in almoesenen 25 s.

[7] Item den Aughustinen van Ypere, omdat si verbort waren

a Hier begint vel 3.

ende letteren brochten van Ypre, dat men hen goed zoude doen 12 s.

[8] Item onsen baliu was [ghegheven], omdat hi dicwile over de port ghepiint heeft, in houscheden 3 lb.

[9] Item Jan den clarc omdat wi hem dicke ghebesicht hebben ende om de port dicke ghepiint heef ghesiin 3 lb.

[10] Item hebben wi vertaerd over onse rekeninghe te makene 3 lb. 9 s.

[11] Summa 217 lb. 16 s.

[VI] Summa van al den costen, zonder van den vaerden 883 lb. 18 s.

[VII] Wedemaent:

[1] Item upten VII dach 2 scepen te Denremonde ten grave van Hollant om andworde van Jans fayte van der Maelsteden, ende doe waer si verdaghet over 8 daghe dar weder te sine; 2 dage huut, 32 s.[1]

[2] Item upten XV dach 2 scepen weder te Denremonde, gheliic dat si verdaghet waren, ende daer waest noch verleit over 8 daghe darna te Ghent; 2 daghe huut, coste 32 s.

[3] Item upten XXIII dach de baliu, 2 scepen, 1 portere te Ghent, gheliic dat scepen verdaghet waren, ende dar zeiden scepen van Ghent dat si tfayt an hem trocken ende dat wijs hilden onsen pais, si souden wel bi doen; 5 dage, 8 lb.

[4] Item binnen desen tiden quam 1 mare dat dese liede gewacht souden siin onderwege om te mesbiedene, doe trocken tieghen hem 1 deel van den goeden cnapen van der port, waraf dat de coste liepen 3 lb. 5 s.[a]

[5] Item upten XXX dach 1 scepen ende de baeliu te Ghent om raed te hebbene up de lettere die Jan van Lokeren brochte van minen here van Vlaenderen, als dat men hem soude leenen 1 somme van gelde, de welke hem miin here van Vlaenderen sculdigh ware, ende dat wise souden houden an de baelgie van Virambachten; 3 dage huut, 48 s.

1 Willem IV, graaf van Henegouwen, Holland en Zeeland (1337-1345). Zie verder inleiding. Het staat niet vast dat de hier voorkomende Jan van der Maelstede dezelfde persoon is als in de rekening van 1326. Schout van Hulst wordt hij niet genoemd en verder blijkt zijn optreden niet bepaald welwillend ten opzichte van Hulst. Dat er nog Van der Maelstedes in Hulst waren, blijkt uit de Gentse rekening (21 januari 1342): DE PAUW en VUYLSTEKE, p. 131.

a Hier begint vel 4.

Hoymaent:

[6] Item upten IX dach wart Janszone van Ontenesse gevanghen ende te Ghent ghevoert, ende doe volghden hem 2 scepen om hem te helpene, dat hi wet soude gecrigen; 4 dage huut, 3 lb. 4 s.

[7] Item upten 3 dach nadat dese wech voeren, 2 andere scepen te Biervliet om eens pais wille, die miin here van Axele gemaect adde tusschen de port van Hulst ende van Birvliet, als dat hi niet ghehouden soude ebben gewest; want waerre gebrec inne de port van Hulst, wilden alwech genoech af doen ende doen doen; 2 dage, 32 s.

[8] Item up den XXIII dach 2 scepen te Gent om scepen ende Jacobe te biddene, dat Jan van der Maelsteden mochte hebben geleede binnen Vlaenderen te comene om dachvaert van payse ende acorde te makene, ende dat wilden si niet consenteren; 3 dage, 48 s.

Hoeghst:

[9] Item upten X dach 4 scepen te Ghent omt vonnesse van der sluus van der Lieve wie se soude houden ende maken ende daer was so vele te doene, dat si verdaghet waren over vertienacht darna; 4 dage huut, 6 lb. 8 s.

[10] Item over vertienacht hierna weren 4 scepen weder te Gent geliic dat si verdaget waren, omt vonnesse van der sluus, ende si voerden met hem 1 vonnesse van Nout Vinken, van dat hi getwist soude hebben binnen tsgraven vrede; ende des derds daghes nadat si dar quamen, worden si berecht van den vonnesse van Nout Vinken ende vort was hen bevolen, dat si thuus souden varen ende doen gebieden met 1 sondaeghsten gebode alle die iegen de sluus spreken wilden of darmede, dat men hen soude maken dachvaert te Ghent vor ons te sine tsanders maendages nadat tghebot gedaen ware; 5 dage huut, 8 lb.

September:

[11] Item upten III dach 2 scepen te minen here Gosine van den Moere als van den parlemente van Pieteren den Boet, 16 s.

[12] Item 4 scepen te Gent weder omt vonnesse van der sluus ten zelven daghe dat si adden doen gebieden alle die iegen de sluus wilden spreken of darmede dat si dar souden siin, ende doe brochten si tvonnesse van der sluus; 3 dage, 4 lb. 16 s.

[13] Item upten XVI dach 1 scepen te Borneem toten baeliu van Hulst, hem te sprekene dat hi mede wilde varen te Ghent te

helpen sprekene, om sententie te ghecrighene van den moencken als van den avengelde[1]; 2 dage huut, 16 s.

[14] Item upten 4 dach hierna voeren 2 scepen te Ghent, ende de baliu quam tote hen, ende dar en consten si gheen berecht gecrigen, el dan dat men de moencke soude ombieden, ende dan soude ment ons laten weten; 3 dage huut, 3 lb. 12 s.

October:

[15] Item upten VII dach 1 scepen te Theemsche te miin here Symoene van der Maelsteden[2] om 1 vancpolre te gecrigene in sine vischerie, ende hi nam hem te besprekene met sinen lieden ende beval, dat men weder quame binnen der weke; coste 16 s.

[16] Item upten 4 dach hierna voer 1 scepen weder te miin here Symoene; dar seide hi, dat hi sinen baliu adde bevolen, dat hi soude besien de plaetse, ende als hi weder quame, ende hem adde geinformeert van der sake, hi souden garne wel bi doen, 8 s.

[17] Item also varinc als deze scepen thuus was comen, voeren 2 scepen te Ghent, scepen te biddene, dat si an miin here Symoene wilden gehulpich wesen, dat wi iegen hem gecreghen 1 vancpolre met onser cost; want hi ons gelooft adde hem daerup te besprekene, ende si seiden, dat siit gaerne souden doen; 3 dage huut, 48 s.

[18] Item upten XXVII dach 4 scepen te Ghent omt vonnesse, of hie metten scepen leelichede sprake, of ieghen hem mesdade, offer de here enich recht toe adde, ende hoe ment sculdigh ware te berechtene; dar was hem gegheven, dat sijt selve machtich siin te berechtene, ende te doen beterne als hen zelven goet dinct; 3 dage, 4 lb. 16 s.

November:

[19] Item upten II dach 2 scepen te Ghent ende baden scepen, dat si hem souden doen hebben tavenghelt van den moencken,

1 De turf die de monniken in de moeren ten noorden van Hulst staken, konden zij via de haven van Hulst en de Lieve zuidwaarts vervoeren. Bij de moersluis in Hulst moesten zij de stad tol betalen. Hiertegen nu waren zij in verzet gekomen, dreigende de Lieve zodanig te verleggen, dat zij de moersluis konden vermijden. Deze zaak werd voor de schepenen van Gent gebracht. J. ADRIAANSE, *De poort van Hulst vóór de vijftiende eeuw*, Hulst 1927, p. 194, 195.

2 Zoon van Elisabeth Vilain, de zuster van Philips, Hector en Gerard. Hij werd na het kinderloos overlijden van zijn ooms, heer van Sint Jan-Steen en voogd van Themse. Overleed in 1342. DU CHESNE, p. 684. DE PAUW, p. 793.

ghelijc dat si ons beseghelt adden, want der cnapen termiin ware huut, diet verpacht adden; dar seiden si dat wi thuus souden varen, si zouden de moencke cort ombieden ende onslieden mede; 3 dage, 48 s.[a]

[20] Item als wi thuus waren comen, 3 daghes darna onboden si ons met 1 letteren, dat wi daer souden comen, si adden de moencke onboden; ende dar voeren de baliu ende 3 scepen metten goeden lieden huten ambachten; dar wart de dachvaerd 3 weken verleid, coste 3 lb. 12 s.

[21] Item upten XXII dach 4 scepen te Ghent omt vonnesse van den moencken, van dat haer goed in sesinen was gedaen biden here, ende si 1 paerd wech adden ghevoerd binnen der wetteliker sesine; ende dat was oec verdaghet toter dachvaerd die si ons achterst ghemaect adden; 3 dage huut, 4 lb. 16 s.

December:

[22] Item upten II dach 3 scepen te Ghent bi versoeke ende beveelne van den baliu als van den exisen, want de exisers den lieden die rentavie up de port adden, geen gelt en wilden gheven, dan alsulc ghelt als binnen den lande ghinghe, ende wi en conster dar gheen sententie of ghecrighen sonder dat wi thuus souden varen ende spreken de goede liede ende dat men hem weder brochte aren raed; 3 daghe huut, 3 lb. 12 s.

[23] Item upten XII dach 3 scepen, 2 porters metten baliu te Ghent ter dachvaerd, die ons was ghemaect tiegen de moencke, tseggen, te hoerne, als dat si den moer elwaerd wilden leeden ende trucken huut onser avenen, ende van dat si geen scot wilden geven ter sluus, alsi sculdigh waren te doene, ende si voren ende na gedaen adden; ende sdaghes heer dese wech voeren, voeren 2 scepen bi rade van den goeden lieden te Denremonde ende te Aelst, scepen van Denremonde ende van Aelst te biddene, dat si met hen voeren te Ghent om te helpen houdene ons avene; ende also daet sijt, ende voeren met hem ter dachvaerd; ende daer was hem gegheven in sententien, dat de moencke niewer aren moer leeden souden dan dor ons avene, ende nemmermeer ghedelf doen delven, dat ieghen de avene van der port ghinghe, ende dat si scot ende lot souden geven ter sluus alsi voren ende na gedaen ebben; ende dese coste metten baeliu, scepen, porters van der port ende scepen van Denremonde ende van Aelst liepen, heer si weder in quamen 12 lb. 9 s.

a Hier begint vel 5.

Lauwe:

[24] Item upten II dach 2 scepen ende 1 portere te Ghent, te toghene den grave van Hollant vort ghemeeneland[1] de moeyenesse ende tpaerlement, dat ons Jan van der Maelsteden ghedaen adde ende alle daghe dede; 6 daghe huut, coste 7 lb. 4 s.

[25] Item upten XVIII dach 2 scepen te Ghent om dachvaerd te ebbene ieghen de moencke als van den avengelde ende omme te toghene dat de grave van Hollant niet en adde ghedaen gelijc dat hi gheseit adde van Janne van der Maelsteden; ende daer seiden si dat aer ghesellen souden sijn te Andwerpen, ende bevalen ons, dat wi daer ieghen hem souden wesen, si souden zelve ons fayt toghen vor den grave van Hollant; 4 dage, 3 lb. 4 s.

[26] Item 2 scepen te Andwerpen over 3 daghe darna, ghelijc dat de dachvaert gemaect was, ende daer togheden scepen van Ghent den grave van Holland, gehlijc dat si ghelooft adden, ende de grave van Holland seide, dat hijt cort beteren zoude; 4 daghe huut, 3 lb. 4 s.

[27] Summa van den vaerden 97 lb. 6 s.

[VIII-1] Summa van al 981 lb. 4 s.[a]

[2] Item de somme van onsen ontfanghe loopt 971 lb. 4 s.

[3] Dus heeft ons huutgheven boven onsen ontfanghe 10 lb. parisis, ende dese 10 lb. hebben wi gheleent jeghen den here Janne Borlute tote Sinxenen[2] ende hebben se ghelooft te ghevene Janne Seriante in de name van hem, binnen den belokenen Sinxenen[3], up 5 s. parisis daghes te vertarene waer dat se der Jan Borluut vertaren wille, des cost ende hooftghelt vergolden es.

[4] Item es hiermede vergouden 2 last steene, die in de avene ligghen, daer men de calciede mede sal stoppen, ende tghelt dat se sal costen te stoppene met steene te mennene ende sant ende alle coste diere up zullen gaen; ende dese steene sal Nout hebben, ende daer binnen sal hi de caelciede stoppen ende maken ende leveren se up gheheel.

[IX-1] Item es de port sculdigh in Denremonde, waerof dat de

1 Nl. van Vlaanderen.

a Hier begint vel 6. Vel 6 is met een andere hand geschreven. Onleesbaar is een half afgesneden laatste regel op vel 5 in de naad.

2 19 mei (1342).

3 26 mei (1342). Zie verder inleiding p. 104.

dach leden was vaeriare te zente Jansmesse[1] leden, Andriese serGielise, Pieter den Scaeriare ende Henric van Nursene elken 10 s., ende Magriete van Scripen 5 s. gr., summa 35 s.

[2] Item was de port sculdigh nu te Bamesse[2], als men de exise vercochte van rentavien 86 lb. 15 s. 6 gr. ende hierof zullen deghene gheven, die de exise cochten 79 lb. gr.

[3] Dus bliift de port sculdigh 7 lb. 15 s. 6 gr. desen lieden, die men hierna noemen zal:

[a] der nonnen in de Biloke 7½ s. gr. te zente Jansmesse[3],

[b] item Hughen van Westhusen 3 s. gr.,

[c] item Jan Boute 25 maelien[4], ende hi zal hebben Hughes van Westhusen vorseid 3 s. ten zelven daghe vornoemt,

[d] item Natelien Goudvinghers te zente Amelberghendaghe[5] 20 s. gr.,

[e] item Janne van den Warve 20 s. te Hoeghste[6],

[f] item Gielis de moenc 40 s. te Hoeghste,

[g] item miin jonfer van den Vorde ende Woutere aer zone mallic 20 maelien te zente Matheeusdaghe[7];

summa 7 lb. 15 s. 6 gr.

[4] Summa van al der rentavien van verledenen daghen 9 lb. 10 s. 6 gr.

1 24 juni (1340).
2 1 oktober (1341).
3 24 juni (1341).
4 Kennelijk identiek met 1 s. gr.
5 10 juli (1341).
6 1 augustus (1341).
7 24 februari (1342).

Personenregister

In dit register zijn de namen van personen die in de tekst van de rekeningen voorkomen, alfabetisch naar de voornamen opgenomen.

A geeft de rekening van 1326 aan, B die van 1341.

* betekent dat voor de betrokken persoonsnaam in de tekst van de rekeningen een punt staat (vgl. inleiding, p. 96, noot 2).

Adaem den Langhen - A VI-1; XI-4.
Aechtenkinde van Duffle - A IV-8; VI-11.
verAechte Lonis - A XIII; XVI.
Aechte Maniers - A XVI.
Almaengen, keizer van: zie Lodewijk van Beieren.
Andries Aelbrechte (dominus) - B IV-7.
Andries serGielise - B IX-1.
Arnoud (meester) - A V.
Arnoud Ellic - A II-5-c, 7-j; IV-6; XVI; XVII*.
Avesoete (de beghine)- A XIII.
Axle (miin here van Axle) - A II-10-d.

Benigne Spieghelaers - A XIII; XVI.
Boidine (meester) - A V.
Boidin fs Bernaerds - A XIII; XV.
Boidin Clap - A XIII.
Boidiin de Fackere - A XIII.
Boidin de Pottre - A V.
Boidin Woytac - A II-3-c, p; 4-b, h; 6-c, d; 7-d, g; 8-b; 9-a; 12-c; 14-a; schepenlijst.
Bouden Lieve - A II-3-d, m, n; 4-a, e; 5-c, d; 7-d, j; 8-a; 9-a; 10-a, b; 12-a, b; schepenlijst.
Boude Vinke - A XIII.
Bouden Willaerd - A XIII.

Daen fs Willeheins - A XIII.
Daneel van der Dict - A II-3-f; 5-a; VII-9, 10, 11.
Diederic van Leiden - A XIII.

Everdey van den Hoeke - A XIII; XVI.

Floreinse (miin here) - A II-9-a.

Gheertruud Lams - A XVI.
Gheertruud Boidins van der Lo - A XIII.
verGheertruud Boidin Tucs - A VI-4.
Gheertruud Sanoets - A XVI.
Gheraerd fs Boidin - A XIII.
Gheraerd Vilayne - A II-1; 7-e; IX-4.

Gheraerd de Waghenmakere - A XIII.
Gheraerd de Wildwerkere - A XIII.
Gheric fs Michiels - A XIII.
Gillis (meester, prochipape) - A II-3-e; 6-a; 10-d.
Gillis de Dukere - A II-3-a, e, g, i, k, n, p; 4-d; 5-a; 6-b; 7-a, b, f, h, i, j; 11-a, b; 12-a; 13-a; V; XII-8 (?); schepenlijst; B II-19.
Gillis de Kempe - A V.

Gillis de Marscalc (meester) - A XIII.
Gielis de moenc - B IX-3-f.
Gillis Oelbord - A IV-5; VI-7.
Gosine van den moere - B VII-11.
Gosiin Slabbaerd - A VI-2.

Heine Coman - A V.
Heinric fs verAdelisen - A XIII.
Heinric Bake - A XIII; XVIII-5.
Heinric Blankaerde - A V.
Heinrike de Grave - B I-6.
Heinric Janszone - B IV-8.
Heinrics Keisers dochter - B II-18.
Heinric Kempen - A V; XIII.
Heinric Coman - A XIII.
Heinric de Langhe - A II-3-c, i, k; 4-a, f; 5-c; 11-b; 12-c; schepenlijst.
Heinric de Langhe (onsen gheselle) - A XI-3.
Heinric Narinc - B III-25.
Heinric van Nursene - B IX-1.
Heinric Poppe - A XIII.
Heinric Pops kindere - B IV-4.
Heinric van Roden - A V.
Heinric Seriant - A XIII.
Heinric fs Stasiins - A XVII*.
(Relicta) Heinric fs Stasiins - A XIII*.
Heinric de Waghenare - A XIII.
Heinric Witten - A X-4.
Hector (miin here Hector) - A II-3-a, b, c, e, f, h, j, l, m; 4-h; 5-a, c, d; VII-4, 9; X-6.
Holland, graaf van: zie Willem IV.
Hughe Bailiu - A V; XVIII-4.
Hughe Bollaerd - A XIII.
Hughe Borluut - A II-3-h; 4-a; 7-j; V; VI-8; XVIII-1*.
Hughe den Fackere - A II-6-d; XIII.
Hughe met den Ghelde - A XVI.
Hughe van Ghent - A II-5-c.
Hughe fs verHeilsoeten - A II-3-l; 4-b; 5-a; 8-b; 10-d; 11-a; c, e;12-a; 13-b; schepenlijst.
Hughe de Kersemakere - A XIII.
Hughe Coman - A XIII.
Hughe fs Lammiins - A XIII.
Hughe Loetse - A XIII.
Hughe van Lokeren - A II-4-a; 5-c; 7-j; V; XIII (tweemaal); XVIII-3.
Hughe van Westhusen - A II-4-a, c; 5-c; 7-j; 9-b; 10-a, b; 12-a, b; 13-c; VI-5; VIII-8; schepenlijst; B IX-3-b, c.
Hughe fs Willeheins - A XIII.

Imsoete Wulfaerts - A XIII.

Jacobe (van Artevelde) - B VII-8.
Jacobs dochter van Artevelde - B II-17.
Jacob Baffe - A XIII*.
Jacob Blockeel - A XIII.
Jacob van Doyse - A II-3-a; m; XV.

Jacob Everaerde - A IV-11; XIII.
Jacob de Ketelboetere - A XV.
Jacob van der Lo - A XIII.
Jacob van Zele - A XV.
Jhan Adaem (dhere) - A II-13-b.
Jhan Aelbrecht - A II-4-a; 7-f, h, j; XIII; XV.
Jhan Aleyne (here) - A XII-1.
Jhan Armanne - A V.
Jhan van Axele - A IX-5.
Jans dochter van Axele - B II-15.
Jan de Backere - A XVI.
Jhan Bacliet - A XIII.
Jhan Bellekiin - A X-8; XIII.
Jhan Bennen - A X-3; XV*.
Jhan Bentiin - A XIII.
Jhan fs Berghen - A V.
Jhan van Berki - A XIII; XVI; XVII.
Jhan Borlute (her, dominus) - A V; B IV-5; VIII-3.
Jan Bout - A II-3-d, j, o; 4-a, b; 5-c, d; 7-a, j; 8-a; 10-a; 13-b; XII-11; XIII; XV*; B IX-3-c.
Jhan den Bustchensen - A IV-3; IX-3.
Jhan Dankaert - A XIII.
Jhan Deiliin - A V.
Jan fs Everdeys - A XIII.
Jhan fs verGheertruud Willems - A XIII; XVI; XVII.
Jhanne van Haertevelde - A II-1.
Jhan van den Hoeke - A XIII.
Jan de Carf - A XIII.
Jan fs Kempen - A XVI.
Janne den clarc - B II-6; IV-9; V-9.
Jhan Cocnoet - A XIII.
Jhan Coman - A II-7-c; 9-a; 11-c; 13-b (dhere Jhan Coman); XII-9.
Jan Coman van der Heirst - A XVII.
Jhan Coman bi den Hospitale - A XVII.
Jhan de Costre - A XVII.
Jhan Labaye - A VIII-1, 2.
Jhan Loef - A VI-3.
Jan van Lokeren - B II-9; VII-5.
Jhan van der Maelsteden (schout van Hulst) - A II-3-n; 4-b; 6-a, b; 7-e, h, i, j; 9-a; B VII-1, 8, 24, 25.
Jan fs Maes - A XIII.
Jhan van der Mare - A XV.
Jan de Marscalc (meester) - A XIII.
Jan de Moenc - B I-4.
Janszone van Ontenesse - B VII-6.
Jan Petiit - A XIII.
Jan Pickel - A XIII.

Jan van Pulle (dominus) - B IV-6.
Jan Poppe - A XV*.
Jhan den Pottere - A V; XIII; XIX-2*.
Jhan Rembout - A XIII.
Jhan fs Seghers - A XVII.

Jhan fs Seghers ex Belke - A XIII.
Jhan Seriant - A XIII; B VIII-3.
Jan de Sceppere - B IV-12.
Jhan Schaverwille (dhere) - A II-6-a.
Jhan Soye - A V.
Jhan Soyman (meester) - A I-5; IV-7; VI-10.
Jan Spelgier - A XIII.
Jhan van den Steene - A II-4-a; 7-e.
Joes de Verwere - A XIII.
Jhan van Viersele - A II-12-c.
Jhan van der Vorle - A XIII.
Janne van den Warve - B IX-3-e.
Jan de Wevere - A XIII.
Yen (meester) - A XII-10.
Joes van Axele - A V.
Joes Raes dochter - B II-14.
Justaes Pot - A XIII.

Calliin Hont - A VI-6.
Casis - A XIII.
Kateline Baecs - A II-8-b; V.
Champenoys - A II-7-g.
Clais kindren meester Hughenzoens - A III-6; IV-2.
Clais Inghel - A XV.
Clais van der Molen - A II-7-e, j.
Clais Tours - A II-5-c, d; XIII.
Clais fs serWouters - A II-7-e.
Colaerd van Merchinis - A IV-3; IX-3.
Coperdraet - A XVII.
Coppiin Grienen - A XII-6.
Coppiin Lobbe - A II-10-d; 11-a.
de Curtrasiin (Zeger van Kortrijk) - A II-3-d, g; VIII-4 (ruwaerd van den lande); X-6.

Laureins de Kempe - A XIII.
Laureins de Crayschietere - A XIII.
Laurens de Moelnare - A XIII.
Laurens van den Pitte - A II-3-b; d, f, h, j, l. m, o; 4-a, e, g; 5-b, c, d; 9-b; 10-c; 11-c, d; schepenlijst.
Liisbette van Mardonch - A XIII.
Lodewijk van Beieren (keiser van Almaengen) - B II-11.
Lodewijk van Nevers (graaf van Vlaenderen) - A II-10-a; B-II-10; VII-5.

Mabelie Amuns - B II-12.
Magriete van Scripen - B IX-1.
Margriet van Tunis - A XVI; XVII.
Margriet Willem verGhinenzoens - A XIII.

Matthiis fs meester Clais - A II-4-a; 10-a.
Michiel fs Macharis - A II-7-f, h; j; IV-4.
Michiel van Mardonch - A II-7-j; V; XIII.
Michiel Mourkiin - A XIII; XVII.
Michiel de Schuttere (meester) - A XV.
Michiel Tabbaerd - A XIII.
Michiel de Waghenare - A V; XIII.

Natelien Goudvinghers - B IX-3-d.
Nout - B VIII-4.
Nout Vinken - B VII-10.

Olivier van Ghent - A IV-10.
Olivier fs serHughen - A II-8-b.
Otteliin Machette - A V.
Otteline van der Molen - A II-8-a.

Philips Vilayn - A II-4-a; 5-a; 9-b (miin here Philipse); VI-9; VIII-7.
Pieter Abbekine - A II-3-h.
Pieter Annoet - A XIII.
Pieter den Baerdmakere - A II-11-a.
Pietre van Berghen - A IX-12.
Pieter den Boet - B VII-11.
Pieter de Bras - A II-7-g.
Pieter de But - A V; XVIII-2*.
Pieter van den Hovene - B I-7.
Pieter Killen - A V.
Pieter Lobben - A XVI.
Pieter van den Orde - A XIII.
Pieter van den Pitte - A XIII; XVII.
Pieter den Scaeriare - B IX-1.
Pieter Scone Jans wive - B I-6.
Pieter Wayover - A IX-6; XV*.

Roeliin de Scrinemakere - A XVII*.

Zegher (broeder) - B V-6.
Zegher fs Adaems - A V; XIII.
Simoen Dullen - A I-8; II-7-j; 9-a; IX-2.
Symoen van der Maelsteden - B VII-15, 16, 17.
Simoen de Schepper - A XV.
Scatkiin - A V.
Stasiin Stier - A XVII.

Thonis fs Willems - A I-9.

Vlaenderen, graaf, heer van: zie Lodewijk van Nevers.
Van den Vorde (jonfer) - B IX-3-g.
Vriese den Cupere - A II-7-a.

Wedric - A II-11-c.
Wille Conte - B IV-14.
Willem (onsen gharsoen) - A V; VII-2.
Willem IV (graaf van Holland) - B VII-1, 24, 25, 26.
Willem Bastaerd - A XIII.

Willem Braem - A II-3-b; d; 4-f; 5-c; 6-b; c; IV-12; XIII.
Willem fs Brunen - A XIII.
Willem Hoebaren - A XIII.
Willem van den Hoeke - A XIII.
Willem fs Yden - A XIII.
Willem Killemanne (onsen schout) - A V; X-5.
Willem de Crayschietere - A V; X-7.

Willem Loetse - A XIII.
Willem van Lokeren - A V.
Willem Lucie - A XIII.
Willem de Mandemakere - A V (tweemaal).
Willem Meygheer - A XIII; XVI.
Willem Proy - A XIII.
Willem de Ruusschere - A XIII.
Willem Waghenare - A XIII.
Willem Waghenare senior - A XIII; XVII.
Wouter Bruunkint - A XIII*; XV*; XVII*.
Wouter Buse - A XIII.
Wouter Diederic - A V.
Wouter Everaerd - A XIII.
Wouter fs Heinric - A II-7-j; V; XIII.
Wouter Hoebaren - A XV*.
Wouter fs Jhan Pauwelszoens - A XIX-1.
Wouter fs Ysiins - A V.
Wouter van den Clinghe - A V; XIII.
Wouter Koggheman - A XIII.
Wouter de Cupere - B IV-13.
Wouter fs Marien - A XVI.
Wouter Pieter (onderbailliu van Ghent) - A VII-12, 13.
Wouter Soorkiin - A XIII.
Wouter de Temmerman - A XIII; XVII.
Wouter van den Vorde - B IX-3-g.
Wulfaerd van der Maelsteden - A I-9; II-3-n, o, p; 4-b; 6-c; 7-c; VII-12; VIII-5; IX-13 (mire vrouwe miins here Wulfards); 14.
Wulfaerd de Waghenare - A XIII.

Plaatsnamenregister

Aalst - B VII-23.
Antwerpen - B VII-25, 26.
Assenede - A XVIII.
Axel - A II-5-c, d; 12-b, c; 13-b; XVIII.
Biervliet - B VII-7.
Borneem - A II-4-e; VII-4; VIII-4; B VII-13.
Brugge - A II-3-f; 5-a.
Dendermonde - A II-3-i, k; 4-d; 7-b; 11-b; 13-a.
Eclo - A II-10-a, b, c; 11-d.
Engeland - A II-9-a.
Gent - A II-3-d, g, h, n, p; 4-a, b, c, e, g, h; 5-a, b; 6-b, c, d; 7-a, d, f, g, h, i, j; 8-a, b; 9-b; 10-c; 11-a, c; 12-a, b; 13-c; VII-12; VIII-1, 2, 4; X-6; B III-21; IV-17; VII-2, 3, 5, 6, 8, 9, 10, 13, 14, 17, 18, 19, 21, 22, 23, 24, 25, 26.

Hughersluus - A II-14-a.
Hulst - A II-10-d; B VII-7; 13.
Ieper - B V-7.
Kortrijk - B II-16.
Langerbrugge - A XVIII.

Lieve - B III-2; VII-9.
Mourstraten - A XVIII.
Nieuweland - B I-7; III-16, 17; IV-2.
Rijsel - A II-7-c, g.
Temsche - A II-3-b, h, j, l, m, o; 4-f, h; 7-e; B VII-15.
Verlorencoste - A X-3.
Vier Ambachten - A II-5-d; VIII-6; IX-7; B VII-5.
Vlaanderen - B VII-8.
Waas (Land van) - A X-6.
Zeeland - A II-9-a.

Zakenregister

Accijns (assise, exise) - A I-2; IX-2; B I-1; VII-22; B I-2 (kleine); B V-2 (grote).
Aughustinen (van Ypere) - B V-7.
Baljuw -

1) van Gent: A II-7-d; 8-b; VIII-5; X-6.
2) onderbaljuw van Gent: zie Wouter Pieter.
3) van de Vier Ambachten: A VIII-6; IX-7.
4) van Hulst; A II-6-b; XII-3; B II-16; V-8; VII-3, 5, 13, 14, 20, 22, 23.
5) van Simon van der Maelstede te Temsche: B VII-16.

Biloken (joncfrouen van der - van Ghent) - A IV-9; VI-12. Vgl. der nonnen in de Biloke: B X-3-a.
Cijns - A III-1; B IV-1, 2.
Erfrenten - A IV-1, 2; III-2 t/m 6; XII-12; B IV-3, 4 (?).
Exue (asuwen) - B I-6.
Geld -

1) geleend geld: A I-4; XVI; XVII.
2) havengeld: B I-4, 5; VII-19, 25.
3) kerkgeld: A I-8.
4) molengeld: A I-1: XXI.

Lijfrenten - A I-5, 6; IV-3 t/m 11; VI; IX-3; XII-1, 2; B I-1; V-2, 3; VII-22; IX-2.
Moencken - B VII-13, 14, 19, 20, 21, 23, 25.
Portgoed - A I-3; B I-3.
Schout -

1) Jan van der Maelstede: A II-3-n; 4-b; 6-a, b; 7-e, h, i, j; 9-a; VIII-3.
2) Willem Killemanne: A X-5.

Schulden - A V; XIII; XIV; XV; XVIII; XIX; XX, B II-3, 6, 7; IX-1.
Serianten - A II-3-a, b, g, l; 4-e; VII-4; VIII-2, 4.

Vancpolre - B IV-2; VII-15, 17.
Watergraaf - B II-13.

De visie van de Nederlandse Regering op het Verdrag van Augsburg aan de vooravond van de 80-jarige oorlog medegedeeld door F. Postma

Le bien et le mal que pour sa Ma.té et ses pays d'embas pourroit procéder par la submission aux ordonnances de la paix publicque de l'empire comme l'empereur réquiert en ses lettres de mars dernier.

Het bovenstaande is de titel van een document afkomstig uit de handschriftenverzameling van de universiteitsbibliotheek te Göttingen. Het memorandum bevindt zich in deel XVII, fol. 4-17 van de zgn. 'Manuscripta Zuichemiana', een verzameling van 22 foliodelen, bestaande uit een uitgebreide reeks staatsstukken die tot het particuliere aktenbezit van Viglius van Aytta hebben behoord. Deel XVII bevat Viglius' papieren, die betrekking hebben op de Bourgondische kreits.

De 22 folianten van de 'Manuscripta Zuichemiana' zijn in 1734 in het bezit gekomen van de toentertijd in oprichting zijnde Göttinger universiteitsbibliotheek, uit het bezit van de tien jaar tevoren overleden Freiherr von Bülow uit Hannover[1]. Deze Freiherr von Bülow was een typisch 18e-eeuwse boekencollectioneur en rariteitenverzamelaar. Men mag, oordelend vanuit een Nederlands standpunt, de 'Manuscripta Zuichemiana' beschouwen als de 'pièce de résistance' van de collectie-von Bülow, vanwege het belang voor onze geschiedenis van de in die manuscriptenverzameling aanwezige stukken.

Komende tot een nadere beschouwing van het onderhavige memorandum, blijkt dat het stuk is opgesteld in de loop van mei of in elk geval vóór 12 juni 1564 naar aanleiding van een brief keizer Maximiliaan II[2] aan de landvoogdes Margaretha van Parma, waarin hij er bij haar op aandrong om in deze landen alle bepalingen van de algemene landvrede van kracht te doen worden[3].

1 K.J. HARTMANN en H. FÜCHSEL, *Gesch. der Gött. Universitätsbibliothek*, Göttingen 1937, p. 16 e.v.

2 LOTHAR GROSS en ROBERT LACROIX, *Urk.u. Aktenstücke des Reichsarchivs Wien*, II, Wenen 1945, nr.567, p. 133.

3 '... wolle ir Mt. auf konftigen reichstag die befurderung tun, das die Niderland auch in den gemainen landfriden genomen werden solten' (ibidem).

In het memorandum, dat opgesteld moet zijn om de landvoogdes en Filips II van advies te dienen inzake het verzoek van de keizer en waaraan, naar het althans lijkt, de corrigerende hand van Viglius niet vreemd is geweest, wordt in de inleidende paragrafen, die wij hier niet in extenso zullen publiceren, aangegeven wat de inhoud van de bepalingen van de landvrede was en hoe het met de situatie in het rijk was gesteld m.b.t. de algemene landvrede op het tijdstip waarop het memorandum werd opgesteld.

Het uitgangspunt voor het gehele betoog was de in 1548 op de rijksdag te Augsburg gesloten overeenkomst[1] tussen de rijksstenden en Karel V als heer der Nederlandse gewesten. In de totstandkoming van dit verdrag van Augsburg had Viglius van Aytta als één van de leiders van de Nederlandse delegatie voor een belangrijk deel de hand gehad.

De voornaamste punten van het verdrag waren dat de Bourgondische erflanden samen met de niet-patrimoniale gewesten in een gelijke juridische verhouding tot het Duitse rijk werden gebracht door middel van de nieuwe opzet van de Bourgondische kreits[2], die voortaan alle Habsburgse landen in dit deel van Europa omvatte.

Aldus werd bereikt, dat het rijk de eenheid van deze landen erkende, terwijl de Nederlandse delegatie eveneens in staat bleek te zijn in het verdrag de bepaling te laten opnemen, dat de Nederlanden, 'hinfuro zu ewigen zeitten in der romischen keiser und konig und des heiligen reichs schutz, schirmb, verteidigung und hilf sein'[3] in plaats van door de rijksstenden gewenste formulering, 'hinfuro zu ewigen zeitten dem heiligen reich zugetan etc'[4]. De redaktie van de definitieve tekst van het Augsburgs verdrag betekende dus voor de Brusselse regering een aanzienlijke overwinning in verband met de onafhankelijke positie, die zij wenste te blijven innemen ten opzichte van het Duitse rijk.

T.a.v. de landvrede bepaalde het Augsburgs verdrag, 'wa einem des reichs oder furstentumb und lande (de Nederlanden) verwandten oder untertanen ichs wieder den landfrieden begeg-

1 *Urk. Wien*, I, Wenen 1944, nr. 445, p. 439-447.
2 Reeds in 1512 was er een Bourgondische kreits opgericht, maar deze omvatte alleen de patrimoniale gewesten. *Urk. Wien*, I, nr.115, p. 55.
3 *Urk. Wien*, I, nr.445, p.442. Zie ook R. FEENSTRA, A quelle époque les Provinces Unies sont-elles devenues indépendantes en droit à l'égard du Saint-Empire? in: *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis*, XX (1952), p. 30 e.v., 182 e.v.
4 *Urk. Wien*, I, nr.442 A, p. 392

nen wurde oder sunst anderer sachen halben warumb das were, gegen dem andern forderung zu haben suchen, und wie sichs geburt, ausfuhren, der ends ime auch furderlichs rechtens gestattet und verholfen und also beiderseits ein gleichheit gehalten werden soll'[1]. Ook dit was een winstpunt aangezien men op grond van deze bepaling in staat was een einde te maken aan de voortdurende inmenging van het rijkskamergericht te Spiers in de interne aangelegenheden van de Nederlandse rechtspraak.

Ondanks de schone schijn van het verdrag van Augsburg, dat de Nederlanden een onafhankelijkheid de facto schonk, slechts bezwaard met enige verplichtingen in verband met de levering van een twee- of in geval van nood driedubbele keurbijdrage (vnl. tegen de Turken), en hun bovendien de steun van het rijk garandeerde tegen buitenlandse agressie (Frankrijk), bleek al gauw dat in elk geval de bepalingen van het verdrag omtrent de wederzijdse bijstand lege woorden bleven, want in de Nederlands-Franse oorlog van 1551-1559 bleef elke vorm van rijkshulp aan de Nederlanden volledig achterwege. Gezien de latente oppositie in het rijk tegen het verdrag van 1548 was het dan ook niet verwonderlijk, dat de Nederlandse regering te Brussel ook niet al te ijverig was in de tenuitvoerlegging van de verdragsbepalingen.

Het grootste struikelblok voor een redelijke mate van samenwerking tussen de beide verdragspartners bleek echter na 1555 niet zozeer meer gelegen te zijn in de strijd over de wederzijdse hulp, als wel in het feit dat in dat jaar de godsdienstvrede van Augsburg een einde maakte aan de in het rijk woedende godsdiensttwisten[2].

In de bepalingen van de godsdienstvrede werd nl. gezegd, dat de godsdienstvrede onlosmakelijk verbonden zou zijn met de algemene landvrede. Als consequentie volgde daaruit, dat het toezicht op de naleving van de godsdienstvrede in handen kwam te liggen van het rijkskamergericht te Spiers. Deze situatie wordt dan ook uitvoerig geschetst in de inleidende passages van het memorandum voor Margaretha en Filips II na ontvangst van de brief van keizer Maximiliaan II.

Hoezeer overigens de verknoping van de godsdienstvrede met de landvrede de Brusselse regering heeft dwarsgezeten, blijkt wel uit het feit, dat met name Brabant, het hart van de gewesten,

1 *Urk. Wien*, I, nr.445, p. 445.

2 K. ZEUMER, *Quellensammlung zur Gesch. der deutschen Reichstage*, II, Tübingen 1913, p. 359.

zich tegenover de onbillijkheden van de kant van de Brusselse autoriteiten voortdurend beriep op de godsdienstvrede van Augsburg en de oude banden van het gewest met het rijk[1].

In het hier uitgegeven stuk wordt de naar de mening van de opstellers te volgen gedragslijn aangegeven, nadat zij tevoren de voor- en nadelen van de landvrede en van de band met het rijk hebben afgewogen. Het advies, dat in dit stuk wordt gegeven aan het slot m.b.t. het verzoek van de keizer is dan dat, 'pour satisfaire à l'empereur et aux estatz on pourroit accorder quelque voye moyenne que en cas de lantfrieden seullement sans consentir aulcunement en la réligionfrieden'.

Uit dit advies blijkt duidelijk, hoezeer de leidende figuren te Brussel geporteerd waren voor het behoud van een speciale band met het rijk. De voornaamste bron, waaraan deze zucht tot behoud van die speciale band, zoals deze was omschreven in het verdrag van 1548, ontsproot, was ongetwijfeld het te Brussel levende besef van de noodzaak tot behoefte aan een ruggesteun in het Oosten tegen de Franse vijand, waarbij men op zijn minst mocht hopen op de onzijdigheid van de rijksstenden in een altijd mogelijk conflikt met Frankrijk. Dit besef was zelfs zo sterk dat, in het memorandum de raad werd gegeven, aan de eisen van de keizer tegemoet te komen door voor te stellen, dat in geval van vergrijpen tegen de landvrede, 'sa Ma.té ses gouverneurs généralz et particuliers du pais d'embas et circle de Bourgoingne seroyent adroict devant l'empereur ou roy des Romains ou aultres qui se pourroyent choisir comme arbitres'. Een opvatting, die uiteraard voor Filips onaanvaardbaar was.

Het is voor de historicus, die zich bezighoudt met de geschiedenis van de 16e eeuw in het algemeen en met die van de Nederlands-Duitse betrekkingen in het bijzonder, ongetwijfeld van belang kennis te nemen van de mening, die in Brusselse regeringskringen heerste omtrent de Nederlandse verhouding tot het rijk. Bij deze overwegingen komt nog het feit, dat het memorandum dateert uit de laatste dagen van de 'normale' periode van het bewind van Filips II over deze landen, vlak ná het vertrek van Granvelle en nog vóór de befaamde rede

1 R. van ROOSBROECK, *Kroniek van Godevaert van Haecht*, I, Antwerpen 1929, p. 40. Zie ook P.J. van WINTER, Een apocriefe tekst van het Verdrag van Augsburg van 1548, in: *Handelingen van het Vlaams Philologencongres*, XX (1953), p. 63-67, herdrukt in erebundel P.J. van WINTER, *Verkenning en onderzoek*, Groningen 1965, p. 77-81

van de Prins in de Raad van State, aan de vooravond dus van de grote uitbarsting.

Margaretha heeft het memorandum met de opmerking, dat zij de keizer had geantwoord, alleen die verplichtingen te willen nakomen, waartoe zij krachtens het verdrag van 1548 was gehouden, aan haar halfbroer gezonden[1].

Omdat wij in het voorafgaande reeds de voornaamste punten uit de inleidende passages hebben aangegeven, laten we deze hier achterwege. Vanaf het midden van fol. 8 luidt de tekst als volgt.

Après avoir par cesthuy sommier rémonstré le contenu de la paix publicque et constitution d'icelle reste de regarder le bien et le mal que poulroit advenir pour sa Ma.té et pais de pardeça quand iceulx seroint soubzmis à ceste constitution du landtfrieden selon que l'empereur réquiert et désire.

Et certes le premier poinct de ceste soubzmission emporte la contribution des fraiz et despens pour entretenir les mille cincq cents chevaulx et aultres secours ordonnez pour rompre [fol. 8^{v}] et deffaire les assemblées des gens de guerre et aultres commotions à laquelle contribution jusques à présent le pays de pardeça n'a jamais esté tenu n'y obligé.

Le second poinct de lad. submission par l'empereur réquise est la jurisdiction scavoir que sa Ma.té et les gouverneurs de cesthuy pays ensemble les vassaulx et subgectz d'icelluy se soubzmettront en la matière de la paix publicque à l'empereur et chambre imperiale et constitutions.

Et faict à craindre qu'on vouldroit entendre lad.submission tant de la religionfrieden que du landtfrieden car l'une paix et l'aultre est conjoincte et ne peuvent estre separées.

Ce qu'est bien ung grand poinct pour le pais de pardeça ou en accordant la submission ne pourroyent doresenavant les placcardz d'héresie avoir lieu ains sa Ma.té son gouverneur et gouvernante générale les gouverneurs particuliers et les consaulx provincialz et semblables tous aultres juges seroint contrainctz [fol.9] de se reigler selon les articles de lad. religionfrieden comme esdites cy-devant touchez ait esté desduict et rémonstré sans qu'on pourroit executer ou punir aulcun subgect luthérien ou

1 L.P. GACHARD, *Correspondance de Marguerithe d'Autriche*, III, p. 315-316, 374, 475

mal sentant de la foy sans aussy qu'on pourroit aulcuns d'iceulx emprisonner.

Ou aultrement et en cas de contravention l'empereur et la chambre impériale pourroyent sur la poinct de religionfrieden commander la rélaxation des captifs comme ait esté faict à l'évesque de Liège en l'an LX [1560] dernièrement.

Item seroit à craindre quand cy après la religionfrieden se viendroit à extendre aux calvinistes et sacramentaires comme une grande parthie d'Allemaigne est désia calvinisticque que alors il fauldroit user de la mesme connivence et impunité envers iceulx ce que redonderoit au grand troublement et changement de l'estat publicq de pardeça.

[fol.9^{v}] Joinct que l'empereur Charles de très honorable mémoire n'ait riens plus labouré durant le temps de son empire que d'affranchir le pais de pardeça de toute la jurisdiction de l'empire et affin que nulles ordonnances nulz statutz nulz mandements de l'empire pourroyent avoir lieu en ces pais.

Et ains que lad. religionfrieden n'est lors encoires en train néantmoins l'empereur n'a cessé de pourchasser ceste franchise et exemption laquelle à la fin l'empereur ayt obtenu des estatz de l'empire en l'an LXIII [1563] en la ville d'Augspurg.

Ou l'empereur avecq les estatz de l'empire et lesd. estatz avecq l'empereur ont accordé par ensemble que toutes les duchez, contez, baronnies, seigneuries et tous les vassaulx et subgectz du pays de pardeca demoureront francqz libres et exemptz de toutes constitutions et jurisdictions excepté seullement le poinct de la contribution générale de l'empire es guerres contre [fol.10] le Turcq et aultrement où tout ce pays par ensemble est tenu de furnir aultant que deux électeurs et aultant que trois quand une expédition générale seroit emprinse contre le Turcq.

Et au regard de l'infraction de la paix publicque est convenu et accordé que si aulcun de pardeça se vouldroit plaindre contre ung subgect de l'empire ou vice versa ung subgect de l'empire se lamenteroit contre ung subgect de pardeça à cause des forces et violences que cela debvroit estre faict devant le juge de l'accusé sans que spécification est faicte où les forces pourroyent estre perpétrées.

En quoy toute égalité est observé entre le pais d'embas et l'empire laquelle on perderoit entièrement au regard de la paix publicque en accordant lad. submission et mesmement le plus grand fruict dud. traicté de l'an XLVIII [1548].

[fol. 10^{v}] Oultre cecy par lad. submission se diminueroyent les haulteurs et prééminences de ce pays d'embas et deviendroint moins respectez vers les voisins asscavoir vers les Franchois, Anglois, Danois et aultres lesquelz vouldroint entendre par ceste submission que ce pais où le roy au nom d'icelluy n'auroit à commander absolutement ains qu'il fauldroit respecter le commandement d'aultruy, voires d'icelluy qui souvent serait moindre en puissance que n'est le Seigneur de cesthuy circle de Bourgoingne ains qu'il n'auroit aultre bien que le pais comprins aud. circle.

Parquoy lesd. voisins pourroyent estre occasionnez de accourir quand bon leur sembleroit et illecq donner mauvaise impression du Seigneur de ce pays et le fere facher par lettres et commandements à la grande déréputation dud. prince lequel se peult préferer ou du moings esgaler à ung roy d'Angleterre, de Danemarcq, de Polone, Suèden et semblables.

[fol. 11] Lesquelz demeurent hors de ceste subgection de l'empire et pourtant seroyent plus respectez vers l'empire non estans soubzmis au commandement de celuy que le Seigneur de ce pais s'estant réduict soubz la jurisdiction et obéissance de l'empire.

Oultre lesquelles raisons il fault penser que les Empereurs ne seront pas tousiours choisiz hors la maison d'Austrice pour administrer l'empire ains peult estre que aultre Prince non allié à sa Ma.té né à la maison de pardecha viendra au gouvernement de l'empire auquel événement la subgection en ce poinct du landtfrieden pourroit causer très grand dommaige et la ruyne du Prince et pais de pardeça.

Car par ce moyen et occasion ung Empereur malvoeillant pourroit chascun jour trouver cause de facher led. prince et pais par mandatz et aultrement et en cas de désobéissance les mectre au ban de l'empire et soubztenir que pour quelque forfaict seroyent tombez ipso facto aud. ban [fol. 11^{v}] sans aultre déclaration ensuyvant lesd. constitutions de l'an LIX [1559] et la dernière.

Item on viendroit facilement à extendre la matière du landtfrieden à toutes aultres matières et à toz propos adiournemens pourroyent estre décernez à la chambre impériale contre le gouvernement de pardeça ou il fauldroit alors comparoir au moins pour demander la cassation dud. adiournement et trouveroit on tousiours moyen pour adapter les peines en court au narré réquiz pour obtenir adiournement et amplification du

faict et aultrement auquel cas devant le renvoy poulroit partie estre admise à la preuve des faictz et de son donné à cognoistre pour scavoir sy la matière seroit disposée et qualifiée sur le landtfrieden ou non.

Je laysse à présent que après s'estre soubzmis aud. landtfrieden les vassaulx et subgectz se pourroyent aussy à toz propos aller plaindre à l'empire soit quand on les voulsist punir pour [fol. 12] leurs forfaictz ou qu'ilz ne pourroint obtenir justice selon leur appétit tellement que par lad. submission le roy et le pais pourront perdre toute subgection des manantz et hantans le pais de pardecha.

Reste à veoir quel fruict l'empereur promect à son Altèze comme gouvernante et régente du pais de pardeça en récompense de lad. acceptation du lantfrieden et submission à icelle et se treuve que le principal fruict consisteroit en la protection et défence de l'empire scavoir que les pays patrimoniaulx de sa Ma.té soyent receuz et comprins dessoubz la protection de l'empire et hanthabung du lantfrieden comme l'empereur promect à voulloir négocier vers lesd. estatz en la première journée impériale.

Le second fruict de lad. submission seroit que nul subgect à l'empire pourroit aller au service des Franchois ou aultres ennemis du pays d'embas sur paine du ban et confiscation des biens.

[fol. 12^{v}] Semblablement nul prince ne estat de l'empire pourroit aulcunement envahir ou affliger ces pais à paine comme dessus de sorte que non seullement à cause de ceste soubzmission les estatz de l'empire seront tenuz de non offenser mais aussy les ayder et deffendre en cas de besoing.

Sans qu'on doibt en ce poinct regarder à la contribution pour l'entretènement des mille cinq cents chevaulx ou aultre subside général de l'empire car ceste portion est fort petite et ne porteroit sinon les fraiz de quarante cincq chevaulx desd. mille cincq cents.

Et quant aux fraiz de chascun circle séparément ne pourront iceulx toucher les pais de pardecha lequel faict ung circle de l'empire et se peult conduyre de par soy comme chascun aultre circle faict.

Et aultant que touche la subgection aux constitutions de landtfrieden ne semble qu'icelle soit tant estrange ou desraisonnable entre [fol. 13] confédérez et voisins et principalement en matière des forces et violences ou mieulx est insister sa cause que d'attendre contrexploictz de guerre.

Attendu mesmes que lad. subgection à lad. landtfrieden ne

se peult attendre sinon contre le gouverneur général ou particulier de ce pais quant iceulx seroyent forcés contre les voisins en qualité de gouverneur car aultrement si ung vassal faict contre la landtfrieden il est pourveu par le traicté de l'an XLVIII [1548] que en ce cas il doibt estre adroict devant son juge.

Tellement qu'on pourroit dire que lad. submission ne seroit si fort préjudiciable comme cy-devant a esté desduict et mesmes quand on useroit en cesthuy regard selon les ordonnances et constitutions de l'empire sans qu'il soit nécessaire de joindre et comprendre en ceste union la religionfrieden laquelle peult bien bien demourer séparée du landtfrieden aussy l'empereur [fol. 13^{v}] ne réquiert sinon que son Altèze accepte les ordonnances du lantfrieden sans faire mention de l'aultre paix.

Et fault bien peser qu'en récompense de ce qu'on admectroit ung commun juge en cas des forces et violences se treuve offerte et présentée la protection et assistence de l'empire.

Sur quoy on ne peult dire que ceste protection est désia longuement acquise par led. traicté en vertu duquel tous les seigneurs et subgectz du pays de pardeça sont en l'an XLVIII [1548] solennellement receuz à ceste défence par forme d'accordt et transaction et en récompense de lad. contribution promise.

Et que pourtant ne fault admectre aulcun changement ne de nouveau demander ceste protection desd. estatz de l'empire attendu qu'une fois icelle est par tous et chascun desd. du St. empire tant solennellement promise à cesd. pays.

Car il fault entendre que depuis led. traicté en l'an cincquante lesd. estatz ont demandé de l'empereur en la journée [fol. 14] d'Augspurg qu'il voulsist soubzmectre les gouverneurs généraulx et particuliers de ce pays à la jurisdiction de la chambre impériale quand ilz seroyent contre la paix publicque en quoy par led. traicté n'estoit pourveu en l'an XLVIII [1548] ains tant seullement estoit accordé sur l'infraction de la paix publicque commise par les subgectz de pardeça requérants pour confirmation de toute égualité que sa Ma.té promectroit ce que dessus.

A quoy l'empereur n'a jamais voulu consentir rémectant les estatz à ce qu'estoit accordé en quoy ne l'un commenoit riens changer sans le consentement des estatz de pardeça et comme jusques à présent personne n'avoit cause de se plaindre en cesthuy endroict ainfin donneroit ordre que si aulcun troubleroit le repos publicq seroit puny bien asprement et plus que ne permect lad. constitution de la paix publicque.

Et si en aulcun aultre respect les voisins de pays de pardeça

vouldroyent [fol. 14v] quéreller ou se plaindre de quelque chose que pour cela estoint faictes divers traictéz et accordatz avecques iceulx voisins selon lesquelz on se debvroit reigler.

A laquelle responce ont pour lors acquiescé lesd. estatz de l'empire et désisté de leur ultérieure poursuyte sans toutesfois s'accorder avecques l'empereur sur led. poinct.

Despuis en la journée d'Augspurg de l'an LV [1555] ont lesd. estatz en traictants l'exécution et manutention de la paix publicque avecques led. roy des Romains au nom de l'empereur que nulluy seroit comprins soubz ceste protection ou lad. manutention sinon qui seroit et se rendroit subgect à la jurisdiction de la paix publicque ce que lors a esté ordonné par le recès d'icelle journée.

Auquel temps devant s'accorder fust par led. roy des Romains à présent empereur réquis qu'on voulsist changer led. article ou du moins que les circles d'Austrice et Bourgoingne fussent comprins [fol. 15] soubz lad. bénéfice de défence et hanthabung du lantfrieden nonobstant leurs exemptions et franchises.

A quoy a esté respondu par lesd. estatz que le roy des Romains se souzmectant avecq son pais d'Austrice à la jurisdiction de la chambre impériale en matière de l'infraction de la paix publicque qu'il seroit ensemble son pais participant des aydes de l'empire.

Et si l'empereur Charles lors vivant voulloit semblablement soubzmectre soy mesmes et son circle de Bourgoingne à la jurisdiction de l'empire que en ce cas luy et led. circle seroyent aussy participans des aydes et protection de l'empire.

Laquelle déclaration led. roy des Romains acceptoit pour soy et sond. pays d'Austrice promectant de vouloir induyre l'empereur pour accorder le mesme auquel [fol. 15v] seroit réservé se déclairer en la prochaine diète et à cecy l'empereur à présent a tousiours contendu et contendoit par sesd. lettres dernières préfexant[a] son zèle motu proprio et de très bonne affection comme escript par ses aultres lettres sur ceste matière datez au mois de mai dernier.

Néanmoins ne semble qu'on doibt simplement admectre lad. demande de l'empereur par les raisons cy-devant remonstrez ne aussy lad. submission pour non donner occasion aux estatz de l'empire de cy-après changer ou irriter aultres poinctz de lad. transaction d'Augspurg à laquelle ne peuvent porter préjudice comme pareillement n'ont peu faire par led. recès de l'an LV

a Waarschijnlijk verschrijving voor ‘préfixant’.

[1555] en veuillant indirectement assubjecter ceulx qui par le consentement de l'empire doibvent demeurer exemptz de lad. jurisdiction.

Par quoy sa Ma.té pourroit rescripre à l'empereur en la forme et manière que son Altèze a désia faict selon la copie cy-jointe[a] avecques promesses toutesfois que en la première diète sa Ma.té par ses députez fera négocier avecq les estatz de l'empire [fol. 16] tellement qu'iceulx en ce poinct et tous aultres auront cause de se contenter.

Alors pour satisfaire à l'empereur et aux estatz on pourroit accorder quelque voye moyenne que en cas de landtfrieden seullement sans consentir aulcunement en la religionfrieden sa Ma.té ses gouverneurs généralz et particuliers du pais d'embas et circle de Bourgoinge seroyent adroict devant l'empereur ou roy des Romains ou aultres princes qui se pourroyent choisir comme arbitres.

Par où l'égalité tant réquise seroit gardée et les violences qui seroyent commises du costé de pardeça n'auroyent faulte de juge selon que lesd. estatz ont leur commune jurisdiction à la chambre de l'empire.

Par lequel moyen d'accord pourroit sa Ma.té obtenir en cas de besoing secours de l'empire et empescher que les impériaulx ne pourroyent [fol. 16^{v}] aller servir à noz voisins en France ou Angleterre ce qu'on ne pourroit bonnement par le traicté d'Augsburg car lesd. estatz soubztiennent n'estre tenuz à aulcun secours ou de assistence sinon par led. recès et nouvelle ordonnance de l'an LV [1555] dont le circle de Bourgoingne demeure tacitement excluys.

A l'encontre de quoy ne semble convenu de disputer si l'empereur et lesd. estatz ont ainfin peu ordonner ou point ne aussy fort insister à ceste occasion aud. traicté d'Augspurg car il faict à craindre qu'à la fin il pourroit estre objecté qu'icelluy a esté extorqué alors quand nulluy osoit contradire à l'empereur et quand il avoit les armes ès mains.

In summa il fault choisir ung des deux: ou du tout laisser le bénéfice du lantfrieden lequel ne consiste pas seullement au secours mais aussy en aultres poinctz comme dessus est déclairé, ou trouver moyen de s'accorder avecq les estatz de [fol. 17] l'empire touchant led. poinct de la jurisdiction en cas de contravention du landtfrieden et quand icelle seroit violée par sa Ma.té ou les gouverneurs du pais d'embas.

a Deze copie is niet te Göttingen.

De Franse politieke agent Helvetius over de situatie in de Nederlandse Republiek in het jaar 1706
medegedeeld door M. van der Bijl

Reeds vrij spoedig na het begin van de vijandelijkheden in de Spaanse Successieoorlog begonnen de strijdende partijen voelhorens uit te steken teneinde elkaars positie ten opzichte van eventuele vredesvoorwaarden af te tasten. Vele Franse agenten speelden hun rol in het schemerduister van deze geheime contacten. In de Republiek roerde zich een groep regenten die gaarne op de hoogte wilde komen van de gedachten der Franse regering over een beëindigen van de oorlog. Het Franse hof had zijn hoop gesteld op de regentenpartij, die na de dood van de Stadhouder-Koning weer onbetwist meester van het terrein was. Het had de illusie, dat de 'republikeinse partij' ook in haar buitenlandse politiek na het wegvallen van Willem III's dwingende hand een andere koers zou varen[1]. In deze gedachte werd het gesterkt door de berichten die de Franse diplomaat Callières[2] bereikten via de correspondent Mollo[3] uit Amsterdam. Met name een Utrechtse regentengroep, waaronder Godard Willem van Tuyll van Serooskerken, heer van Welland, naar voren kwam, drong sterk aan op een spoedige vrede en schroomde niet daarvoor verbindingen te leggen met het Franse ministerie van buitenlandse zaken. Mollo gaf hoog op van de vredeswil van deze groep en had ook goede verwachtingen van enkele Amsterdamse regenten, als De Haze en Witsen.

Wat beoogde de Franse regering met haar activiteit? Naast de uiteraard aanwezige wil om tot een redelijke, d.w.z. voor Frankrijk aannemelijke, vrede te komen - de Frans-Beierse troepen hadden immers in 1704 bij Höchstädt een zware nederlaag

1 A. LEGRELLE, *La diplomatie française et la succession d'Espagne*, IV, 1892, p. 352-400; L. ANDRÉ et E. BOURGEOIS, *Recueil des Instructions données aux ambassadeurs et ministres de France depuis les traités de Westphalie jusqu'à la Révolution Française*, XXIX, Hollande II, 1923, p. 44-151; J.G. STORK-PENNING, *Het Grote Werk*, 1958, passim.

2 Callières was chef de cabinet du roi.

3 Francesco Mollo: rooms-katholiek van Zwitserse origine, koopman te Amsterdam, zaakgelastigde van de koning van Polen. Sinds 1693 in correspondentie met Callières.

geleden -, was het ongetwijfeld haar bedoeling een wig te drijven tussen de Republiek en haar bondgenoten èn een poging om tweedracht te veroorzaken tussen verschillende groeperingen en personen hier te lande.

De eerste afgezant van de Franse regering, Louis du Puy St. Gervais[1], verbleef begin 1705 enige maanden in de Republiek, voornamelijk om de stemming hier te peilen. Zijn komst was met name voor de Utrechtse groep een aanleiding om krachtig aan te dringen op de directe aanknoping van vredesonderhandelingen. De eigenmachtige actie van dit gewest wekte de grootste verbolgenheid onder de leidende Hollandse functionarissen als raadpensionaris Heinsius en de Amsterdamse pensionaris Buys. Van onderhandelingen kon daarom al niets komen, omdat er in deze tijd van Franse zijde geen officiële vredesvoorstellen binnenkwamen.

Vervolgens verscheen in het voorjaar van 1705 Louis de Haveskercke, baron de Lightervelde. Daar deze Vlaamse edelman evenwel geen officieel mandaat kon overleggen, was ook zijn missie gedoemd op niets uit te lopen. Hij werd trouwens door Parijs gedesavoueerd, o.a. omdat zijn voorstellen de Fransen veel te ver gingen, met name ten aanzien van de toekomst der Zuidelijke Nederlanden, welker kantonnering hij had voorgesteld. Reeds tijdens Haveskercke's verblijf was er trouwens al contact opgenomen met een andere Fransman: de markies d'Alègre[2]. Het initiatief in dezen was van de Nederlanders uitgegaan, daar zij hem, toen hij als krijgsgevangene in de Republiek vertoefde, toegestaan hadden om voor twee maanden naar Frankrijk te gaan teneinde daar de bedoelingen van het Franse hof te weten te komen en vervolgens als officieel onderhandelaar terug te keren. Vooral Welland en Buys hadden dit bewerkt, maar oppositie van andere regentengroepen had tot gevolg, dat hij na aankomst uit Frankrijk langer dan een maand in Breda moest wachten op een paspoort. Slechts met de grootste moeite gelukte het een verblijfsvergunning voor de markies los te krijgen.

1 Louis du Puy St. Gervais: Frans protestant, advocaat in Zwitserland, vroeger belast met de opvoeding van Johan Willem Friso.

2 Yves, marquis d'Alègre: luitenant-generaal in het Franse leger, krijgsgevangen gemaakt in het treffen bij Heylissem op 18 juli 1705, nadat Marlborough de Brabantse linies doorbroken had. D'Alègre, later maréchal de France, stamde uit een vooraanstaand, vooral in de 16e eeuw nogal woest geslacht. Zie P. de VAISSIÈRE, *Une famille: les d'Alègre*, 1914.

Van november 1705 tot begin februari 1706 voerde d'Alègre besprekingen met verschillende politici in de Republiek. Deze vredesonderhandelingen werden een totale mislukking. Voor dit fiasco kunnen verschillende oorzaken genoemd worden. De in de Republiek aanwezige buitenlandse gezanten verzetten zich met kracht tegen deze onderhandelingen. Bovendien stelden de voorstellen van de markies teleur na de gesprekken met Haveskercke, die grote verwachtingen gewekt hadden. De leidinggevenden en met name Amsterdam, de belangrijkste machtsfactor in de Republiek, wensten geen tweespalt in het verbond met Engeland. Dat de militaire situatie na de doorbraak door de Brabantse linies en de val van Barcelona in toenemende mate gunstig werd voor de Geallieerden droeg niet weinig bij tot deze houding. Vele regenten, o.a. de Goudse pensionaris Van der Dussen, die wel nauw betrokken was geweest bij de besprekingen met Haveskercke, voelden zich gepasseerd door de eenzijdige Utrechtse oriëntatie van d'Alègre. Dat er een zo groot aantal agenten voor de Franse regering werkte, soms tegelijkertijd, was verwarrend en deed het wantrouwen toenemen.

Tijdens de aanwezigheid van d'Alègre was er nl. nog een figuur in de Republiek, die uitgezonden was om peilingen te verrichten naar de bestaande vredeswil: Helvetius. Veelal heerste er tussen de verschillende tussenpersonen een gevoel van rivaliteit. Deze keer werkten zij evenwel enige tijd samen. Zelfs Mollo deed zijn best om in samenwerking met d'Alègre en Helvetius het grote doel te bereiken. Dit neemt echter niet weg dat de verschillende agenten elk contact hadden met een speciale groep regenten. D'Alègre had vooral voeling met de Utrechtse groep onder leiding van Welland. Mollo, een dubieuze persoonlijkheid, trachtte Amsterdamse belangengroepen te vertegenwoordigen, maar had ook een goede verstandhouding met de Stichtse regenten. Helvetius was een vriend van Nieuwpoort, een Rotterdams regent en door hem had hij contact gekregen met de Goudse pensionaris Van der Dussen.

Adrianus Engelhard Helvetius (1662-1727) neemt onder al die Franse afgezanten een bijzondere plaats in. Hij was nl. geen vreemdeling in het Nederlandse Jeruzalem, daar hij in Nederland geboren en opgevoed was. In zijn tweede vaderland Frankrijk bekleedde hij een belangrijke positie[1]. Johann Friedrich, de

1 Over de familie Helvetius: R. KRUL, Haagsche en Amisfoortsche Krukkendans. Bijdrage tot het leven van Johann Friedrich Schweitzer (Helvetius), in: *Haagsch Jaarboekje*, 1893; DEZ., Jean-Frédéric Helvétius et sa famille, in: *Janus*, *Archives internationales pour l'histoire de la médectne et pour la géographie médicale*, I (1896); LOUIS LAFOND, *La dynastie des Helvétius*, 1926.

vader van onze Helvetius had zich in 1649 vanuit Duitsland in Nederland gevestigd (de familienaam was oorspronkelijk Schweitzer). Hoewel hij zich naar de trant van de tijd ook bezig hield met alchemistische proefnemingen, was hij een niet onvermaard medicus[1] en klom hij zelfs op tot landsdoctor. Hij werd de stamvader van een beroemd artsengeslacht. Misschien omdat de medische studie van zijn vier zonen zijn fortuin danig had doen slinken, stuurde hij Adrianus Engelhard naar Parijs om daar door de verkoop van geneesmiddelen de financiële situatie van de familie te verbeteren. Deze onderneming had niet het gewenste gevolg, maar wel het resultaat dat de jonge Helvetius wortel schoot in Frankrijk. Enige jaren na het behalen van zijn Franse artsendiploma werd hij tot Fransman genaturaliseerd. Spoedig kreeg hij grote vermaardheid en werd hij door de hoogste kringen geconsulteerd. Zijn roem verwierf hij vooral door de deskundige toepassing van het geneesmiddel ipecacuanha - kortweg genoemd ipéca - tegen dysenterie. De koning gaf hem zelfs het monopolie van dit geneesmiddel. De dauphin, maarschalk Villars, de hertog van Vendôme en 's konings neef, de hertog van Orleans, wiens lijfarts hij werd, hoorden tot zijn patiëntenkring. Het oordeel van St. Simon over hem is zeer gunstig: ‘un bon et honnête homme, charitable, patient, aumônier, droit et qui ne manque ni d'esprit, ni de sens... Il n'étoit rien moins qu'intrigant, il n'étoit pas même intéressé’.[2]

Deze zeer gewaardeerde arts werd eveneens in politieke geheimen ingewijd. Viermaal werd Helvetius voor een diplomatieke missie naar de Republiek gezonden. Zijn eerste bezoek duurde van 22 september tot 25 december 1705[3]. Na zijn terugkomst

1 Ook Vader Cats raadpleegde Helvetius sr. Dit wordt verteld op p. 222 van zijn *Twee-en-tagtigjaerig Leven* (uitgave van 1834). De commentator noemt hem daar Doctor Switsel. - Hoogstwaarschijnlijk was het Helvetius, die Jacob van der Graaf herkende als een van de plegers van de moordaanslag op Johan de Witt in 1672. In ieder geval behandelde hij hem als medicus: EMANUEL VAN DER HOEVEN, *Leeven en dood der doorlugtige Heeren gebroeders Cornelis en Johan de Wit*, 1705, p. 358, 361.

2 *Mémoires de St. Simon*, III, Bibliothèque de la Pléiade, 1950, p. 78.

3 De missie van Helvetius gaf in die tijd aanleiding tot vele gissingen. LAMBERTY (*Mémoires pour servir à l'histoire du XVIIIe siècle*, III, 1724, p. 551, 552) meent, dat Helvetius vergezeld werd door een secretaris, Vaultier genaamd, in wie hij de eigenlijke onderhandelaar ziet en die in feite Rouillé, Président du Grand Conseil, geweest zou zijn. De Engelse diplomaat Alexander Stanhope spreekt over drie personen in een brief aan Harley van 13/24 oktober 1705. Hij vermoedt eveneens de aanwezigheid van Rouillé in het gezelschap naast Helvetius en de secretaris, die hij Voutier noemt. - In de correspondentie van Helvetius met het Franse ministerie van buitenlandse zaken en de rapporten die door en over hem geschreven zijn, staat evenwel niets vermeld over een dergelijke maskerade.

schreef hij het belangrijke rapport dat hierna volgt. In augustus 1707 was de ziekte van Duvenvoirde[1] de aanleiding voor een tweede bezoek. Ook in december 1707 en maart 1710 verbleef hij enige tijd in Holland. Tot het einde van zijn leven bleef hij een man van aanzien in Frankrijk. In 1714 werd hij bij het bed van de doodzieke Spaanse koningin geroepen. In 1727 werd hij in de adelstand verheven.

De familie Helvetius zou van nog groter betekenis voor Frankrijk worden. De zoon van Adrianus Engelhard - in Frankrijk meestal genoemd Jean Adrien - was ook een man van betekenis. Jean Claude Adrien volgde de loopbaan van zijn vader en verwierf hetzelfde vertrouwen op grond van vakbekwaamheid en karaktereigenschappen. Hij werd vele malen bij het ziekbed van Lodewijk XV geroepen en bracht het tot eerste arts van koningin Marie Leczinska. Diens zoon, de kleinzoon van onze Helvetius en de laatste mannelijke afstammeling van de familie, Claude Adrien Helvetius, was de beroemde Franse wijsgeer. Hij behoorde tot de kring der Encyclopedisten en maakte naam door zijn leer van het sensualisme.

Maar nu teruggekeerd tot de schrijver van de ‘Mémoire’ van 1706. Chamillard, staatssecretaris van oorlog en tevens controleur général des finances, koos Adriaan Engelhard Helvetius uit om in de Republiek gegevens te verzamelen over de heersende stemming en besprekingen te voeren ten bate van eventuele vredesonderhandelingen. De merites van deze keuze liggen voor de hand. Helvetius was, zoals we al zagen, door geboorte en opvoeding goed op de hoogte van de Nederlandse verhoudingen. Hoewel hij reeds enige decennia in Frankrijk woonde, was het contact met zijn geboorteland niet verloren gegaan. In de eerste plaats leefde daar nog steeds zijn vader. Diens ziekte was ook de officiële reden voor de verlening van het paspoort. De belastinggaarder Nieuwpoort uit Rotterdam was zijn bijzondere vriend; met hem correspondeerde hij ook nog geregeld en via

1 Arent van Wassenaer van Duvenvoirde (1669-1721), die in 1707 zijn vader Jacob na diens dood opvolgde als lid van de Hollandse Ridderschap. Met die vader heeft Helvetius tijdens zijn bezoek van 1705 contact.

hem kreeg hij ook toestemming het grondgebied van de Republiek te betreden. Zowel door zijn afkomst als door zijn voortdurende contacten met familie en vrienden in Holland moest deze intelligente, bekwame man dus bij uitstek geschikt geacht worden voor zijn informatieve opdracht. Een speciaal voordeel was dan nog, dat hij toegang had tot juist die kringen, die tot dusver door de Franse regering in mindere mate benaderd waren. Helvetius zou verbindingen leggen met Van der Dussen en Duvenvoirde, personen, die van veel meer gewicht waren in het bestel van de Republiek dan de regenten uit het kleine landgewest Utrecht, met wie de Fransen tot dan toe vooral contact gezocht hadden.

Het resultaat van zijn eerste missie vinden wij in het hierna volgende rapport. Het is een verslag van de interne situatie in de Republiek en een beantwoording van de vraag, in hoeverre de Staat genegen is op Franse toenaderingspogingen in te gaan. Helvetius tracht de drijvende krachten in de Republiek op te sporen. Hij constateert dat er na de dood van Willem III belangrijke veranderingen plaatsgegrepen hebben. Vooral de macht van het gewest Holland is zeer toegenomen.

Op het regime van Willem III, die een buitensporige macht in de Republiek had en welhaast soeverein beschikte over de verschillende posten in magistratuur, leger en vloot is een scherpe reactie gevolgd. De anti-Orangistische regenten zijn nu weer oppermachtig. Reeds vroeger was de macht van Holland groot, doordat dit gewest verreweg het grootste quotum van de belastingen voor zijn rekening nam. De sterke positie van de raadpensionaris van Holland ook in de Staten Generaal is een tweede factor. Een machtspositie als eens Johan de Witt had, heeft Heinsius echter zeker niet ingenomen: de Staten van Holland laten hun raadpensionaris ten bate van evenwicht en steun bijstaan door een Geheime Raad, bestaande uit 7 à 8 personen. Binnen deze raad is er nog weer een triumviraat, bestaande uit Heinsius, Van der Dussen en Duvenvoirde.

Met scherpe lijnen worden de portretten van deze drie machthebbers getekend. Met name het portret van de zeer bekwame, maar ook zeer bescheiden en daardoor weinig spectaculaire Heinsius is bijzonder treffend. Van der Dussen wordt hier de krachtigste figuur onder de Hollandse regenten genoemd. Door zijn sterke persoonlijkheid en door zijn familiebanden met de factie-Corver in Amsterdam zal hij ongetwijfeld veel invloed gehad hebben. Misschien is Helvetius echter geneigd geweest de rol

van Van der Dussen te overschatten, doordat hij via Nieuwpoort juist met hem zoveel te maken had.

Vervolgens worden door Helvetius leger, vloot en handel nader in ogenschouw genomen. Zonen van regenten hebben nu meer mogelijkheden voor een carrière in het leger dan vroeger, toen Willem III de voorkeur gaf aan buitenlanders die meer van hem afhankelijk waren. Het systeem van begunstiging is in stand gebleven, het patronaat wordt nu door de in de Staten Generaal zitting hebbende regenten uitgeoefend. De macht van de gedeputeerden te velde is toegenomen. De uitrusting en bevoorrading van het leger is overigens uitstekend in orde. De aanwerving van troepen in den vreemde stelde de Republiek voor grote moeilijkheden en kosten. Toch was hiertoe besloten, daar de Nederlandse mankracht nodig was voor de gebieden overzee en de bedrijven in het binnenland. De economische activiteit is door de oorlog in hoge mate ontwricht. Vooral de alliantie van de Spaanse kroon met de Franse heeft de commerciële mogelijkheden sterk verminderd. De Engelse concurrentie brengt de Hollandse handel verder achterop.

Hoewel vele particulieren zeer vermogend zijn, gaat de Staat gebukt onder een zware schuld. Over de zwaarte en de aard van de belastingen geeft Helvetius interessante gegevens. Een tweede mogelijkheid om aan geld te komen is de geldlening. De Staat heeft veel crediet, doordat hij zijn betalingsverplichtingen stipt nakomt en doordat particulieren in deze oorlogsomstandigheden toch nergens anders kunnen beleggen. Was het de Republiek tot dusver mogelijk geweest financieel het hoofd boven water te houden, de voortzetting en uitbreiding van de militaire operaties evenals de geldleningen aan de bondgenoten betekenen een geduchte aderlating.

Ondanks deze zware lasten en de wrjving met de Engelse bondgenoot is het niet zo, dat de leidende kringen in de Republiek nu direct maar voor iedere vrede te vinden zijn. Integendeel, de militaire successen van de laatste jaren hebben de strijdlust doen toenemen.

Ongetwijfeld geeft dit rapport een veel reëler zienswijze op de mogelijkheden van een spoedige vrede dan de Franse regering, steunend op de berichten van Mollo en de Utrechtse groep en uitgaande van haar onjuiste mening dat de republikeinse groep q.q. ook de vredespartij was, enige jaren gemeend had. Zeker gaat men gebukt onder de lasten van de oorlog, natuurlijk zijn er spanningen met de Engelse bondgenoot, maar de vrees voor

de Franse expansiedrift, waarvan men sinds 1672 zoveel ervaren had, het grote risico dat zou liggen in het in de Franse invloedssfeer komen van de Zuidelijke Nederlanden, de trouweloze wijze waarop de Franse regering haar verbintenissen brak, deden de Republiek zeer op haar hoede zijn.

De procedure gevolgd bij de onderhandelingen met d'Alègre, het te veel zich wenden tot Utrecht, de trage wijze waarop Frankrijk haar aanbiedingen deed, hebben deze laatste vredehandel doen mislukken.

Naast interessante gegevens over het verloop van de geheime vredesbesprekingen in de Spaanse Successieoorlog bevat dit rapport belangwekkende aanknopingspunten voor een nader onderzoek naar het politieke bestel in de Republiek. Indien wij dergelijke verslagen van buitenlandse afgezanten combineren met uit binnenlandse archieven bekende gegevens, kunnen wij komen tot een dieper gaande kennis van dit tijdvak.

Mémoire sur l'état présent du Gouvernement des Provinces Unies[1]

Février 1706

Rien n'est plus connu que la constitution extérieure du Gouvernement des Provinces Unies. On n'ignore pas, que l'autorité souveraine de leur République réside dans l'assemblée de leurs députés, appellés les Etats Généraux. On sait que le nombre de ces députés n'est point fixé à l'égard de chaque Province, qui peut indifféremment en nommer un seul ou plusieurs, parce que dans les délibérations les voix se receuillent par province et non par tête. Les Etats Généraux en vertu du pouvoir qui leur a esté transmis par leurs Provinces sont arbitres de la paix et de la guerre, envoient et reçoivent des ambassadeurs et exercent les autres actes de souveraineté. Mais comme ils ne jouissent de ces attributs, qu'en qualité de représentans, ils sont obligés en conséquence du serment particulier qu'ils ont presté chacun à sa province, de consulter leurs committans avant que d'opiner

1 Dit rapport is te vinden in *Recueil de lettres et mémoires du sieur Helvétius sur les négociations*, *qui se sont faites entre la France et la Hollande avant la paix d'Utrecht*, vol. 2041, fonds français, nouvelles acquisitions, Bibliothèque Nationale, Parijs, p. 234-286, ook in Département des Affaires Etrangères, Correspondance de Hollande, tome 205.

sur les affaires extrêmement espineuses. Quelquefois même lors qu'un danger pressant l'exige ainsi, on convoque extraordinairement les Etats Généraux dont la tenue suspend les fonctions des autres Etats assemblés à la manière accoutumée.

Voilà le droit, voilà l'usage pratiqué.

Ces notions publiques ne suffisent pas pour concevoir une juste idée du Gouvernement secret, des influances duquel l'administration des Etats Généraux reçoit tous ces mouvements. Pour en pénétrer le mistère, il faut descendre dans un détail plus exacte et faire deux observations, l'une sur les changemens survenus depuis la suppression du Stadthoudérat, l'autre sur l'accroissement prodigieux du pouvoir de la Province de Hollande et sur les moiens par lesquels elle s'est mise en possession de faire la loy aux six autres Provinces.

Si l'autorité de Stadouders du Gouvernement Général avoit pu estre renfermée dans les bornes qui lui avoient esté prescrites dès le commencement, elle eût esté trop foible pour opprimer cette liberté dont les Républiques sont si jalouses. Mais cette puissance d'un seul chef sur un Etat démocratique, s'étoit tellement étendue dans la personne des Princes d'Orange, surtout par l'union perpétuelle des charges de Capitaine et d'Amiral Général qu'elle étoit devenue presque monarchique.

Le dernier Prince d'Orange, héritier de l'ambition et des maximes de ses prédécesseurs, aussi bien que de leurs dignités, avoit porté si haut les droits de Stadthouder, qu'il avoit entièrement absorbé ceux des Etats Généraux dont l'autorité n'estoit presque plus qu'une ombre. Les délibérations les plus libres des Etats dépendoient uniquement de son caprice, par[a] le soin qu'il prenoit de n'y faire députer que de ses créatures. Rien ne lui étoit plus facile, car un des Privilèges de son Stadthoudérat étoit de choisir entre ceux qui lui étoient proposés pour être faits Bourguemestres et Echevins dans les villes les plus considérables des Provinces dont il étoit Gouverneur; et comme c'est du nombre de ces officiers que se tirent la plus part des Députes à l'assemblée des Etats Généraux, il étoit seur de n'y voir entrer personne qui ne fut dans sa dépendance; d'ailleurs il nommoit encore à un nombre infini d'emplois, soit dans les armées de terre, soit dans la marine; outre que sa recommandation étoit le titre le plus seur pour parvenir aux autres charges qui étoient à la disposition de l'Etat, ainsi les graces qu'il étoit maître de

a In de tekst staat ‘car’, kennelijk een verschrijving.

reprendre lui concilioient[a] l'affection de la plus part des membres de la République, et souvent même corrompoient les mieux intentionnés, au lieu que la haine des taxes et des impositions, dont il n'avoit garde de se mêler, retomboit uniquement sur les Etats Généraux.

Tant que ce Prince a vécû, il a été presque adoré de tous les Hollandois. Des uns par crainte et des autres par intérest; mais depuis sa mort la sçène a tout à fait changé, car quoy que sa mémoire paroisse encore chérie d'une partie de la populace, elle est très odieuse à tous ceux qui veulent passer pour vrays Républiquains. Ce party si lontems opprimé, donne à sa haine un cours d'autant plus libre, qu'elle a esté plus violemment suspendue. Les adulateurs les plus outrés de ce Prince, dans la vue de facer le souvenir d'une tache qui les avoit noirci croient devoir se déchaîner plus vivement que les autres, contre son administration.

Quelques-uns qui lui sont encore attachés par les liens du sang ou par ceux de la reconnoissance, faignent de ne se laisser entrainer qu'à regret au torent et n'osent cependant l'excuser sur les défauts qu'on lui impute. Tous condamnent d'une commune voix son humeur sombre, caché, avare, et nullement bienfaisante que par rapport à lui même, ils lui reprochent de n'avoir usé des prérogatives qui lui avoient esté cédées par la République, que pour l'extinction de la liberté, d'avoir travaillé toute sa vie à l'abbaissement des anciennes familles du Pays et d'avoir introduit à leur préjudice dans la Magistrature des gens nouveaux, et très[b] inconnus; d'avoir exclus ses compatriotes autant qu'il l'a pû des emplois militaires, pour y placer des réfugiés français et d'autres étrangers, qui[c] lui fussent uniquement dévoués; d'avoir négligé l'accroissement de la marine, persuadé qu'en l'affoiblissant il affoibliroit infailliblement la nation dont elle est la principale ressource; d'avoir eu pour maxime, de ne point avancer la fin de la guerre par des actions décisives, mais de l'entretenir et de la prolonger, n'entrant en campagne que fort tard et en sortant toujours trop tost.

Ces chefs d'accusation appuiés de quelques autres qu'il est inutile de détailler firent aisément juger de quelle opinion les Hollandois sont frapés sur la conduite de leur défunt Stadthouder, on pouroit peut estre s'imaginer que ces sentiments inju-

a In de tekst staat vóór ‘concilioient’: ‘conseilloient’.
b In de tekst staat in plaats van ‘très’: ‘pères’.
c In de tekst staat ‘qu'ils’.

rieux n'ont pû tomber que dans l'esprit de quelques particuliers et ne doivent point estre attribués à ceux qui tiennent le timon des affaires, mais on reviendra bientost de cette erreur, lorsqu'on examinera avec quelle foiblesse les Etats Généraux ont toléré ou dissimulé les derniers soulèvemens de Provinces de Gueldre et de Zélande. C'est un fait constant que le premier motif de ces divisions a esté l'animosité du peuple contre quelques magistrats créatures du Prince d'Orange contre lesquels de très honnestes gens ont esté destitués, bannits, proscrits, assassinés et exécutés même par jugement des factieux sans que la Republique ait osé ou ait voulu s'en ressentir.

Enfin il est besoin d'une preuve encore plus forte, pour mettre en évidence l'acharnement des Gens du Gouvernement contre le dernier Stadthouder; c'est la permission qu'ils ont donnée à leurs comédiens de le jouer publiquement (travesti en tyran) à Amsterdam et à la Haye dans une tragédie allégorique, intitulée Eugenbaet[1]. Dans cette pièce aux représentations de laquelle les Magistrats, la bourgeoisie et les paisans mesme accoururent

1 Helvetius bedoelt hier het politieke zinnespel *Tieranny van Eigenbaat in het Eiland van Vrijekeur*, dat in 1679 uitgegeven werd door het dichtgenootschap 'Nil volentibus arduum'. Het is een bewerking van een Italiaans stuk van Francisco Sbarra en werd opgedragen aan Nicolaas Witsen. In dit stuk wordt Wil, de koningin van Vrijekeur door Eigenbaat van de troon gestoten. Hij vestigt zijn heerschappij, geholpen door Bedrog, Schijnheiligheid en Vleierij. Ter zijde gestaan door Kwaadaardigheid, Ondeugd en Arglistigheid vermoordt hij Verstand en maakt hij Wil tot zijn slavin. - Velen zagen in dit toneelstuk een bedekte aanval op het regime van Willem III. Na diens dood werd door de Staten wederom vergunning verleend voor de opvoering van het stuk, waarvan in 1705 de tweede druk verscheen. Inderdaad kwamen in deze tijd tevens sleutels in omloop, waarin gesteld werd, dat alle gepersonifieerde eigenschappen politieke personen of groepen voorstelden. Eigenbaat is Willem III, Verstand is de Staten van Holland (in sommige sleutels de Staten Generaal), Deugd is de Magistraat van Amsterdam (in andere sleutels de Raad van State), Gemeenebest is Johan de Witt, Goedaard Cornelis de Witt en Rechtvaardigheid en Oprechtheid Ontslaagen Regenten. Kwaadaard, Arglistigheid, Bedrog, Ondeugd en Schijnheiligheid zouden voorstellen de Heer van Odijk, Prinses Amalia, Fagel (en Beverningk), de Graaf van Portland en de (Voetiaanse) predikanten. - A.J. KRONENBERG is in *Eenige opmerkingen aangaande Twee Politieke Zinnespelen in de 17e en 18e eeuw*, 1876, in tegenstelling tot F.Z. MEHLER, *Een 17e-Eeuwsche Letterdief*, in het tijdschrift *Nederland* (1891) overtuigd van het polemisch karakter van het stuk. - Veel duidelijker werden de politieke allusies in de toneelstukken die in deze jaren over hetzelfde thema verschenen: J. POOK, *De Dood van Eigenbaat of de Herstelde Wil in het Eiland van Vrije Keur*, *vervolg op Tierannie van Eigenbaat*, 1708; Y. VINCENT, *De Ondergang van Eigenbaat in het Eiland van Vrije Keur*, 1707; ENOCH KROOK, *De Ondergang van Eigenbaat*, 1707.

à l'envie, on a peint des couleurs les plus noires le Prince et la Princesse, son ayeule, ses favoris, tels que Mr. D.'Odijk, Milord Portland, et ses autres confidents, pendant que le célèbre Corneil de With et les autres Républiquains de même faction y sont représentés, brillant de tous les fruits de la vertu. La tragédie imprimée se vend publiquement et de peur qu'on ne puisse douter que c'est le Prince d'Orange et les siens qu'on y donne en spectacle (ce qui n'est que trop visible) on a eu soin d'y joindre une clef manuscrite qui dévoile à sa honte les énigmes de l'allégorie.

De ce qui vient d'estre allégué, on n'aura pas de peine à conclure que le party Républiquain est aujourd'hui celui qui domine et dispose de tout dans les Provinces Unies. Que si l'on y trouve encore quelque reste d'orangistes, ils sont trop foibles et trop interessés à se cacher, pour oser rien tenter, et pour donner lieu de fonder aucunes espérances sur leur credit absolument anéanty. Mais un avantage qu'on doit tirer de cette réunion de deux partis en un seul, c'est de pouvoir traitter plus seurement de la paix, lorsque les esprits y seront disposés, et de n'avoir plus à combattre dans une négociation les vues différentes de deux factions opposées, et les brigues d'un Stadthouder toujours interessé à susciter et fomenter[a] la guerre pour faire valoir son autorité.

La seconde observation que l'on s'est proposée de faire roulle sur l'espèce d'Empire que la Hollande a trouvé moyen de s'attribuer au préjudice des autres Provinces, ses confédérées.

On ne peut contester que la Hollande elle seule ne soit plus puissante que les Provinces de Gueldres, de Zélande, d'Utrecht, de Frise, d'Overijsel, et de Groningue, non par l'étendue de son territoire, mais par l'industrie de ses habitans, par l'heureuse situation de ses ports, et par le commerce florisant qu'elle y attire. Aussi la considération de ses richesses fait que dans la répartition des sommes contribuées par les sept Provinces, pour les besoins communs elle est taxée beaucoup plus fortement elle seule, que toutes les autres ensemble.

De 100.000 £ par exemple, la Hollande paie 58.000 £, la Zélande 12.000 £, la Frise 6 à 7000 £ et le reste qui n'est pas fort considérable se distribue sur les quatre autres Provinces, lesquelles quoique peu chargées ne pouvoient satisfaire à leur quotte part si la Hollande ne leur prêtoit de quoi la fournir.

a In de tekst staat ‘foumenter’ in plaats van ‘fomenter’.

Bien qu'il soit dû de grosses sommes aux Etats de Hollande pour les anciennes avances, ils ne se lassent point d'en faire de nouvelles, qu'ils ont faits soin néantmoins de faire bien valoir, car c'est à ce prix, qu'ils acquièrent le prix de dominer sur leurs Provinces alliés et de leur faire embrasser telles résolutions qu'il leur plait. Les chefs de ces Provinces indigentes négligent d'en soutenir l'indépendance, ayment mieux appliquer à l'utilité des païs, où ils gouvernent et quelques fois même détourner pour leur profit particulier les taxes et les tributs qui s'y lèvent. Si quelqu'un de ces chefs plus fier et entreprenant que les autres ose user de ses droits pour former quelque intrigue contre les intentions des Etats de Hollande, abandonné de tous il est bientost reduit à plier sous le joug commun et souvent même à détruire son propre ouvrage de peur de se fair des ennemis trop puissants. C'est par ce motif que dans la dernière négociation, l'on a veu un député de la Province d'Utrecht se déclarer lui-même contre un projet important dont il s'estoit engagé de faciliter l'execution.

Entre autres intrigues que la Hollande employe pour s'assurer de l'attachement et des suffrages de ceux qui ont été députés aux Etats par les Provinces, elle n'oublie pas de faire agir ceux de ses membres, qui s'étant transplantés en Hollande conservent encore d'étroites liaisons de parenté dans la Gueldre, à Utrecht, et dans les autres lieux dont ils sont originaires[1]. Enfin elle observe soigneusement de partager les dehors de la souveraineté avec les Provinces confédérées dans l'administration générale, et de ne rien innover dans la forme des délibérations, se contentant d'une domination secrette et réelle. La même politique l'éloigne de rien entreprendre directement ou indirectement sur le Gouvernement de chaque Province dans son ressort. Cette liberté particulière jointe à l'agrément de ne rien débourser est un puissant attrait pour les Provinces apauvries par le défaut de commerce, et leur fait ignorer ou dissimuler les usurpations de la Hollande sur l'autorité publique. Au reste quelque bien concertées que soient ces mesures, il faut avouer qu'elles seroient souvent infructueuses pour la Hollande, si elle ne le faisoit apuier par la Province de Frise, et surtout par celle de Zélande qui malgré ses divisions domestiques n'hésite pas à se réunir dès qu'il s'agit de la seureté commune.

1 Zo was bijv. Hans Willem Bentinck, graaf van Portland, afkomstig uit Overijssel, en Arnold Joost van Keppel, hertog van Albemarle, was oorspronkelijk een Geldersman.

Voilà par quelle route les Etats d'Hollande sont parvenus à ce degré d'autorité presque absolu qu'ils possèdent aujourd'hui. La conduite qu'ils tiennent pour l'exercer est assés particulière et mérite d'estre développée avec soin.

Comme le Pensionnaire de Hollande remplit à peu près les mesmes fonctions dans l'assemblée des Etats Généraux à la quelle il est député perpétuel, que dans les Etats de sa province, c'est par son canal, que la Hollande sait donner aux membres des mêmes Etats Généraux telles impressions qu'elle juge à propos. Lors qu'on a quelques impositions[a] à faire sur les intérests de la République, on est obligé de s'adresser au Pensionnaire, qui les écoute et les examine; s'il les trouve préjudiciables au bien de l'Etat, ou à celui de sa province, il les rejette avant même que de les avoir communiquées, et pour lors on n'en entend plus parler. Au contraire s'il les trouve utiles et importants, il en fait son rapport aux Etats Généraux, et il les appuie si efficacement dans cette assemblée par la voie des persuasions, et par ses intrigues et son crédit, qu'il les fait passer infailliblement.

D'un autre costé, les Etats de Hollande pour le soulager dans l'exercice d'un employ trop vaste pour une personne seulle, ou peut estre pour ne pas confier à un seul homme toute l'étendue du pouvoir souverain, ont pris le party de lui nommer une espèce de conseil secret, avec lequel il puisse agiter les affaires les plus délicates. Ce conseil qui ne tient aucun rang dans la République, quoiqu'il y décide de tout, n'est composé que de sept ou huit magistrats, tous de la Province de Hollande[1].

Monsieur Heinsius, qui est à la teste, est homme de grande expérience et d'un esprit facile, doux et modéré. Il est incapable de dire une dureté à personne et de rien refuser en face, mais on ne doit pas trop compter sur son acceuil obligeant et sur ses promesses, qui sont presque toujours conditionelles, car il sçait parfaitement l'art de se débarasser des demandes, qui ne lui plaisent point en les renvoyant pour estre examinées à gens plus fermes, plus décisifs et moins affables que lui, sa politique ne s'étend pas seulement à ne mécontenter personne, mais encore à ne se point commettre avec les membres des Etats. Les plus zélés Republi-

a Er staat ‘impositions’; ‘propositions’ zou hier evenwel beter passen.

1 Dit college moet niet verward worden met de besognes, die een officiële status hadden. Reeds in de 17e eeuw werd bijv. door Johan de Witt geregeld vooroverleg gepleegd met enkele vooraanstaande regenten. In de 18e eeuw wordt een dergelijk college voor officieus overleg ‘conclave’ genoemd.

quains d'entre eux n'ont point oublié, qu'il est créature du défunt Stadthouder, mais il a sçeu se les concilier en témoignant en tems et lieu un ardant amour pour la liberté, et en affectant de partager avec eux une autorité que personne ne lui envie, parce qu'il en use très modéramment. Quelque soient les motifs du désintéressement et du peu d'ambition, qu'il fait paroitre, il est seur que par une conduite si sage, il s'est fait également aimer du Peuple, charmé de sa simplicité, et des Gens du Gouvernement pour lesquels il a de très grands égards[1].

Mr. Van der Dussen, pensionnaire de la Ville de Tergou, est sans doute le plus accrédité de tous les membres du Conseil Secret et est chargé de la première discution des affaires étrangères, sur lesquelles on ne résoud rien que par ses avis; il est d'un temperament aussi vif et d'un esprit aussi ferme que sa santé qu'il conserve dans une vigueur surprenante à l'age de près de 60 ans; son humeur est brusque, hautaine, dure et défiante, défauts qu'il sçait cacher adroitement, lorsque l'occasion l'exige; d'ailleurs il est Républiquain outré, extrêmement entêté de la puissance et des richesses de sa nation, fort prévenu contre les desseins et la sincérité de la France, mais beaucoup plus contre l'ambition et le procédé impérieux de l'Angleterre, contre laquelle il a peine à dissimuler sa haine. Il est laborieux, actif, intrigant, et entretient quelques espions à Paris, qui lui écrivent tout ce qu'ils apprennent et lui font même part (si on l'en croit) des démarches les plus secrettes de la Cour. C'est un homme très dangereux, et qu'on doit surtout menager, si l'on veut tenter quelque négociation avec les Etats Généraux. Quiconque sera seur de son suffrage pourra se flatter d'avoir beaucoup avancé. La voie la plus seure pour l'adoucir et le gagner est de ne rien embarquer que par son entremise, de l'applaudir sur son crédit et sur sa capacité et de n'épargner à son égard ny honnêtetés ni déferances, car il est jaloux jusques à l'excès de ces marques de distinctions, qu'il croit mériter avec d'autant plus de justice, qu'il tourne à son gré l'esprit de ses collègues et celui du Pensionnaire même, sur lequel il a pris un ascendant prodigieux. Si ce premier ministre venoit à manquer, on est persuadé en

1 Heinsius is niet zozeer een inspirerend politiek leider geweest, als wel de uitvoerder van het beleid, zoals dat in het ‘conclave’ bepaald werd. Het zou evenwel onjuist zijn Heinsius uitsluitend te zien als de ondergeschikte ambtenaar. Men vergelijke bijv. dit portret met dat gegeven door A. de FOUW in *Onbekende Raadpensionarissen*, 1946, p. 137-163.

Hollande, que sa dignité tomberoit infailliblement sur Mr. Van der Dussen.

L'inspection du Gouvernement intérieur des Provinces Unies regarde principallement Mr. de Wenvoirden, président du Conseil, committé des Etats de Hollande[1]. Il est égallement respectable par sa naissance et par son habileté et l'on peut dire sans le flatter que son esprit solide, son procédé sincère et ses manières civiles font honneur à l'illustre maison de Wassenaer de laquelle il est sorti.

C'est avec Mr. Van der Dussen et luy que Mr. le Pensionnaire Heinsius compose une espèce de Triumvirat qui donne la première forme aux affaires. Lors que ces Messieurs les croient de nature à estre proposées aux Etats Généraux, ils appellent ordinairement à leur secours pour en délibérer Mr. Buys, Pensionnaire d'Amsterdam, Mr. Horenbeek, Pensionnaire de Rotterdam, Mr. Hinlopen de Horn et Mr. Van den Honaert de Dordrecht.

L'union d'interest qui lie tous ces Mrs., jointe à la confiance aveugle dont ils sont prevenus pour les trois chefs de leur Conseil, fait regner entre eux une entière uniformité de sentimens, que rien n'est capable d'ébranler[2]. D'ailleurs le grand credit qu'ils se sont acquis dans leur Province et dans toute la République les met en estat de faire passer infailliblement, soit auprès des Etats Généraux, tout ce qu'ils ont une fois approuvé dans leur assemblée particulière; mais une des maximes fondamentales de leur politique est de conserver par touttes sortes de biais la supériorité que la Province de Hollande s'est acquise dans le Gouvernement, ce qui les porte souvent à se liguer, pour faire échouer les propositions les plus utiles, lors qu'on leur a fait prendre un autre canal que celui du Pensionnaire et le leur.

Telle est le ministère secret des Provinces Unies; tels sont les ressorts cachés qui font mouvoir aujourd'hui ce grand corps. Reste à faire quelques réflexions sur l'état présent de leurs armées de terre, de leur marine, de leurs finances et sur les dispositions de leurs principaux ministres pour la paix, ou pour la guerre.

1 Helvetius bedoelt Jacob van Wassenaer van Duvenvoirde (1646-1707).

2 Helvetius overschat hier met name de invloed van Van der Dussen, blijkbaar omdat hij zoveel met hem te maken had. Het gaat toch wel wat ver om van Buys, de pensionaris van het machtige Amsterdam, ‘confiance aveugle’ ten opzichte van Van der Dussen en Duvepvoirde te verwachten.

On n'entreprend pas d'épuiser icy tout ce qui regarde le Gouvernement militaire des Provinces Unies, outre que ce détail conduiroit trop loin, il est connu de tout le monde, et ce n'est pas sur ces sortes de notions que doit rouller ce mémoire: dont les remarques n'ont pour objet, que quelques circonstances particulières, telles que les changements causés dans les armées par la mort du dernier Stadthouder.

Nous avons remarqué qu'un des principaux traits de la Politique que ce Prince emploioit pour disposer des forces de l'Etat, étoit d'éloigner des emplois les Hollandois naturels, hors quelques unes de ses créatures, et de n'y eslever que des étrangers, qui dépendissent absolument de lui. Cette conduite artificieuse avoit rebuté du service ceux de ses compatriotes, à qui leur naissance ou leurs richesses pouvoient inspirer quelque ambition.

Depuis la mort du Prince les choses ont changé de face. Les Etats Généraux agissant par des motifs directement opposés aux siens et devenues maitres absolus de leurs armées, affectent d'avancer leurs propres sujets préférablement aux officiers des autres nations, et de n'emploier que peu d'étrangers d'une valeur reconnue et d'une fidélité esprouvée. De là vient que la plus part des jeunes gens de quelque distinction dans le païs qui n'avoient autrefois pour ressource que le party de la magistrature embrassent aujourd'hui celui des armes, seurs de faire infailliblement leur chemin, soit par leur propre valeur, soit par le crédit de leurs parents, qui ont quelque part au Gouvernement. L'émulation qui les anime fait présumer aux Etats Généraux qu'ils pouront peu à peu former de bons et habiles généraux, dont ils avouent qu'ils manquent aujourd'hui. Mais cet avantage dont ils se flattent pour l'avenir est en balence par quelques inconvénients, ausquels il n'est pas aisé d'aporter de remède.

Lorsqu'un Prince guerrier étoit en droit de remplir les postes vacants, s'il décidoit quelque fois en faveur de ceux qui lui étoient attachés, du moins il avoit souvent égard au mérite, et se plaisoit à reconnoistre des actions qui s'estoient passées sous ses yeux.

Aujourd'hui les emplois commencent à se donner presque toujours à la brigue. Comme ils sont à la disposition des Etats Généraux un bourguemestre qui aura séance dans cette assemblée n'a qu'à présenter un de ses parens, ou un de ses alliés, il est seur de le faire agréer par ses collègues qui attendent de luy la même complaisance. Ce manège qui est la source d'une infinité de passedroits, fait murmurer hautement les plus braves officiers

d'entre les étrangers, et d'entre les Hollandois même qui ont le moins d'appuy. Chagrins de voir les récompenses militaires se distribuer au gré de quelques bourgeois nouris dans le sein des villes, ils regrettent ouvertement le défunt Stadthouder sous l'administration duquel le service étoit beaucoup plus agréable et plus utile pour eux.

Les officiers généraux ne sont pas plus contens de l'autorité despotique que les députés des Etats exercent dans les armées. Pendant les guerres précédentes le pouvoir de ces magistrats guerriers étoit assés formés borné, quoiqu'il parût fort étendu. Le Prince qui avoit soin de les faire choisir d'entre ses créatures, étoit seur de les faire toujours pencher du costé qu'il lui plaisoit, mais à présent ces messieurs se rendent les maîtres de toutes les décisions, ce qui fait quelquefois échouer les projets les mieux concertés. Tout tremble sous ces députés, qui se font garder par les régiments hollandois que le Prince avoit pour sa garde. Tous les honneurs, tous les respects s'adressent à eux seuls, et il ne reste souvent aux généraux que le dépit d'estre réduit à exécuter leurs ordres.

Au reste, il faut avouer que les fonds destinés pour la guerre sont administrés avec beaucoup d'économie et d'intégrité. Les emplois ne s'en font, qu'après avoir été arrestés par le conseil d'Etat et les comptes se rendent devant un nombre de députés avec une rigidité à laquelle il est difficile que rien puisse échaper lorsqu'un comptable a malversé plus de protecteurs, qui puissent le garantir des peines dues à son avidité.

D'ailleurs, comme les remises et les payemens se font exactement à leurs termes, les entrepreneurs des vivres et de magasins n'osent manquer à la moindre des obligations qu'ils ont contractées, l'artillerie est bien servie, et la poudre surtout parfaitement conditionnée. Les arsenaux sont fournis d'une quantité prodigieuse de pièces neuves de fontes, et on en compte jusques à huit ou neuf cents dans le seul magasin de Delpht, outre un grand nombre de mortiers de différentes grandeurs. Quelques-uns qui sont fort vantés dans le païs sont de nouvelle invention et ont esté fabriqués par ordre du Général Coehorn, dont la perte a été très sensible aux Etats Généraux.

Malgré toutes les mesures qu'ils prennent pour régler les dépenses de guerre, elles montent néanmoins à des sommes immenses dont la plus grande partie est absorbée par le payement des troupes allemandes qui sont à la solde de la République. Le service qu'elle en tire est considérable, mais outre qu'il

lui coûte très cher, il ne laisse pas d'avoir ses incommodités. Une des moins supportables c'est la liberté que les princes dont on achète ces troupes, ont de les pouvoir retirer, lorsque le terme de leurs traités particuliers est fini. Les Hollandois ont éprouvé combien ces sortes de contretems sont embarassans, lorsque l'Electeur de Brandebourg a redemandé les siennes. Entre plusieurs propositions qu'on a faites pour y remédier à l'avenir, on a fort appuié sur deux expédiens, qui n'ont point eu leur exécution jusques à présent, et qui ne l'auront peut estre point dans la suitte. Le premier a esté de traitter avec les Cantons Protestants, pour la levée d'un grand nombre de troupes suisses, l'autre de mettre sur pieds de nouveaux régiments hollandois, qui puissent aguerrir la nation, et la mettre en estat de se passer de la plus grande partie des secours étrangers.

Le projet de traitter avec les Suisses a esté le plus goutté et sera sans doute remis plus d'une fois sur le tapis, mais quelques uns ont représenté que ces levées seroient encore plus à charge que l'achat des troupes allemandes, et que c'étoit assés pour n'y point songer dans un tems, où l'on n'étoit gueres en état de faire de nouveaux frais.

Que la France qui a de puissantes liaisons en Suisse, ne manquera de traverser ces levées, qui ne se pouront faire que lentement, et qui n'ariveront peut estre qu'après coup. Qu'enfin si l'on ne prend ces troupes suisses que pour un tems, on s'expose aux mêmes difficultés qu'on veut éviter du costé des Allemands, et que si l'on prétend les entretenir, même après la guerre, ce sera perpétuer les dépenses excessives de l'Etat, dont les troupes ordinaires suffisent pour garder ses frontières en tems de paix[1].

Quant au dessein de grossir considérablement le nombre des régimens hollandois, il a esté rejetté d'une commune voix, par ceux qui ont quelque connoissance des véritables intérests de la République; quelques peuplées que soient les provinces, elles ont, disent-ils trop peu d'étendue pour fournir le nombre de troupes qu'on se flatte d'y lever. D'ailleurs n'en a-t-on plus besoin jamais dans les Indes, où l'on ne doit faire passer que fort peu de soldats étrangers.

C'est à multiplier la manufacture, et non à les épuiser d'ouvriers, c'est d'augmenter la marine et à former des gens de mer, qu'on doit uniquement s'apliquer. Par là le commerce prendra

1 Over het vraagstuk der troepenwervingen in Zwitserland is veel te vinden in: M. BOKHORST, *Nederlands-Zwitserse betrekkingen voor en na 1700*, I, 1930.

de nouvelles forces et tendis qu'il fleur[ir]a, on ne manquera pas de finances pour païer les troupes étrangères, mais si par une conduite oposée on vient à transformer en soldats les sujets de l'Etat, occupés ailleurs plus utilement, on fera tarir ses principalles ressources, et l'on se trouvera dans la suitte embarassé de grosses armées, sans avoir de fonds pour les faire subsister.

Marine.

En effet comme le commerce et la négociation ont esté les fondemens sur lesquelles la République des Provinces Unies s'est eslevée à ce haut degré de puissance, qu'elle possède aujourd'hui, elle ne peut les laisser affoiblir sans avancer ellemême sa ruine. Aussi a-t-elle pris toutes les précautions immaginables pour les empêcher que ces deux nerfs principaux de l'Etat ne recussent aucune atteinte. On se contentera de faire icy quelques observations sur les principales[a].

Depuis la suppression de la dignité d'Amiral Général la marine est régie comme auparavant, mais avec beaucoup plus de soin et d'autorité, par les trois amirautés de Hollande, establies à Amsterdam, à Rotterdam, et à Horn, ou en Enchuyze, par l'amirauté de Zélande qui a son siège à Midelbourg, et par celle de Frise qui réside à Doccum[1]. Chaque assemblée est composée de sept députés, et a sa Chambre de finances, mais de trois en trois mois elle est obligée de rendre ses comptes devant des controleurs nommés par les Etats Généraux.

Autrefois l'Amiral Général étoit le premier mobile de ces assemblées, où ses brigues ne laissoient entrer pour l'ordinaire que des gens dévoués à sa personne, et où rien ne s'arrêtoit que de son consentement. Un des attributs de sa charge étoit d'élire qui bon lui sembloit entre ceux qui lui étoient présentés par les mêmes députés pour estre faits capitaines de vaisseaux. Cette étendue de pouvoir, qui lui soumettoit tous les membres de l'Amirauté, le mettoit en estat de disposer à son gré de toute la marine. Si l'on en croit les Républiquains des ennemis déclarés, ce n'étoit que pour la détruire sourdement, qu'il faisoit valoir son autorité. Il sçavoit trop bien pour en user autrement, que plus l'etat sentiroit ses forces (dont la Marine est le principal appuy) plus il suporteroit impatiemment le joug d'un chef trop puissant. Les plus braves gens des Provinces Unies qui cherchoient à s'agrandir par les armes n'avoient garde de s'atacher

a Na ‘principales’ is waarschijnlijk een zelfstandig naamwoord weggevallen, bijv. ‘questions’.

1 Na 1645 was het Friese college te Harlingen gevestigd.

au service de mer; c'estoit alors une route peu seure pour aller à la fortune qui dépendoit uniquement de la faveur du Prince, et pour se la concilier, il falloit prendre le parti de service sous ses ordres dans les armées de terre. C'est, dit-on, à ce motif d'intérets, que l'on doit imputer le peu d'émulation qui a fait lontems languir les flottes Hollandoises et la disette d'amiraux dont l'habileté puisse estre comparée à celle des Tromps et des Ruyters.

Les Etats Généraux n'épargnent rien aujourd'hui pour rétablir l'administration de la marine sur l'ancien pied, et s'ils n'y ont pas encore tout à fait réussi, ils s'en prennent uniquement aux malheurs de cette guerre.

Il est seur au moins, que les officiers des Amirautés sont choisis avec plus de précaution que jamais et les revenus apliqués plus utilement, les arsenaux deservis par un plus grand nombre d'ouvriers, et garnis plus abondamment de bois du nord, propres à la construction des navires, d'artillerie, de poudre, de cordages, de toilles et d'autres agrès. On y voit en tous tems nombres de batimens sur les chantiers, d'autres nouvellement mis en mer et d'autres prests à y estre lancés.

D'ailleurs les équipages ne manquent point dans un païs, où presque tout le peuple est né matelot.

Avec ces avantages qui croiroit que la marine en Hollande dût estre plus foible dans ses opérations qu'elle n'étoit il y a quelques années? Rien n'est pourtant plus vray, et quand on vient à rechercher la cause de ce désordre, on ne peut s'empêcher de l'imputer aux diverses flottes que les Etats Généraux envoyent en différents païs, à la nécessité, où ils sont de disperser leurs vaisseaux en plusieurs mers pour servir d'escorte aux flottes marchandes et surtout à la diminution de leur commerce. Car il faut remarquer que les forces maritimes des Provinces Unies ne roulent pas seulement sur les vaisseaux esquipés par l'Etat, mais encore sur le grand nombre de ceux qui sont entretenu par les compagnies de commerce et par des marchands particuliers. Quoique ces derniers navires ne servent pour les combats réglés (surtout en Europe) que dans quelques occasions très pressantes, il est seur néanmoins que partout ailleurs ils sont assés forts pour se deffendre seul à seul contre des corsaires, c'est ce qui fait qu'en tems de paix les commerçants, comptants qu'ils ne seront attaqués selon toutes les apparences que par ces sortes de vaisseaux se contentent d'armer les leurs, moitié en guerre, et moitié en marchandises sans emploier les escortes de l'Etat, mais dans

une guerre telle que celle cy, où l'on est à toute heure en danger de tomber sous quelqu'une des escadres, qui croisent de tous costés, les marchands n'osent marcher qu'en flotte, et sous la protection de plusieurs vaisseaux de guerre, dont les courses font une diversion considérable des forces maritimes de l'Etat.

D'autre costé la diminution des gains[a] sur lesquels il faut distraire les frais excessifs de ses escortes. Le danger d'estre enlevé par des armateurs, lorsqu'on se hazarde à naviger seul et surtout la cessation presque entière du commerce font que la plus grande partie des négocians s'abstiennent de mettre aucun vaisseau en mer, ce qui contribue beaucoup à l'affoiblissement de la navigation en général.

Commerce.

Jamais le commerce des Provinces Unies en Europe n'a été plus endommagé qu'il l'est aujourd'hui. Pendant le cours des guerres précédentes quoique les vaisseaux hollandois fussent également exposés aux courses des armateurs, ils avoient du moins pour retraites dans l'Occéan et dans la Méditerranée les ports de la domination d'Espagne, qui leur sont à présent fermés. D'ailleurs, lors même que le commerce en France leur étoit absolument interdit, ils exerçoient du moins celui du nord, dont il jouissent encore, et celui de l'Espagne, des royaumes de Naples et de Sicile et de la Flandre Espagnole, qu'ils ont tous lieu de regretter. Non seulement ils n'ont plus qu'un débit très médiocre de leurs toilles et étoffes tant de leur cru que des Indes et du nord, de leurs denrées, épiceries, poisson sallé etc. Mais ils sont encore frustrés des retours lucratifs qu'ils en tiroient en laines, vigogne et autres marchandises nécessaires.

Il est vray que leur commerce des Indes n'est pas dans une si grande inaction, cependant le défaut de comsommation ne laisse pas de lui faire esprouver les mêmes incommodités qui troublent celui de l'Europe. Dans les Indes occidentales[1] la Compagnie s'est embarquée dans une guerre violente contre le Mogol[2] et

a Er staat ‘grains’.

1 Waarschijnlijk verschrijft Helvetius zich hier: ‘occidentales’ en ‘orientales’ zijn van plaats verwisseld.

2 Inderdaad waren er in Voor-Indië in deze tijd moeilijkheden. De Groot Mogol Aurengzeb breidde op het eind van de 17e eeuw zijn macht in zuidwaartse richting uit. Na de verovering van een Turks schip door Europese zeerovers werden de Europeanen hiervoor en voor dergelijke gevallen in de toekomst financieel verantwoordelijk gesteld. Ook de V.O.C. moest dit ‘verbantschrift’ tekenen. Anders zou het verblijf in het rijk van de Groot Mogol hun ontzegd worden. In 1704 wist de V.O.C. door gewapend optreden de intrekking van het onredelijke besluit af te dwingen. *Geschiedenis van Ned. Indië*, o.r.v.F.W. Stapel, III (door F.W. Stapel), p. 444-455, IV (door E.C. Godée Molsbergen), p. 208-211; H. Terpstra, *De Nederlanders in Voor-Indië*, Patriaserie 39, 1947, p. 27; Pieter van Dam, *Beschrijvinge van de Oost-Indische Compagnie*, II, 3, uitg. F.W. Stapel, R.G.P. 83, 1939, p. 112-115. Ook op Java voerde de V.O.C. in deze tijd oorlog, nl. de 1e Javaanse Successieoorlog (1706-1709), vgl. *Geschiedenis van Ned.Indië*, IV, p. 29 e.v.

dans les Indes orientales[1] le trafic ne peut plus estre qu'indirect et est sujet par conséquent à nombre d'inconvénients. Les Hollandois en tems de paix tiroient à chaque retour des flottes jusqu'à dix huit millions par la voïe de Cadix[2]. Et il s'en faut beaucoup que la contrebande leur en produise autant, cette langueur dégoute les plus riches marchands, qui attendent un tems plus favorable pour risquer leurs effets. Elle cause des banqueroutes fréquentes dont le bruit effraye le peuple et le détourne d'ayder de son argent (comme il a coutume de faire en tems de paix) les négociants dont les fonds sont médiocres. Elle passe même jusqu'au commerce intérieur du païs, qui s'affoiblit considérablement, surtout par le manège adroit des Anglois, qui profitent de l'occasion pour s'élever sur les ruines de leurs alliés.

Ce peuple aussi féroce qu'habile, convaincu que les Etats Généraux n'oseront lui rien disputer, dans le besoin qu'ils ont de son secours a pour maxime de faire subsister ses troupes auxiliaires aux dépens mesme des Hollandois (et cela de haute lutte[?]) et sans aucun ménagement[a] toutes sortes de marchandises, de quelque nature qu'elles soient. Il y envoie des draps, des toilles, des étoffes des Indes qui sont deffendues en Angleterre, des beurres, des suifs, des chandelles même toutes fabriquées du bled etc. Par cette politique il sçait de faire un profit sur l'entretien de ses troupes qui devroient lui estre à charge. Car bien loin d'estre obligé pour y fournir, de faire sortir aucunes espèces de la Grande Brétagne, il la descharge de quantité de marchandises et danrées superfluës, dont le produit après avoir acquité la solde des soldats anglois fait encore passer de l'argent de Hollande en Angleterre. Bien plus cette conduite artificieuse détruit entièrement ce qui reste de commerce dans le sein des Provinces Unies où l'abondance des danrées étrangères diminue le prix de celles qui y croissent, et où le débit des marchandises

1 Zie noot 1, pag. 173.
2 Hier wordt blijkbaar de handel op Spaans-Amerika bedoeld.
a Vóór ‘toutes’ is kennelijk ‘de’ weggevallen.

angloises fait tomber en décadance les manufactures du païs, celles de Leyde en ont fait une triste expérience. Car depuis que le menu peuple en Hollande a pris l'habitude de s'habiller de petites serges de fleurs et d'autres étoffes d'Angleterre qui sont à très grand marché, elles ont perdu plus de trois mille de leurs ouvriers. La plus part ont passés en Flandre, par les soins du Comte de Bergek[1], qui de son costé n'épargne rien pour incommoder le trafic des Hollandois. Ces derniers ont beau crier contre l'injuste procédé des Anglois, loin d'en tirer aucune satisfaction ils sont plus maltraittés que jamais, en Angleterre, où le Parlement leur sucite mille chicanes, ferme l'entrée à la plus part de leurs marchandises, tandis qu'il inonde la Hollande de tout ce que les trois Royaumes ont de rebut.

On s'imaginera peut estre que l'ouverture du commerce avec la France a dû procurer quelque soulagement aux Provinces Unies, cependant on ne peut nier, que si d'un costé en rendant les vins plus communs et moins chers, elle a relevé le négoce de quelques particuliers, de l'autre elle a ruiné quelques marchands, dont les magasins étoient abondamment fournis. Ce n'est point icy le lieu d'examiner, si ce commerce sur le pied qu'il est aujourd'hui est plus avantageux à la Hollande qu'à la France. Un fait constant, c'est que depuis qu'il n'y a plus d'interdiction, les marchands hollandois ont fait passer en France un si grand nombre de Louis d'or, que ces espèces qui n'avoient cours ches eux que pour neuf livres y sont montées jusqu'à neuf livres cinq sols.

Tant de plaies que le commerce des Hollandois reçoit de toutes parts, feront naturellement suposer que les espèces doivent estre très rares dans leur Provinces. On sçait néanmoins qu'elles y roulent asses communément, et l'on doit comprendre par là quelles sommes immenses y a pû répandre le négoce qu'ils ont coutume de faire dans toutes les parties du monde. On y trouve nombre de particuliers, dont les guerres continuelles n'ont pû venir à bout d'espuiser les richesses toujours menagées par leur économie et souvent renouvellées par leur négoce, mais on ne doit pas croire que l'Etat qui s'épuise depuis si longtems en dépenses excessives soit aussi riche à proportion que quelques uns de ses membres. Au contraire, il est extrêmement obéré et sans

1 Jan van Brouchoven, graaf van Bergeyck: thesaurier-generaal, de voornaamste raadsman van de keurvorst van Beieren en een groot bewonderaar van het Franse bewind. Vgl. P. GEYL, *Geschiedenis van de Nederlandse Stam*, II, 1949, p. 202-205.

paroles des autres Provinces, la plus part desquelles ne rougissent point de leur pauvreté, la Hollande seule doit actuellement quatre cent vingt millions par contrats dont elle païe la rente.

Les Etats de cette Province pour acquiter une partie de ces dettes énormes, et pour fournir aux frais exhorbitans de la guerre présente ont recours à deux moïens, qu'on emploie toujours en semblables conjonctures, c'est à dire aux nouvelles taxes et aux nouveaux emprunts. Il y a peu de païs où les taxes ordinaires soient plus nombreuses et plus pesantes qu'en Hollande, tout y païe et d'une manière dure et violente.

Les impots du plus grand revenu sont ceux qui se lèvent sur la mouture des grains, sur la bierre et sur les tourbes. La consommation du vin, du sel, du savon, du tabac, du thé, du caffé etc. y est taxée par ménage, suivant l'estimation qu'en font les magistrats à qui les chefs de famille sont tenus de déclarer fidellement sous peine d'amande le nombre de leurs enfans et de leurs domestiques. Cette manière de taxe doit s'étendre jusques sur la chandelle, et l'édit en a passé, quoiqu'il ne soit pas encore public. Au reste la plus part de ces denrées aussi bien qu'une infinité d'autres païent encore avant que d'entrer dans les Provinces, si elles sont étrangères et toujours avant que de sortir des mains du marchand en détail.

Dans la vente des biens immeubles sous la classe desquels sont compris les vaisseaux de haut bord, on doit à l'état le quarantième denier de leur prix[1]. Tous les actes de quelque nature qu'ils soient, n'ont aucune valeur en justice, s'ils ne sont couchés sur du papier scellé du petit sçeau, lors qu'ils sont de peu de conséquence, et du grand sçeau, lors qu'ils sont plus importans[2]. Chaque feuille qui sort du grand sçeau doit quatre sols, et chaque feuille du petit sçeau en païe deux. Les valets et servants ne sont point exempts d'un tribut annuel[3] non plus que les bestes à cornes[4], et les chevaux, soit lors qu'on les tient dans les prairies, soit lors qu'on les en tire pour les vendre. Les batteaux sont aussi sujets à un certain droit, les chevaux de service rendent 10 £ par an et les carosses 25 £[5].

1 Het gaat hier over de belasting op Aliënatiën, die in Holland over roerende en onroerende goederen 2½% bedroeg. F.N. SICKENGA, *Bijdrage tot de Geschiedenis der Belastingen in Nederland*, 1864, p. 425, 426.
2 Het middel van Klein Zegel (sinds 1624).
3 Het z.g. Dienstbodengeld (sinds 1636).
4 Impost op Hoornbeesten en Bezaaide Landen.
5 Impost op de Karossen (sinds 1671). Een wagen met paarden kostte volgens SICKENGA toen *f* 30, zonder paarden *f* 12, een rijpaard *f* 15. Later werd het tarief voor de karossen gewijzigd. Het bedrag op jachten en speelschuiten werd in 1671 gesteld op 5% van de waarde.

Enfin les mariages ont leur tribut à rendre, et les enterremens y sont taxés d'une manière si cruelle qu'un cadavre resteroit sans être inhumé, si les parents du mort ne païoient dix écus pour lui rendre les derniers devoirs. On ne peut s'affranchir d'un droit si criant, qu'en apportant des attestations de pauvreté qui doivent estre enregistrées, et delà naissent souvent des désordres et des scandales dans les temples protestants et dans les églises catholiques[1].

Nous passerons sur un grand nombre d'imposts (dont le détail seroit trop ennuieux) pour parler de celui qui a esté surnommé Centiesme Denier, et qui est le plus clair revenû de l'Etat. Il se prend en tous tems sur chacun des biens immeubles que possèdent les sujets des Etats de Hollande, comme terres, maisons, contrats de constitution, obligations portans intérets, actions sur la Compagnie des Indes etc. Quoique cette taxe qui s'impose sur l'estimation des magistrats du lieu soit appellée du centiesme denier par rapport à sa première institution, elle devroit estre plutôt nommée du huitième denier, puisqu'en effet elle produit tous les ans à l'Etat la huitième partie du revenu que rapportent les biens prisés. Du moment qu'elle est une fois imposée on ne peut plus s'en relever, et elle est exigée avec tant de rigueur, qu'on a veû souvent des propriétaires estre forcés d'abandonner à l'Etat leurs fonds de terre desqu'ils ne pouvoient trouver de quoi satisfaire aux charges.

Si cette imposition paroit dure en tems de paix, elle l'est infiniment davantage pendant la guerre. Pour lors chaque possesseur des immeubles païe deux fois le huitième, c'est à dire le quart de son revenu, et c'est qu'on appelle le deux centieme denier. Lorsqu'une guerre plus ardante oblige l'Etat d'augmenter ses dépenses, on double pour y subvenir l'impost du deux centième denier, c'est à dire qu'on tire de chaque propriétaire la moitié de son revenû chaque année, et c'est ce qui se pratique actuellement. Enfin dans les extrémités les plus pressantes ainsi que dans la guerre de 1672, on a veû lever cet impost jusques à trois fois en une même année ce qui absorboit les trois quarts des rentes de chaque particulier[2].

1 In 1699 werd in Holland een belasting ingesteld op het trouwen en begraven naar een zekere klassificatie van ieders vermogen. SICKENGA, p. 314.

2 Sedert 1672 werd de 200e penning jaarlijks geheven. Sinds 1702 werd tweemaal 's jaars de 100e Penning Reëel geïnd. Dit was een extrabelasting, die geheven werd naast de ordinaris verponding. Van de jaarlijkse huurwaarde van landerijen inde men de 5e penning, van huizen, gebouwen en molens de 8e penning. De belasting op de tienden werd verhoogd tot de 5e penning over de jaarlijkse opbrengst. Met de Extraordinaris 100e en 200e penningen klom bijv. de jaarlijkse opbrengst van het tiendrecht tot op de helft van de jaarlijkse opbrengst. SICKENGA, p. 334. - In 1673 werd zelfs viermaal de 200e penning geëist. SICKENGA, p. 322.

Cependant quelque onereuse que soit cette taxe, comme elle ne regarde que les aisés, l'Etat ayme encore mieux y recourir que d'établir des impots particuliers et par là se mettre en danger de soulever le menu peuple, beaucoup plus susceptible de rebellion que les gens qui ont quelque chose à perdre.

La seconde ressource de la province de Hollande, c'est celle des emprunts qu'elle fait de ses propres sujets, ausquels elle continue la rente des sommes qui lui sont prêtées; à juger de son credit, par les dettes dont elle est surchargée, on devroit conclure qu'elle est fort médiocre, cependant à peine a-t-elle créé quelques nouvelles rentes qu'on voit les particuliers s'empresser à l'envy de porter leurs fonds à la caisse publique. Cette confiance du peuple vient encore moins de la quantité d'espèces qui abondent en Hollande et de l'exactitude avec laquelle les rentes duës par l'Etat sont acquittées que de quelques ressorts politiques que les ministres font jouer à propos, et de l'impuissance où l'on croit estre de placer ailleurs son argent pendant la guerre avec quelque seureté.

Il est certain que quand le commerce est ouvert par la paix, ceux qui ont quelque argent à faire valoir ne manquent pas de le mettre entre les mains des marchands pour en recueillir un plus gros intérest, mais lorsque les risques sont trop grands, soit par les courses que font les armateurs estrangers, soit à cause des banqueroutes domestiques qui sont une suitte ordinaire de la guerre, chacun réserve ses fonds, ou du moins aime mieux se borner à un gain médiocre que de trop hazarder. Les emploier en achats de terre ou de rentes, seroit une grande folie dans un tems où ces sortes de bien sont sujets à paier deux ou trois fois par an le deux centième denier. On prend donc le party de prêter son argent à l'Etat et on s'y porte avec d'autant plus de facilité, que ces nouvelles rentes du jour de leur création sont exemtes de toutes taxes pendant le terme de six années. Au bout de ce tems, elles doivent le deux centième denier, si mieux on ayme se faire rembourser ce qui s'exécute fidellement lorsque les rentiers le demandent.

Un autre lucre dont l'Etat se sert pour éblouir le public et faire parade de son opulance prétendue, c'est d'ordonner tous les ans même dans la plus grande nécessité un remboursement de six millions. Ils sont destinés d'acquiter les obligations contractées sur un pied plus haut que le denier ordinaire.

Mr. Helmette[1], receveur général, qui est chargé de cette distribution s'y conduit avec tant d'adresse affectant de remettre les fonds à ceux qu'il sçait en avoir le moins besoin, qu'il se fait quelquefois accabler de sollicitations et de prières pour les retenir; encore feint-il de n'accorder cette faveur qu'à gens qu'il considère extrêmement, parcequ'en effet il est obligé de rembourser tous les ans une pareille somme. Ce remboursement ne laisse pas d'avoir des suites fort avantageuses pour le public parce que les six millions se rependent sur la place et ailleurs font circuler l'argent et empêche qu'il ne devient rare.

Enfin, lorsque l'Etat remboursant d'une main, ouvre l'autre pour recevoir de nouveaux emprunts, le même Mr. Helmette pratique une autre finesse dans la vuë d'angager le peuple à prêter encore dans la suite et plus librement et plus vite. Sur le point que les millions créés vont estre remplis, il aporte quelques gens et des principaux mesme de la République, dont il refuse de grosses sommes qui lui sont présentées, protestant qu'il n'y a plus de vuide et qu'ils s'y sont pris trop tard.

Quelque grossiers que soient ces artifices, ils ne laissent pas de porter coup sur le vulgaire prévenu et de grossir tellement le credit des Etats qu'ils se ventent de pouvoir par voie d'emprunt tirer jusques au dernier denier qui se trouvera dans la bourse de leurs sujets. En effet, ils ont esté assés heureux jusques à présent pour trouver au denier quatre, autant d'argent qu'ils en ont voulu. Encore leur Receveur Général a-t-il trouvé moien de recouvrer en son nom quatre millions au deniers trois et demy.

Mais après tout, ce canal n'est point inépuisable, il est même impossible qu'il ne tarisse, si le commerce qui en est la source qui doit l'entretenir reste dans une plus longue sécheresse. La Compagnie des Grandes Indes qui sembleroit suffire pour écarter seule l'indigence prochaine est à peine en estat de se soutenir elle même. Elle ne peut faire son commerce qu'avec de l'argent

1 Met Mr. Helmette bedoelt Helvetius ongetwijfeld mr. Cornelis de Jonge van Ellemeet (1646-1721), die in 1674 ontvanger-generaal der Verenigde Nederlanden werd. Aan diens huis houdelijke bedrijfsvoering wijdde B.E. de MUINCK zijn proefschrift *Een regentenhuishouding omstreeks 1700* 1965.

comptant et celuy qu'elle emploie ne provient que de la vente de ses marchandises dont le débit est extrêmement refroidy. De plus, outre que sa rupture avec le Mogol[1] la consume en nouvelles dépenses, elle traverse considérablement le cours ordinaire de son trafic et tant d'attaques jointes ensemble n'ont pas manqué de faire baisser les actions. Cependant les espèces sortent par divers chemins des Provinces Unies, n'y rentrent par aucune route, ce qui a déjà fait cesser le travail de toutes les monnaies du païs. Les Etats ont esté même obligés depuis peu de continuer[a] l'Empereur qui leur a engagé ses mines de vif argent pour un emprunt de plusieurs millions denier cinq, autre saignée faite à la Hollande, car ses sommes y ont encore esté tirées de différents particuliers qui les ont fournies sans difficulté, parce que ces nouveaux contrats ont esté déclarés francs de l'imposition du deux centième denier. Enfin les frais de la guerre augmentent de jour en jour. Le Portugal aussi bien que la Catalogne paroissent deux gouffres prests à achever d'angloutir tous les trésors des Indes[2], aussi les Etats Généraux commencent à se lasser d'y envoyer leur plus pure subsistance, et leurs sujets asses patients jusques icy, se déchainent enfin contre le fardeau trop pesant, et trop durable du deux centième denier.

Voilà dans quelle situation sont aujourd'hui les affaires des Provinces Unies, et c'est sur ce plan que nous allons tâcher de donner une juste idée des sentimens de leurs chefs au sujet de la guerre présente.

Guerre.

De toutes les guerres dans lesquelles les Provinces Unies sont entrées contre la France, il n'y en a point qu'elles ayent soutenuës avec plus d'ardeur et avec plus d'espérance de se faire accorder tous les avantages qu'elles en attendent. L'affaire de Hochstet, l'entrée dans les lignes, leurs conquestes dans la Gueldre, et le soulèvement dans la Catalogne les ont tellement enflées de vanité qu'elles se ventent de triompher dorénavant toutes les fois qu'elles combattront. Lorsqu'on leur opose que

1 Vgl. hiervóór p. 173, 174.

a 'Continuer' in de betekenis van 'doen voortgaan', d.w.z. 'op de been houden'?

2 Portugal had zich in 1703 aan de Geallieerde zijde geplaatst en moest financieel ondersteund worden. De krijgsoperaties breidden zich in deze tijd over het hele Pyreneese schiereiland uit. Karel III vond steun voor zijn pretenties in Catalonië.

les armes sont journaillières et que les mesmes françois qu'elles feignent de craindre si peu, sont en possession de les vaincre depuis tant d'années, elles répondent qu'on ne doit imputer leurs disgraces passées qu'à l'étoile du défunt Stadthouder, heureuse pour lui seul et toujours malheureuse pour les Etats Généraux lorsqu'elle leur a servy de guide. Que le sort s'est enfin déclaré pour eux depuis qu'ils n'agissent plus que sous leurs propres auspices et que s'il les favorise aussi constamment que la France, ils ont encore bien du chemin devant eux avant que d'éprouver les tristes retours dont on les menace[1]. Que les sujets de la monarchie d'Espagne, plus prévenus que jamais contre les François, n'attendent qu'une occasion favorable pour secouer le joug et pour suivre l'exemple des provinces qui se sont désja révoltées. Que la France elle-même entièrement espuisée d'hommes et d'argent n'a plus qu'une année ou deux de vigueur et qu'en se roidissant contre ses derniers efforts, on est seur de la réduire aux conditions qu'on voudra lui imposer.

Ces chimères dont les Hollandois ayment à se bercer, servent leur faire suporter plus volontier les charges de la guerre. On prend grand soin de les y nourir par les prédications envénimées de leurs ministres, gens plus séditieux en Hollande que partout ailleurs. Par une multitude de libelles scandaleux (productions monstrueuses de quelques misérables réfugiés) et par un nombre réglé de fausses gazettes, vain amusement du vulgaire, toujours prest à parler sur la foy de ces impertinentes relations, que les avantages les plus réglées des deux couronnes sont imaginaires, et que les pertes même des alliés sont autant de victoires.

Quoique les plus honnestes gens ne soient pas frapés du même entestement, il est seur néanmoins que quelques actions de la dernière guerre leur ont fait conserver une grande idée de la valeur de leur nation, comme si c'estoit elle seule qui fut le destin des armes de la ligue.

L'opinion desavantageuse qu'ils ont des forces des deux couronnes n'est pas plus solidement fondée, cependant ces dangereuses préventions, apuiées des promesses romanesques de Milord Marlboroug ont passés jusques dans l'esprit de plusieurs membres des Etats Généraux et ont fait taire pour un tems ceux qui inclinoient le plus à la paix. On a parû d'abort se porter avec

1 Deze mededeling lijkt sterk overdreven. In feite waren de Nederlanders zeer onzeker omtrent hun mogelijkheden. In de onderhandelingen met de Fransen hebben ze uiteraard hoog opgegeven van hun eigen machtspositie en hun vertrouwen op de toekomst.

beaucoup de vivacité à tout ce qui regardoit la continuation de la guerre. On a résolu dans le Conseil d'Etat un achat de vingt cinq mille chevaux pour remonter la cavallerie. On a agité différents projets pour la campagne prochaine que l'on supose estre la dernière, ainsi qu'on l'avoit faussement conjecturé des précédentes.

Celui sur lequel on a le plus fortement insisté, a esté de faire les derniers efforts pour achever d'établir l'Archiduc en Espagne, tandis qu'une puissante armée attaqueroit nos frontières du costé de la Lorraine. La première partie de ce projet n'est que trop connue, d'ailleurs la prudance et la vigilence du ministère de France n'a rien obmis de tout ce qui peut en prévenir l'exécution, ainsi c'est sur la seconde qu'il est à propos de s'arrester.

Dans le conseil qui s'est tenû pour concerter ce dessein, on a allégué que s'il n'avoit pu réussir l'année dernière, ç'avoit esté principallement parce que le Prince de Bade, qui étoit tout à fait suspect aux Alliés, leur avoit manqué de paroles, soit pour les magasins, soit pour le rendés-vous des troupes. On a même reconnu, que quand l'entreprise eut esté entamée, on eut trouvé beaucoup de difficultés à faire subsister les armées qu'ainsi l'on devoit travailler sur un nouveau plan.

Que dès le commencement de la campagne les alliés feindroient d'en vouloir à Strasbourg, poste trop important pour laisser douter que la France le voiant menacé, ne jette ses principales forces de ce costé-là, qu'alors l'armée de la ligue trouvant Strasbourg découvert, en feroit la siège d'autant plus surement qu'il seroit facile de fermer les avenues aux secours par de grands abatis de bois. Que de là on marcheroit à Saverne, place mal fortifiée, dont la réduction achèveroit d'ouvrir les chemins de l'Alsace et de la Lorraine: qu'on auroit soin de tenir prests un grand nombre de voitures pour tirer les convoies nécessaires des magasins, abondamment fournis: qu'avec ces précautions rien n'empêcheroit de pénétrer en Champagne, où le peuple, accablé sous le poids des impôts, receveroit ses libérateurs à bras ouverts. C'est là que l'imagination des ennemis se donne carrière et se repaise d'espérances, aussi aisées à concevoir que ridicules à exprimer et difficiles à faire réussir.

Quelques-uns ont objecté qu'au lieu de s'embarquer dans une expédition si douteuse, il seroit bien plus seur de songer sérieusement au siège d'Anvers (obstacle continuel aux progrès des Alliés dans les Païs Bas Espagnols). Les Anglois ont répondu qu'il seroit bon de donner de la jalousie pour Anvers aux deux

couronnes et de continuer à les tenir en haleine de ce costé-là, mais que le point le plus important étoit d'allumer le feu de la guerre jusques dans le coeur de la France et de lui faire esprouver les mesmes malheurs qu'elle a portés depuis tant d'années chés les autres nations. Qu'on entretiendroit cependant en Flandre un corps d'armée suffisant pour rompre les tentatives qu'y pouroient faire les troupes françoises et espagnoles, et qu'après la réussite de la grande entreprise, il seroit toujours tems de rabattre sur Anvers, qu'il étoit néansmoins important de ne point assiéger sans estre seur de le prendre.

Quoiqu'il en soit, aux projets brillants que nous venons d'exposer, il est aisé de reconnoistre Milord Marlborough, dont les plus sages en Hollande craignent beaucoup plus l'ambition qu'ils n'estiment l'habileté. Aussi lorsqu'il s'est agi de résoudre à la persuation de ce Général, quels nouveaux efforts on feroit, combien de nouvelles troupes au delà du nombre ordinaire. Le Conseil Secret n'a pas manqué de fraper son coup et de former nombre de difficultés, fondées en apparence sur l'extrême épuisement de la République et en effet sur la défiance qu'on y a prise du procédé hautain des Anglois et de l'accroissement exhorbitant des forces maritimes de cette nation.

On peut assurer positivement que les Etats Généraux étoient il y a six semaines dans de semblables dispositions. On ignore ce qui a pu se passer depuis dans leur assemblée, et l'on sçait seulement que ne jugeant pas à propos d'accorder au Duc de Marlborough tout ce qui leur demandoit, ils ont pris le parti d'envoier Mr. Buys en Angleterre pour leur représenter leur impuissance et régler avec la Reine elle-même les articles qui sont demeurés en disputes entre Milord et Eux.

Cette conduitte assés incertaine suffiroit pour faire conjecturer, que ceux qui tiennent le gouvernail de cette République, ont plus de panchant à la paix, qu'ils ne paroissent en avoir. Du moins demeura-t-on convaincu, qu'ils n'en doivent pas estre fort esloigné par raport à leur propres intérests, si l'on veut bien se réprésenter ce que nous avons exposé plus haut du détail de leur commerce et de leurs finances.

Un si grand nombre de sommes répenduës au dehors, tant pour la solde des troupes allemandes et pour l'entretien des flottes, que pour les remises faites au Roy de Portugal, à l'Archiduc et au Duc de Savoye, n'ont pu manquer d'apauvrir le trésor public. Les Etats Généraux n'ont déjà que trop senti son indigence, lors qu'il a été question de mettre en mer au mois d'aoust

dernier une nouvelle flotte de vingt quatre vaisseaux de guerre pour la Méditerranée, quelques mouvements que se soient donnés les amirautés, quelques fournis que soient leurs arsenaux, elles n'en ont fournis que la moitié de ce nombre de vaisseaux faute de vivre et de finances. Celles de Zélande n'en ont pu même équiper que deux, encore n'a ce été qu'en se faisant céder pour leurs armateurs de nouveaux privilèges qui ont fait murmurer toute la Province de Hollande. Bien plus si l'on en croit quelques mémoires secrets, une des raisons les plus essentielles qui ont obligé de laisser hyverner la plus grande partie de la flotte hollandoise dans les ports de la Méditerranée a été l'impossibilité où l'on se trouvoit de satisfaire les gens d'équipages qu'il eût falleu paier comptant s'ils fussent revenus en Hollande, au lieu que pendant leur absence, on en a été quitte pour accorder quelques mois de leur paye aux cris de leurs femmes et de leurs enfants.

Le délabrement des finances en Hollande n'est pas le seul motif qui fasse souhaitter aux gens du ministère la fin d'une guerre si pesante. Ils ne voient point séjour à les rétablir et à libérer l'Etat des dettes immenses qu'il a contractées tendis que le commerce sera aussi altéré qu'il l'est présentement. Ils considèrent avec douleur qu'il s'affoiblit de jour en jour et ne peut reprendre ses forces qu'à la faveur de la paix. Ils apréhendent extrêmement de le voir baisser dans les Indes mêmes, où la guerre qu'ils ont contre le Mogol pour l'affaire de Surate[1], les met dans la nécessité d'envoier cette année une flotte nombreuse qui de leur propre aveu doit estre montée de douze mille hommes au moins, tant matelots que soldats, nouvelle matière de dépense et d'épuisement. Mais leur chagrin le plus cruel est de sentir que tout le faix de la ligue continue à tomber sur la Hollande seule, tandis que la plus part de ses Alliés s'engraissent de ses richesses et que les Anglois, rivaux les plus puissants qu'elle ait à craindre pour le commerce, abiment ce qui lui reste par une suitte d'artifices que nous avons developés plus haut.

En vain le voile de la politique essaye à couvrir la haine réciproque des deux nations. Elle éclate de tems en tems par les plaintes du peuple et des principaux mêmes de l'Etat contre les manières dures et méprisantes des Anglois, et contre la hauteur avec laquelle ils font acheter le besoin qu'on a de leurs secours. On murmure des sommes considérables qu'ils possèdent sur les

1 Vgl. hiervóór p. 173, 174.

places en Hollande, où l'on tient qu'ils ont suffisamment pour païer leurs troupes deux années, surtout l'augmentation continuelle de leur marine, jointe à l'abondance d'espèces plus fréquente que jamais dans leur isle fait craindre aux Provinces Unies que ces alliés dangereux ne deviennent leurs ennemis irréconciliables, si tost que la paix avec la France et l'Espagne les mettra en liberté d'agir.

Comme leurs pilottes connoissent aussi exactement que ceux du pais même les embouchures de la Meuse, par où l'on peut aisément pénétrer jusques dans le coeur de la Hollande, c'est pour deffendre contre eux l'entrée de ce fleuve, que les Etats Généraux malgré la disette qui les assiège viennent d'emploier près de huit millions aux fortifications des ports de la Brielle, d'Elvoetsluys.

Au milieu de tant de motifs de crainte et de nécessité, pourquoi, dira-t-on que les Hollandois reçoivent-ils avec tant de tiédeur les conditions de pais qu'on leur propose? Ils répondent à cela que le danger qu'ils ont à redouter de l'Angleterre, est moins certain et plus esloigné que celui qui les menace actuellement du costé de la France, jointe à l'Espagne. Que l'Angleterre n'aura garde de rompre avec Eux, tandis qu'elle sera liée par le même intérest d'abaisser la puissance exorbitante des deux couronnes. Que si dans la suitte elle ose les attaquer, ils sont seurs d'estre deffendus par la France même, trop interessée à ne pas souffrir que les Hollandois[a] s'étendent au delà de les bornes que la nature leur a prescrites.

Quant au dépérissement de leur commerce les Hollandois prétendent l'avoir prévu dès le tems mesme qu'ils ont pris les armes et n'avoir pu néanmoins se dispenser de les prendre pour en prévenir la ruine totale. Il est seur, qu'il ne peut subsister sans celui de l'Amérique, or l'union des deux couronnes, si on lui eût donné le tems de s'affermir n'eut manqué de fermer les ports du nouveau monde aux vaisseaux hollandois, qui tirent de cette source l'or et l'argent nécessaires pour faire valoir le trafic de leur nation dans les orientales[1]. Il n'y alloit pas moins que de la destruction de leur commerce universel, dont toutes les parties liées étroitement ne peuvent se soutenir que par le secours mutuel qu'elles se prestent les unes aux autres. L'appréhension de ce

a Blijkens het zinsverband is ‘hollandois’ kennelijk een verschrijving voor ‘anglois’.

1 De handelsbalans met Azië was ongunstig. Er waren edele metalen nodig om de import uit Azië te betalen.

malheur qui leur parroissoit inévitable a fait résoudre les Etats Généraux à sacrifier pendant quelque tems les avantages du même commerce pour se faire accorder le droit d'enjouir paisiblement dans la suitte.

Un autre motif beaucoup plus essentiel qui les a embarqués dans la ligue, c'est celui de la liberté, pour laquelle ils sont prests, disent-ils de risquer non seulement leur commerce, mais touts leurs biens et leurs vies mesmes. Elle n'a pour remparts que les Païs Bas Espagnols contre les forces redoutables de la France, qui malgré cette barrière les a mis à deux doigts de leur perte dans la guerre de 1672 que seroit[a] si cette monarchie réglant à son gré le gouvernement de celle d'Espagne venoit à entreprendre une seconde fois la conqueste de la Hollande, comme elle le feroit sans doute après s'estre fait céder la Flandre et le Brabant Espagnol.

Quand même elle seroit assés modérée pour ne point songer à ce dénombrement des troupes nombreuses qu'elle entretient dans ces païs, ne suffisent-elles pas pour lui ouvrir une routte jusques dans le sein des Provinces Unies? Peut-estre la France n'est-elle pas preste de tenter ce grand projet, mais qui sçait si elle n'attend pas à le faire éclore jusqu'à ce l'Allemagne et l'Angleterre soient elles-mêmes agitées de troubles intestins. Et quelle seroit alors la ressource des Etats Généraux?

Ces terreurs qu'ils soutiennent estre justement fondées, les rendent fort circonspects sur la manière d'entrer en traitté avec la France. Ils reconnoissent qu'une bonne paix est l'unique remède qui puisse réparer les brèches faites à leurs finances et à leur commerce, mais ils sont persuadés qu'une paix mal conçue, mal cimentée, et peu fidellement observé ne serviroit qu'à introduire la politique de France en Espagne et serrer par ce noeud l'union des deux couronnes à augmenter leurs forces désja trop redoutables et à préparer aux Provinces Unies des dangers infiniment plus terribles pour elles que les incommodités qu'elles essuient aujourd'hui. C'est sur ce principe qu'ils ont refusés constamment d'entendre à aucune ouverture de négociation générale qu'on ne leur eut accordé par avance toutes les seuretés qu' ils prétendent estre en droit d'exiger pour leur commerce et pour leurs frontières.

Une manière de négocier si surprenante et si peu pratiquée a donné lieu de se récrier contre eux et de leur faire toutes les re-

a In de tekst is waarschijnlijk een woord weggevallen, misschien ‘inévitable’.

montrances dont la Cour a vu le détail dans les despêches. Ils y ont eu peu d'égard et se ne sont deffendus qui'en ajoutant à leurs premières raisons qu'il y auroit trop de risque à s'embarquer sans ces précautions avec la France, qui s'est fait disent ils, une habitude de se jouer des traittés, en se reservant la liberté de les interpréter à sa fantasie, ou même de les révoquer lorsque son intérêt le demande. Les preuves qu'ils apportent roulent principallement sur deux griefs dont la mémoire est aussi vive ches eux que rescente.

L'une concerne les articles de commerce qui furent arrêtés entre leurs Plénipotentiaires et les nostres par le Traitté de Ryswick 1e 21 septembre 1697. Ils prétendent que lors qu'ils en pressèrent l'exécution, on suscita pour l'éluder mille difficultés imaginaires et qu'enfin à force de longueur et d'explications forcées, on parvint à défigurer entièrement ce tarif (qui avoit été ratifié) pour lui en subsistuer un autre 1e 21 may 1699 infiniment moins avantageux.

L'autre grief regarde le fameux traitté de partage. Si on veut les en croire, rien n'est plus criant que la manière dont la France y a renoncé. Elle n'a pas même daigné sauver les apparences. Le . novembre 1700 Mr. 1e Comte de Briord, ambassadeur de cette Couronne somma les Etats Généraux par un acte autantique d'exécuter ce traitté selon sa forme et teneur et en conséquence d'assister la France de leurs forces, comme ils s'y étoient engagés, pour la mettre en possession des Etats qui lui étoient dévolus par la mort de Charles IIe, Roi d'Espagne. Les Etats déclarèrent qu'ils étoient prest d'agir conformément au traité, et ce fut Mr. Van der Dussen, qui en porta parole de leur part à l'ambassadeur de France. Mais dès le lendemain ce ministre, chargé de nouveaux ordres, fit signiffier un acte bien différent, par lequel il notifioit aux Etats Généraux, que le[a] considérant que le traitté de partage contenoit nombre d'articles si obscurs, qu'ils ne pouvoient être interpretés, et tellement opposés, qu'ils se détruisoient les uns les autres, avoit résolu, attendu l'impossibilité qu'il y avoit d'exécuter ce traitté d'accepter en faveur de Philippe V le testament fait par Charles II, comme beaucoup plus naturel et plus conforme au droit.

On n'aura pas de peine à concevoir quelles sont les conséquences que les Hollandois tirent de ces deux exemples, mais

a Tussen ‘le’ en ‘considérant’ is waarschijnlijk weggevallen het woord ‘roi’.

quoiqu'on ne manque point de raison à leur opposer pour justifier la conduite de la France, et qu'on leur en ait même allégué de très fortes, qu'on ne croit point devoir les répéter dans ce mémoire. Il suffira de faire observer, que c'est là le fondement ou le prétexte de l'opiniâtreté avec laquelle ils sont ahurté[a] à vouloir obtenir par une espèce de préliminaire des conditions qui doivent faire la matière du traitté même et qui ne peuvent raisonnablement être arêtées qu'après une exacte discution.

Au moins étoit il dans l'ordre que les Etats Généraux fissent les premières ouvertures, et déclarassent l'étendue de leurs prétentions, mais les mêmes motifs de défiance et la crainte effective ou simulée, qu'on ne se servât de leurs avances pour les brouiller avec leurs alliés les a fait résoudre de ne point entrer en négociation que la France n'eût déclaré les avantages qu'elle consentoit de leur céder.

Cette couronne moins sensible aux irrégularités de ce procédé qu'aux intérêts du repos commun de l'Europe, s'est enfin relâchée jusqu'à s'expliquer la première. Mr. M. d'Alègre a esté chargé de faire des propositions. Cependant bien loin que le Conseil Secret leur ait fait honneur, la négociation a tombé dans le tems qu'on commençoit à l'entamer sérieusement et toutes les pensées ont parû se tourner à la guerre.

Lorsqu'on a reproché à ces Mrs. l'inégalité de leur conduite et la précipitation de cette rupture, pour s'indisculper ils en ont rejetté la cause sur la France même. La chute de cette grande affaire ne doit estre imputée selon eux qu'à la lenteur et aux irrésolutions de la Cour qui ont donné le tems aux alliés de pénétrer ce mistère, au faux canal que l'on a pris, en évitant de s'adresser directement et uniquement à la Province de Hollande, et à la nature même des propositions trop foibles pour s'estre fait attendre si longtems.

Trois mois se sont passés avant que la Cour ait voulu se déterminer à aucune démarche. Ces délais ont renouvellé les soupçons de la part des Etats qui se sont mis en tête qu'on séjournoit dans leurs provinces, bien moins pour y proposer rien d'utile que pour observer de plus près ce qui s'y passoit de particulier. Dans cet interval les ministres des Alliés, reveillés par les bruits populaires, se sont mis en mouvement pour découvrir ce qu'ils soupçonnoient et comme en semblables rencontres les conjectures passent pour des convictions dans l'esprit des personnes

a Met ‘sont ahurté’ wordt bedoeld ‘se sont aheurtés’.

interessées, ils n'ont point feint de mander à leurs committents, qu'il se trouvoit quelques négociations secrettes. Les ordres nouveaux qu'ils ont reçus, ont fait éclaure[a] leurs murmures, leurs protestations et leurs instances réïtérées pour faire renvoïer en France les personnes dont ils se défioient. Milord Marlborough, en passant par la Hollande pour son voyage de Vienne a grossi le nombre de ces gens inquiets, et s'est plaint avec plus d'aigreur et de hauteur que pas un d'eux.

Peu après Mr. le M. d'Alègre qui étoit revenu de France, chargé des intentions de la Cour a sollicité la permission de venir à La Haye, autre sujet de trouble et d'émotion. Sa personne étoit devenue suspecte dès son premier séjour en Hollande et surtout à Utrecht. A son retour dans les Provinces Unies, le bruit des propositions qu'il devoit faire, avoit desjà devancé son arrivée. Ainsi la plus part des ministres étrangers se sont ils ligués pour lui faire refuser le passeport qu'il demendoit, et la Cour voudra bien se souvenir, combien de difficultés il a falu surmonter pour le lui faire accorder.

Enfin par le plus factieux de tous les contretems trois semaïnes entières se sont écoullées avant que Mr. d'Alègre se soit abouché avec Mr. Van der Dussen. De sorte qu'à proprement parler, il n'a comencé d'agir qu'un jour ou deux avant le retour du Duc de Marlborough. Car les tentatives qu'il avoit fait auprès de Mr. de Weylandt[b], Mr. Buys et Mr. le Conseiller Pensionnaire même, doivent estre comptées pour rien puisque ces Mrs. le remirent jusqu'à ce qu'il eût conféré avec Mr. Van der Dussen, et surquoy on avoit eu soin de le prévenir.

Quand même les propositions eussent été plus avantageuses, disent les membres du Conseil Secret, étoit il tems de les faire? Alors pouvoit on se flatter que nous sérions assés imprudents pour les discuter sous les yeux de ce Milord, aigri par les raports et les instigations des ministres du congrès? C'eût été nous brouiller irréconciliablement avec nos Alliés, et nous brouiller sans aucuns fruits si dans la suitte nous n'eussions pu convenir avec la France.

Peut-estre objectera-t-on que si ces Mrs. eussent eu quelque inclination pour la paix, ils auroient différé de négocier jusqu'a près le départ du Duc [de] Marlborough, mais Mr. le M. d'Alègre qui croioit devoir estre bientost contraint de passer en Angleterre avec ce Milord, se voioit engagé à se déclarer sans

a 'Eclaure', d.w.z. éclore.
b 'Weyland', d.i. Welland.

ouvertures à Mr. Weylandt, qui les avoit déclarées a quelques autres Députés, sa commission étoit admi[a] divulguée, et Mr. le Pensionnaire ne pouvoit se dispenser de l'écouter sans se commettre avec les autres Provinces, conduite bien éloignée de ses interêts et de son caractère.

Il faut avouer néanmoins, que la présence de Milord Marlborough n'a pas été le seul obstacle que Mr. le M. d'Alègre ait trouvé dans son chemin. S'il n'en eut point eu d'autres à vaincre, l'affaire eut pu se renouer dans la suite, mais elle avoit esté embarquée par l'entremise d'un Député de la Province d'Utrecht et ça esté un défaut capital aux yeux de ceux qui gouvernent en Hollande.

Toutes les fois qu'on voudra prendre un autre canal que le leur, on ne poura surement éviter d'échouer. En vain présumerat-on (ainsi que s'en est flatté Mr. le M. d'Alègre) de faire concourir cette Province avec quelqu'une des six autres, les membres du Conseil Secret prétendent dominer seuls, et n'admettent aucun partage. On en sera plainement convaincu pour peu qu'on veuille consulter ce que nous avons exposé sur la constitution et la politique de ce Conseil. Ceux qui ont droit d'y entrer soutiennent même qu'ils ne sont si jaloux de cette préférence que pour le bien de la République en général, car, disent-ils, dès que vous vous ouvrés sur une affaire importente avec un député, il est obligé de la communiquer aux Etats de sa Province et dès lors ce secret si nécessaire pour la réussite se répend et devient public. De là viennent et naissent les plaintes des Ministres alliés lesquelles font souvent arrester un projet dès sa naissance, et les intrigues des sujets mal intentionnés pour le faire tomber avant même qu'il soit mis en délibération, ou que le faisant passer par la voie du canal secret on est seur qu'il restera couvert d'un silence impénétrable jusqu'à ce qu'il ait esté manié suffissemment pour estre agréé sans contestations dans l'assemblée des Etats Généraux.

Ces[b] motifs d'intérêts communs qui me fait[c] improuver[d] par la plus part des membres du Conseil Secret, la routte que Mr. le M. d'Alègre avoit prise, on doit ajouter l'antipathie particulière

a Het woord ‘admi’ is duister, misschien wordt bedoeld ‘à demi’, d.i. half.
b Voor ‘Ces’ is ‘A’ blijkbaar weggevallen.
c De zin wordt duidelijker, indien we ‘fait’ opvatten als een verschrijving voor ‘font’.
d ‘Improuver’ betekende vroeger ‘désapprouver’.

de Mr. de Van der Dussen pour Mr. Weylandt, premier dépositaire du secret et l'idée qu'il a eue d'estre négligé par ce que les propositions ne lui ont esté communiquées que lontems après l'avoir esté à plusieurs autres. Le chagrin qu'il en a conçu a esté si vif qu'il n'a pu s'empêcher de le marquer à un de ses amis, en disant qu'on le traittoit dans cette affaire en homme de paille, mais qu'il feroit bientost sentir aux négociateurs, qu'il avoit encore quelque crédit.

En effet, dans la conférance qu'il a eue avec Mr. d'Alègre il n'a effecté un air doux et libre de toutes passions, que pour mépriser plus seurement les offres faites par la France à sa République, elles luy ont parû si peu considérables, qu'il n'a pas même souffert, qu'on en délibérât, et qu'il a avancé dans la suitte, qu'elles n'étoient propres qu'à amuser des enfans.

Mr. le Pensionnaire n'en a jugé guères plus avantageusement, tous deux ont déclaré en termes exprès que ce qu'on leur proposoit pour la barrière, ne leur procuroit aucune sureté, puisque la France et l'Espagne unies ensemble n'en posséderoient pas moins les Païs Bas Espagnols et n'auroient point de nouveaux remparts à forcer, lorsqu'il leur prendroit envie d'insulter la Flandre hollandoise. Que pour couvrir cette frontière et guérir les Etats Généraux de leurs défiances, il leur falloit des ressources plus réelles, c'est à dire quelques places fortes de ce costé-là à moins que les Païs Bas Espagnols ne tombassent sous la domination d'un Prince étranger foible pour oser entreprendre sur les voisins. Quant au commerce ils ont objecté qu'il étoit inutile de leur offrir des bagatelles après qu'ils ont protesté plusieurs fois qu'ils ne pouvoient moins attendre que le rétablissement du tarif de 1664 qu'ils croient leur estre dû incontestablement. La raison sur laquelle ils se fondent est énoncée dans le 12e article du traitté du commerce, fait à Rijswick, dont voicy les termes.

L'on fera un nouveau tarif commun, et suivant la convenance réciproque, dans le tems de trois mois et cependant le tarif de 1667 sera exécuté par provision et en cas qu'on ne convienne pas dans ledit tems dudit tarif nouveau, le tarif de 1664 aura lieu pour l'avenir.

Or, disent-ils, loin qu'on ait pu convenir dans le terme de trois mois, la France a fait naître tant de difficultés, que le nouveau tarif a esté concerté près de deux ans, ainsi l'équité veut qu'on rétablisse celui de 1664. On leur répond vainement que la conclusion du tarif arresté en 1699 ayant esté faite du commun consentement, a rendu nulle cette clause qu'il n'est plus tems de faire

revivre, ils prétendent que la guerre ayant supprimé ce nouveau traitté, auquel la nécessité seule les a forcés de donner les mains, ils sont rentrés dans le droit d'exiger le rétablissement du tarif de 1664.

Outre ces différents obstacles sur lesquels la Cour a esté parvenue[a] par toutes les dépêches qui luy ont esté envoiées de Hollande, avant la négociation de Mr. le M. d'Alègre, il est seur que la révolte de la Catalogne n'a pas peu contribué à la rendre inutile. Elle a fait concevoir de nouvelles espérances à plusieurs membres des Etats Généraux et leur a fait porter leurs prétentions beaucoup plus loin, car[b] ils n'ont point feint de déclarer.

Qu'à l'égard du commerce la liberté de celui de l'Amérique et le rétablissement du tarif de 1664 par la France, ne leur suffisoit plus, et qu'il falloit encore faire décharger une partie des droits d'entrée et de sortie qu'elles payent dans la Flandre espagnole.

Pour cequi regarde la barrière au lieu qu'ils protestèrent autrefois ne songer nullement à s'agrandir, on doit conjecturer qu'ils forment aujourd'hui de nouvelles chimères. On a déjà vu qu'ils ne présumoient pas moins que de se faire céder les postes qui seroient à leur bienséance dans la Flandre hollandoise[c], et on leur a entendu dire que du costé de la Gueldre, ils ne consentiroient jamais à se dessaisir de Venlo, de Ruremonde et des autres places dont ils se sont emparées.

Enfin de leur propre aveu pour faire réussir un traitté général, on ne devoit s'apliquer d'abord, qu'à régler ce qui concernoit leurs intérests afin de les mettre en estat de se porter pour médiateurs entre la France, l'Espagne, et les Alliés.

Cependant ils se flattent à présent qu'on voudra bien leur permettre de détacher quelques couronnes de la monarchie d'Espagne en faveur de l'Archiduc par la compensation des Provinces qu'il a déjà occupées.

Ce langage qui est commun dans la bouche des Députés, a passé dans celle de quelques membres du Conseil Secret, dont les chefs s'expliquent avec moins de hauteur quoiqu'ils soient frapés des mêmes préventions. Car comme ils sentent beaucoup plus vivement que les autres les besoins de leur République, il est certain qu'ils ont aussi beaucoup plus de penchant à se réconcilier avec la France. Au moins l'ont-ils assuré plus d'une

a In de tekst staat ‘parvenue’. Dit moet wel een vergissing zijn voor ‘prévenue’.
b In plaats van ‘car’ zou ‘ce qu'ils’ een betere zin maken.
c Er staat ‘hollandoise’, waarschijnlijk wordt bedoeld ‘espagnole’.

fois et mesme plus positivement que jamais dans les derniers entretiens qu'on [a] eus avec eux.

Que la même aversion pour la guerre et les mesmes dispositions pour la paix où ils estoient il y a quatre ou cinq mois, subsistent encore aujourd'hui ches eux et subsisteroient jusqu'à ce que le repos ait esté rendu à l'Europe.

Qu'ils concouroient de leur part, en tout ce que dépendroit d'eux, pourvu que la France voulut leur accorder des conditions asses favorables pour mettre en seureté leurs frontières et leur commerce, seul but qu'ils s'estoient proposés en entrant dans la Ligue.

Que les progrès des Alliés en Catalogne, et ailleurs pouvoient bien leur faire espérer un traitté plus avantageux, mais qu'ils n'en étoient point esblouïs jusqu'au point de vouloir rejetter des propositions équitables ou différer même à un autre tems de les écouter.

Que la Cour auroit dû rendre plus de justice à leur sincérité, lors qu'ils lui avoient fait représenter par avance tous les inconvéniens qui dans la suite ont[a] le succès de la dernière négociation.

Que dans le tems jusques où elle avoit esté trainée, elle estoit exposée à trop de traverses pour pouvoir être soutenue avec utilité et que la prudence a voulu qu'on la rompit absolument pour estre en estat d'en reprendre une autre plus seure et plus secrette.

Que si la France vouloit entendre sérieusement, elle devoit surtout éviter les éceuils contre lesquels on avoit déjà brisé.

Que la réussite dépendoit principallement de dérober la connaissance de ce qui se traitteroit à la vigilence des Alliés et surtout à celle des Anglois, plus défiants que les autres et plus envénimés contre la France.

Qu'il falloit pour y parvenir:

1e. Se dépouiller des préjugés où l'on a paru estre de pouvoir diviser les Etats Généraux d'avec leurs Alliés en tirant d'eux des ouvertures de paix, ou des explications sur cette matière, estre au contraire fortement persuadés que leur interest le plus essentiel, est de ne point se déclarer, si ce n'est en tems et lieu, c'est à dire lorsque les propositions de la France seront asses sollides pour estre acceptées sans discution et pour donner lieu de conclure en peu de jours.

a Na ‘ont’ is ongetwijfeld het werkwoord weggevallen, bijv. ‘fait échouer’, of ‘gâté’.

2e. Regarder tous les moments comme précieux et ne les point perdre en delais et en contestations inutiles, mais exposer d'abord de bonne foy, tout ce qu'on croit pouvoir céder.
3e. Eviter la multiplicité des canaux et ne s'arrester qu'à celui de la province de Hollande, par[a] l'entremise de Mr. le Conseiller Pensionnaire.
4e. Convenir d'un lieu particulier et éloigné de La Haye pour éviter les clameurs du Congrès.
5e. Faire choix de personnes secrettes et les charger en partant de lettres de créance et d'instructions amples, nettes et précises.
6e. Ne point exprimer leur surnoms dans les passeports et se contenter de les y désigner par leurs noms de batesme (circonstance indispensable), surtout à l'égard de ceux de Hollande qui n'expédient qu'après avoir esté raportés publiquement dans l'assemblée des Etats Généraux.

C'est avec ces précautions que Mr. le Conseiller Pensionnaire et Mr. Van der Dussen ont confirmé, lors qu'on a pris congé d'eux que leur République étoit preste de rentrer en négociation avec la France. Ils ont mesme recommandé expressément d'en instruire la Cour et ont marqué que si elle vouloit leur faire sçavoir ses intentions, on pouroit seurement s'adresser à Mr. Nieuport[1]. On l'a fait depuis, mais d'une mani ère bien opposée aux premiers articles de leur plan.

Au reste les sentimens ces Mrs. font paroistre en cette conjoncture sont une suitte naturelle de la politique présente de leur Etat, ainsi qu'on peut s'en convaincre par la lecture des observations qui viennent des receuillies. Le détaille en est sincère et fidèle. La Cour jugera s'il lui plait de la solidité des notions qu'il peut fournir, et de l'utilité des conséquences qu'on en peut tirer.

a In het manuscript staat vóór ‘par’ nog ‘pour’.
1 Nieuwpoort was belastinggaarder te Rotterdam en correspondeerde met Helvetius. Men zie over hem ook de inleiding.

Brieven van A.G.A. van Rappard aan C.J. van Assen medegedeeld door G.J. Hooykaas

A.G.A. ridder van Rappard (1798-1869) is een figuur van betekenis geweest in het politieke leven van de negentiende eeuw. Na langer dan een zestal jaren als referendaris bij het departement van Binnenlandse Zaken aan het hoofd van de afdeling onderwijs, kunsten en wetenschappen te hebben gestaan, werd hij in 1838 griffier van de Staatssecretarie. Toen na de abdicatie van Willem I deze instelling werd opgeheven, werd niet de secretaris van Staat Van Doorn van Westcapelle, maar Van Rappard tot directeur van het nieuwe Kabinet des Konings benoemd. Tevens werd hij belast met het secretariaat van de ministerraad. Ook de notulen van de kabinetsraad werden door hem gemaakt. Van Rappard stond aan het hoofd van 's Konings Kabinet van 1841 tot 1854. In dat jaar werd hij minister van Hervormde Eredienst, later, in 1857, van Binnenlandse Zaken. Tijdens zijn ministerschap bracht hij de bekende wet op het lager onderwijs tot stand. Na zijn aftreden, in 1858, trok hij zich uit de politiek terug[1].

Aan Van Rappard wijdde zijn vriend J. de Bosch Kemper[2] een uitvoerig en informatief *Levensbericht*[3], dat o.a. een goede indruk geeft van de rol, die Van Rappard als directeur van het Kabinet des Konings, ook na de invoering van de politieke verantwoordelijkheid der ministers, heeft gespeeld. Thorbecke was in 1850 van oordeel, dat Van Rappard onvervangbaar was als bemiddelaar bij botsingen tussen Koning en ministers[4]. Door

1 Sedert 1846 staatsraad in buitengewone dienst, werd Van Rappard in 1858 benoemd tot minister van Staat.

2 Jhr. J. de Bosch Kemper (1808-1876): substituut-officier van justitie te Amsterdam 1834-1841; advocaat-generaal bij het provinciaal gerechtshof van Noord-Holland 1841-1852; lid van de dubbele Kamer 1848; hoogleraar te Amsterdam 1852-1862; lid van de Tweede Kamer 1868.

3 *Levensberichten der afgestorvene medeleden van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde. Bijlage tot de Handelingen van 1870*, p. 123-234. Dit levensbericht is ook afzonderlijk verschenen onder de titel: *Anthon Gerard Alexander ridder van Rappard, de ontwerper en verdediger van de schoolwet van 1857, uit zijn dagboek en nagelatene aanteekeningen geschetst. Met portret* (1870).

4 *A.w.*, p. 186.

het ministerie-Van Hall werd hij zo nauw bij verschillende beleidskwesties betrokken, dat de directeur van 's Konings Kabinet 'eenigszins een integreerend deel van het ministerie (werd)'[5].

Het *Levensbericht* van Van Rappard is daarom zo belangrijk, omdat De Bosch Kemper gebruik kon maken van brieven en aantekeningen in dagboekvorm. Gerretson, die in zijn Groenuitgave een aantal brieven van Van Rappard kon opnemen, moest constateren, dat het belangrijke dagboek 'op enkele bladzijden na op tragi-komische wijze in het ongerede geraakt' was[6].

Op het Algemeen Rijksarchief te 's-Gravenhage bevinden zich in de collectie-Van Hogendorp een vierenveertigtal brieven, door Van Rappard in de periode 1831-1859 geschreven aan zijn Leidse vriend C.J. van Assen[7]. Deze brieven, waarvan Gerretson er één heeft gepubliceerd[8], geven interessante en soms zeer belangrijke informatie over allerlei facetten van het politieke leven in de jaren 1840 en 1850. Van Rappard komt uit deze documenten te voorschijn als een man met conservatieve denkbeelden, die na 1848 echter niet behoorde tot de reactionaire conservatieven, die de klok wilden terugzetten[9].

Tijdens de voorbereiding van de uitgave van deze brieven[10] kwam ik in schriftelijk contact met dr. E. van Raalte te Scheveningen, die in het bezit bleek te zijn van het archief-Van Rappard, waaruit Gerretson had kunnen putten voor zijn Groen-

5 *A.w.*, p. 190.

6 C. GERRETSON, *Groen van Prinsterer. Briefwisseling*, I (R.G.P. 58), 1925, p. XXI.

7 A.R.A., Van Hogendorp 205. In de omslag berusten ook een drietal brieven van F.A. van Rappard aan Van Assen, zonder dat dit in de inhoudsopgave van het dossier is aangegeven. - C.J. van Assen (1788-1859): secretaris van prins Frederik 1814-1820; referendaris bij de Raad van State 1820-1821; hoogleraar in de rechten te Leiden 1821-1859; in 1831 benoemd tot staatsraad in buitengewone dienst en als secretaris en adviseur toegevoegd aan prins Frederik en aan de prins van Oranje; verzocht in 1834 na wrijving met de kroonprins om ontslag en keerde terug naar Leiden. Na zijn overlijden zijn een groot aantal aan hem gerichte brieven ten geschenke gegeven aan de familie Van Hogendorp. Vgl. *Verslagen omtrent 's Rijks Oude Archieven*, XXXVI (1913), p. 226.

8 GERRETSON, *Briefwisseling*, I, p. 784 e.v.

9 Men zie voor de term 'reactionair-conservatief': J.C. BOOGMAN, De Britse gezant Lord Napier over de Nederlandse volksvertegenwoordiging (in 1860), in: *Bijdragen en Mededelingen van het Historisch Genootschap*, 71 (1957), p. 193 e.v.

10 Niet alle brieven bleken belangrijk genoeg om voor publicatie in aanmerking te komen.

uitgave[11]. De Heer Van Raalte deelde mij mede, dat gezien de situatie, waarin zijn collectie zich nog steeds bevond, ter beschikking stelling van de brieven van Van Assen en De Bosch Kemper aan Van Rappard, waarom ik hem had verzocht, een feitelijke onmogelijkheid was. Omdat ik mij met een tussenoplossing niet kon verenigen, zag de Heer Van Raalte van medewerking aan mijn uitgave af.

Door deze gang van zaken meende ik terug te moeten komen op mijn voornemen om in deze uitgave een aantal brieven van Van Rappard aan De Bosch Kemper op te nemen. De Bosch Kemper zelf publiceerde in zijn *Levensbericht* fragmenten uit deze brieven[12], die thans berusten op het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis te Amsterdam. Nu ik niet de beschikking kon krijgen over het complement van deze correspondentie, bleken de nog ongepubliceerd gebleven fragmenten bij nader inzien van te weinig belang om de brieven in hun geheel uit te geven.

Wel heb ik aan deze uitgave toegevoegd fragmenten uit een drietal brieven van D. Veegens[13] aan De Bosch Kemper, eveneens berustend op het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis[14]. Hoewel De Bosch Kemper in zijn *Levensbericht* uit deze brieven heeft geciteerd, geven zij toch een te aardig beeld van Van Rappard om ze hier achterwege te laten.

Deze korte inleiding wil ik niet besluiten zonder mijn erkentelijkheid uit te spreken jegens hen, die mij bij het gereed maken van deze uitgave van dienst zijn geweest. Met name aan de Heer J. Steur, hoofdarchivist aan het Algemeen Rijksarchief, ben ik veel dank verschuldigd. Zijn grote belangstelling en onuitputtelijke bereidwilligheid zijn deze publicatie zeer ten goede gekomen.

11 GERRETSON, *Briefwisseling*, I, p. XXI. Vgl. ook *Jaarverslag van de commissie voor 's Rijks Geschiedkundige Publikatiën*, 1922, p. 10 e.v. - Toen ik mijn correspondentie met de Heer Van Raalte beëindigd had, kwam mij onder ogen L.C. SUTTORP, *F.A. van Hall en zijn constitutioneele beginselen*, 1932, p. 152. Ik volsta met te verwijzen naar de aldaar vermelde informatie over de papieren - Van Rappard.

12 Een brief van 2 augustus 1841 werd in zijn geheel afgedrukt in DE BOSCH KEMPER's *Geschiedenis van Nederland na 1830*, IV, 1875, lett.aant., p. 29 e.v.

13 D. Veegens (1800-1884): redacteur Staats-Courant 1828-1847; griffier Tweede Kamer 1847-1881.

14 Archief De Bosch Kemper III, 60.

1 Van Rappard aan van Assen

1 januari 1834[1]

Het is den Heer Thorbecke[2] bekend, welke genegenheid ik hem toedraag, en ZHgel. zoude dus, indien dit noodig ware, mijne verzekering kunnen bevestigen, dat ik uwe geëerde missive van den 31 der vorige maand met de meeste belangstelling heb ontvangen.

Ik zoude reeds eerder aan den Heer Thorbecke over de gang der bewuste zaak[3] hebben geschreven, dan niet vóór gisteren heb ik met Z.Exc. den Minister[4] op nieuw over dezelve kunnen spreken. Bij die gelegenheid heb ik mij al weder kunnen overtuigen, dat niemand meer dan de Heer Van Doorn gezind is, om daar, waar hij 't vermag, de belangen van den Heer Thorbecke te bevorderen. Maar UHEgestr. zal geredelijk inzien, hoe moeijelijk het is in oogenblikken, waarin met zoo veel nadruk op bezuiniging wordt aangedrongen, en zulks niet slechts van wege den Koning geschiedt, maar ook in het openbaar door onderscheidene leden van de Staten Generaal, eene gelegenheid als deze te laten voorbij gaan, zonder van bezuiniging te spreken. Het is de eerste maal sedert de noodlottige gebeurtenissen van 1830, dat een ordinaris professoraat te Leijden staat vervuld te worden. Zoo er ook al termen zijn, om aan het professoraat bij die Hooge School eene hoogere wedde te verbinden, dan aan de leerstoelen te Utrecht en Groningen, het blijft echter altijd een vraagpunt, of van dezen regel niet voorlopig zou kunnen en behooren te worden afgeweken, in een 'tijd, dat de toestand van 's lands geldmiddelen een bekommerend aanzien oplevert, en de meeste, immers de civiele traktementen, bij nieuwe vervulling, eene reductie hebben ondergaan. Het zijn dergelijke consideratien die zwaar bij den Minister wegen, en het inderdaad ook ver-

1 1 Alle brieven zijn, tenzij nader aangegeven, vanuit 's-Gravenhage verzonden.
2 J.R. Thorbecke (1789-1872): buitengewoon hoogleraar te Gent 1825-1830; buitengewoon en vervolgens gewoon hoogleraar te Leiden 1831-1849; lid van de dubbele Kamer 1840; lid der Tweede Kamer 1844-1845, 1848-1849 en 1853-1862; voorzitter van de grondwetscommissie 1848; minister van Binnenlandse Zaken 1849-1853.
3 De benoeming van Thorbecke tot ordinarius in de vacature N. Smallenburg.
4 H.J. baron van Doorn van Westcapelle (1786-1853): gouverneur van Zeeland 1818-1826; gouverneur van Oost-Vlaanderen 1826-1830; minister van Binnenlandse Zaken 1830-1836; secretaris van Staat 1836-1840; vice-president van de Raad van State 1841-1848.

dienen. Intusschen zal deze week de voordragt, ter vervulling van den openstaande leerstoel bij de regtsgeleerde faculteit, aan den Koning kunnen aangeboden worden. Daarbij, ik kan hiervan de verzekering geven, zullen de verdiensten van den Heer Thorbecke en zijne aanspraken in het volle licht worden geplaatst, en de beslissing van Z.Maj. zal dan het overige uitwijzen[5].

Het zal mij eene eer zijn bij de eerste gelegenheid, welke mij naar Leijden zal voeren, UHEgestr. te komen bezoeken. Intusschen beveel ik mij in UHEgestr. welwillend aandenken, en heb de eer met alle hoogachting te zijn

2 Van Rappard aan Van Assen

27 augustus 1841

Uw HoogEdelGestrenge heeft bij advis van den 14 dezer maand aan den Koning aangeboden Uwe Overdenking op den 12 Augustus 11.[1] Nog vóór Zijner Majesteits vertrek naar Zeeland heeft Hoogstdezelve mij den last opgedragen UHEgestr. daarvoor dank te zeggen, met betuiging van Hoogstdeszelfs verwondering over het sterke geheugen, waaraan zoo vele kleine bijzonderheden van vroegere jaren nog niet ontsnapt waren. Veelvuldige bezigheden hebben mij belet aan dien geëerbiedigden last, welken ik gaarne eigenhandig wenschte uit te voeren, vroeger te voldoen. Uw HEgestr. gelieve mij dit ten goede te houden, en te vergunnen, dat ik voor deze gelegenheid gebruik make, om de verzekering te vernieuwen der hoge achting, met welke ik de eer hebt te zijn

2A Overdenking 12 Augustus 1841[1]

Zoo zijn dan alrede tien nooit te vergeten jaren voorbijgegaan

5 De benoeming van Thorbecke vond plaats bij K.B. van 9 januari 1834 no. 1. In zijn voordracht, bij dit K.B. opgelegd (A.R.A., Staatssecretarie 3876), zei Van Doorn over Thorbecke o.a.: 'De gang, welken zijne studien en zijne lessen hebben genomen, doen het beste van zijn onderwijs verwachten, en het uitzigt geboren worden, dat door hem de school van Kluit zal herboren worden.'

1 Als 2A hierna afgedrukt. - In deze publicatie zijn in overeenstemming met artikel 20 van de vierde druk der *Regels voor het uitgeven van historische bescheiden* (1966) de woorden, die in het hs. zijn onderstreept, gespatieerd weergegeven.

1 Door Van Assen op 14 augustus vanuit Velp aan de Koning gezonden; A.R.A., Kabinet des Konings 4140, exh. 27 augustus 1841, La V 26 geheim.

sedert het roemrijk tiental dagen van Augustus, toen de Prins van Orange zegevierend de Nederlandsche legervanen in het hart van Belgien plantte, waar weinige maanden te voren opstand en verraad ze uit één had gereten met heiligschennige hand; en - nog hoor ik het gejuich en de lofzangen ter eere van den overwinnaar en zie de opgewonden geestdrift, die alle gedachte aan het bange verledene en de onzekere toekomst vergat. Maar wat nooit dichter of geschiedschrijver kan vermelden, ofschoon het grooter is dan heldendaden, de noodwendige vrucht van aangeboren genie en krijgsgeluk, daar van heb ik het voorregt getuigenis te mogen geven, en mij klopt mij het hart van eerbiedig gevoel, als ik er aan denk.

Bij het in geschrift brengen van het eenvoudige en onopgecierde legerberigt na de overgave van Hasselt[2] riep de Prins van Orange, zonder een enkel woord van eigen lof te spreken, meermalen met kinderlijke dankbaarheid uit: O! wat zal nu mijn vader wel zeggen, hoe blijde zal mijn vader zijn! 'S morgens na den slag van Leuven zei ons de Prins van Orange met ongeveinsde blijdschap zie! nu kan ik nog heden avond op mijn Ter Vuere[3] zijn! - Hoe beginzellooze staatkunde den overwinnaar stuitte midden in zijn zegevaart, hoe zij Hem angstvallig keerde aan den ingang van het paleis, dat de dankbaarheid des volks Hem gesticht had[3], wie is zoo onwetend, dat hij het niet en weet? Maar - dat de diep gegriefde Vorst bij zoo bittere teleurstelling de kalmte bewaarde op het open gelaat, en de effenheid in het fier gemoed, dat geen enkel woord van wrevel uit zijn mond kwam en Hij met gelatenheid berustte in Zijn lot, hoe weinigen hebben dat opgemerkt en naar waarde geschat? Zijn schrandere blik zag door den nevel der gebeurtenissen heen. Zijn warme liefde voor het land Zijner vaderen zeide Hem: 'Holland boven al! en beter is het, voorzigtig te bewaren, dan roekeloos te vragen'; en dit zag en zeide Hij niet alleen, maar staafde het slechts korte maanden daarna, door de edelmoedigste daad, die voor de geschiedenis geheim bleef[4].

2 J. BOSSCHA, *Het leven van Willem den Tweede*, 1852, p. 538 e.v.

3 Uit dankbaarheid voor zijn aandeel in de veldtocht van 1815 (Quatre-Bras en Waterloo) hadden de Staten-Generaal de Kroonprins een paleis te Brussel en het park Tervueren aangeboden. Vgl. BOSSCHA, p. 334.

3 Uit dankbaarheid voor zijn aandeel in de veldtocht van 1815 (Quatre-Bras en Waterloo) hadden de Staten-Generaal de Kroonprins een paleis te Brussel en het park Tervueren aangeboden. Vgl. BOSSCHA, p. 334.

4 Van Assen voegde in een noot hieraan toe: 'Ik bedoel de nota uit het begin van Maart 1832 den Koning aangeboden, de noodzakelijkheid betoogende van het aannemen der XXIV artikelen.' Zie voor deze nota DE BOSCH KEMPER, *Geschiedenis*, I, 1873, p. 234 en lett.aant. p. 278 e.v. In zijn *Geschiedenis*, III, 1875, lett.aant. p. 101, vermeldt DE BOSCH KEMPER echter een brief van de kroonprins uit 1839, waarin de Koning dringend werd verzocht de vierentwintig artikelen niet te aanvaarden.

Wat ging bij de terugkomst op den oud-Nederlandschen grond den Veldmaarschalk het meeste ter harte?, wat gaf Hem op dien stond de aangenaamste gewaarwording? Het was dat Hij in zijn dagorder aan het leger den juisten toon meende getroffen te hebben om de groote verdiensten in het licht te stellen van Zijn zedigen broeder, wiens beleid en krijgskunde in zoo kort een tijdsbestek zoo magtig een leger had vereenigd en ten strijde voorbereid[5].

O Vorst!, begiftigd met de uitgelezendste gaven van geest en gemoed, beur U op bij de vernieuwde herinnering dier vreugde en smarte volle dagen door het vertrouwen op de Voorzienigheid, en de hope der toekomst! Niet altoos zal het onregt de plaats van regt behouden. Hij, die gezegd heeft: 'mij is de wrake'[6], vestigt met welgevallen het oog op Uwe vredegezinde handelingen, warsch en afkeerig van al die slinksche wegen, die kortzigtige staatkunde heimelijk inslaat; waar zij tweedragt zaayt, maar bedrogene hope oogst.

Is het volk, dat Gods wijsheid stelde onder Uw' zachten schepter, niet uitgebreid in getal, het is magtig door zedelijken wil en krachten. Van Uwe mildadige hand o Koning! wacht het de behoedzame genezing der wonden, die de wangunst der tijden sloeg.

Onvermoeid zij Uwe zorg, en wijs Uwe maatregelen, niet zoekende, wat vleyt en behaagt, maar wat eerlijk en regtvaardig is, en langs den eenigen weg van deugd en godsdienst leidt tot het hooge doel: 'het onwankelbaar geluk van den Nederlandschen staat'. Terwijl liefde en trouw den troon onderschragen en verderfelijke meeningen weeren, zal het eensgezinde Nederland eerbied inboezemen aan het verdeeld Europa, en van berouw en schaamte doen bloozen, die in dertelen overmoed het volkenregt schonden, en het plegtig ingewijd gebouw om verre haalden, wiens hoeksteen wezen moest: eeuwigdurende vrede.

3 Van Rappard aan Van Assen

3 januari 1842

Het heeft den Koning leed gedaan uit het schrijven van UHEgestr. van den 18 December 11.[1] te vernemen, dat Uwe

5 BOSSCHA, p. 569.
6 Deuteronomium 32:35.
1 Niet op het Algemeen Rijksarchief.

gezondheid zich in min gunstigen staat bevindt. De deswege gegevene berigten zijn echter aan Zijne Majesteit voorgekomen niet van dien aard te zijn, dat men aan de hoop op beterschap zoude moeten vaarwel zeggen. Zijne Majesteit wenscht dan ook van harte zich in die opvatting niet te hebben bedrogen, vermits Hoogstdezelve kent en waardeert de diensten, welke door UHEgestr. in deszelfs tegenwoordige betrekking worden bewezen; eene betrekking, voor welke, gelijk Zijne Majesteit zich uitdrukte, UwHEgestr. zoo volkomen berekend is, en waaraan Hoogstdezelve U ongaarne zou onttrokken zien. Eene andere uitkomst dan die, welke Zijne Majesteit opregtelijk wenscht, zou ook daarom te meer leed aan Hoogstdenzelven doen, omdat het verlangen van UHEgestr., bij de tegenwoordige inzigten van Zijne Majesteit omtrent dat onderwerp, niet kan vervuld worden, en Hoogstdezelve zich de geheel vrije keus der leden van de Eerste Kamer steeds begeert voor te behouden.

Ik heb de eer mij door deze mededeeling van 's Konings bevelen te kwijten, en met de meeste hoogachting te zijn

4 Van Rappard aan Van Assen

22 januari 1842

Ik ben getroffen geweest door de vleijende beweegredenen, welke er UHEgestr. toe hebben geleid, om aan mij Deszelfs belangrijk schrijven van den 19 dezer te rigten; gelijk ik UHEgestr. niet minder erkentelijk ben voor de mededeeling der daarin vervatte bijzonderheden en van de hiernevensteruggaande brieven. UHEgestr. kan zich echter verzekerd houden, dat ik den stap, tot welken UHEgestr. is overgegaan, en op welken ik gelast werd de door UHEgestr. bedoelde mededeeling[1] uit te vaardigen, uit geen ander oogpunt heb beschouwd, dan dat, waaruit UHEgestr. Deszelfs handelwijze wenscht beschouwd te hebben. Het heeft mij dan ook persoonlijk leed gedaan, dat Uw verlangen niet heeft kunnen worden bevredigd, ofschoon ik tevens moet bekennen de overtuiging te hebben, dat Uwe tegenwoordige werkkring zoo geheel overeenstemt met de uitstekende gaven, welke in UHEgestr. worden gewaardeerd, dat het mij zou smarten, indien UHEgestr. dien werkkring met eenen anderen verwisselde. Ik wensch van ganscher harte, dat het herstel Uwer gezondheid eerlang een gelijken tred moge aannemen met Uwen ijver om nuttig te zijn en dat de Hoogeschool te

1 Zie hiervóór brief 3.

Leijden, en met haar het vaderland, zich nog vele jaren in het bezit van UHEgestr. zullen mogen verheugen.

Ook mij zoude het aangenaam wezen eens met UHEgestr. te kunnen spreken. Aan stoffe zou het zeker niet ontbreken; maar indien UHEgestr. niet eens hier komt, vrees ik, dat het niet spoedig zal gebeuren, want voor 's hands zie ik geene kans om de residentie te verlaten. Mijne betrekking is zeker vereerend en levert hare genoegens op; maar zij bindt mij geheel en onthoudt mij veel, waarop ik hoogen prijs stel. Het kost mij ook bovendien moeite van nabij te zien, hoe goede bedoelingen worden miskend of in een valsch daglicht geplaatst. Is het eene algemeene krankheid des tijds, of voor het tegenwoordige in het bijzonder van onze natie? Ik durf het niet beslissen, maar acht het in elk geval eene hoogst bekommerende kwaal, terwijl ik beducht ben, dat de geneesmiddelen, welke sommigen zouden willen aanwenden, onzen toestand veeleer zouden verslimmeren, dan beter maken.

Maar ik zoude UHEgestr. te lang bezig houden en eindig alzoo hier, UHEgestr. de verzekering aanbiedende der hooge achting, met welke ik de eer heb te zijn

5 Van Rappard aan Van Assen

15 april 1842

Ofschoon UHEgestr. geen antwoord begeert op deszelfs belangrijken brief van den 7 dezer, kan ik echter mij niet weêrhouden bij een paar punten eenige oogenblikken stil te staan.

Zonderling trof Uwe uitlating omtrent mijne benoeming tot Secretaris van den Raad der Ministers te zamen met overwegingen, met welke ik toen juist zwanger ging, om uit die betrekking mijn ontslag te vragen. Aan UHEgestr., gelijk aan zeer velen, blijkt het onbekend gebleven te zijn, dat ik sedert April 1839 de functien van Secretaris van den Raad der Ministers waarnam[1], en in Januarij 1841 bepaald als zoodanig ben benoemd geworden[2]. Aan dat besluit is trouwens nimmer eenige

1 De Bosch Kemper, *Levensbericht*, p. 173.

2 K.B. van 5 januari 1841 no. 19. Bij dit besluit (A.R.A., Kabinet des Konings 1) is gevoegd een briefje van Van Rappard aan Van Doorn van Westcapelle, waarin de directeur over zijn eigen positie schreef: 'Ten aanzien van mijzelven, dank ik U.E. om hare zorg, om mij uit den twijfelachtigen toestand, waarin ik mij bij den Raad van Ministers bevind, te redden. Hoe meer ik echter over de zaak heb nagedacht, hoe meer ik onzeker ben geworden, of die functie zich met mijne tegenwoordige, vooral indien zich buitengewone drukten bij den Raad van Ministers mogten opdoen, zullen laten vereenigen. Ik ben het ook met mijzelven niet regt eens, of een Secretariaat, dat vroeger door een daartoe gedesigneerden Referendaris bij den Raad van State werd waargenomen, op gelijke lijn met het Directoriaat van 's Konings Kabinet is te stellen. U.E. zal dat beter kunnen beoordelen dan ik, en tevens wel inzien, dat ik deze bedenking niet maak, om mij op te hooge beenen te stellen; daarvoor kent U.E. mij, hoop ik, te goed.'

publiciteit gegeven, en alleen de Residentie-Almanak van 1841 maakt er melding van; echter ook al weder daarin fout hebbende, dat de Directeur van het Kabinet des Konings als Secretaris wordt opgegeven. Dat is zoo niet; mijne benoeming was personeel. - Ik heb die betrekking niet gevraagd en zelfs schoorvoetende aangenomen, doch de Koning was er op gesteld; misschien wel om de redenen, welke UHEgestr. die benoeming als wenschelijk deden beschouwen. Voor mij brengen echter die redenen juist het onaangename der positie te weeg, en hoezeer ik ten volle de gegrondheid Uwer opmerkingen beaam, wil ik echter wel bekennen mij niet bestand te gevoelen, om op den duur in die positie te blijven. - Hierbij komt de moeijelijkheid, welke er voor mij in gelegen is, om mij bij mijne overige bezigheden, welken mijnen tijd geheel weg nemen, ook nog met het stellen der rapporten te belasten. Ik besef zoo zeer als iemand hoe gewigtig die taak is, en wat er toe noodig is, om een grondig en onpartijdig rapport te stellen wegens beraadslagingen in een collegie, waar het uit den aard der zaak, zoo als overal, niet altijd zoo ordelijk met het beraadslagen toegaat als voor den Secretaris wenschelijk is. Wil men mij er uit hebben, er is geen beter middel te bedenken, dan mij de redactie der rapporten op te dragen, en ofschoon dit nog niet is voorgevallen sedert de nieuwe inrigting van zaken, k a n het evenwel gebeuren, en dit wil ik liever vóórkomen. - Ik heb Z.M. dan ook reeds voorloopig over mijn voornemen gesproken, en Hoogstdezelve heeft de gegrondheid mijner bedenkingen niet ontkend, zoodat de aanvraag om ontslag welligt eerlang gevolg zal hebben. Kon ik op eenen anderen voet Secretaris worden, ik zou daar niet tegen hebben; in weerwil dat ik welligt gevaar zou loopen van getoest wordende aan hetgeen het H a n d e l s b l a d van gisteren in den Secretaris vereischt[3], te ligt bevonden te worden.

3 Het *Algemeen Handelsblad* van 14 april 1842 bevatte een artikel getiteld D e S e c r e t a r i s v a n d e n M i n i s t e r r a a d. In deze redactionele meditatie over een aantal artikelen van het K.B. van 31 maart 1842, dat de ministerraad reorganiseerde (vgl. H. DOOYEWEERD, *De ministerraad in het Nederlandsche staatsrecht*, 1917, p. 404 e.v.), werd over de secretaris van deze raad geschreven: 'niemand zal echter betwisten, dat het veel van den benoemden persoon en zijne geschiktheid zal afhangen, of de secretaris van den ministerraad slechts wat meer dan de functien van een klerk zal verrigten, dan wel ook de eenheid tusschen de verschillende takken van algemeen bestuur bevorderen, tot de overeenstemming der te nemen maatregelen met den geest der grondwet en de algemeene wetten en verordeningen medewerken zal. Hoe dikwerf is niet een secretaris de ziel van een collegie? Hoe menigmaal is niet zijne kunde van daadwerkelijken invloed op den gang der beraadslagingen? Hoe gemakkelijk is het niet iets aan de bevattelijkheid van eenen kundigen ambtenaar te kunnen overlaten?'

Er is echter daaraan niet te denken; althans heb ik voor als nog bij Z.M. geene geneigdheid bespeurd om mij los te laten.

Zoo veel de gelegenheid mij heeft toegelaten den nieuwen Minister van Justitie[4] te leeren kennen, ben ik zeer met hem ingenomen, en verwacht er veel goeds van. Ook ik had in zijne plaats den tabberd niet met den geborduurden rok verwisseld. Zijn Departement is een der gewigtigsten, en der moeijelijksten, omdat er zoo veel met p e r s o n e e l te doen valt. Hoe veel vijanden maakt zich de Minister niet voor de weinige vrienden, welke door zijne voordragt gelukkig worden! Ook dat was eene der klippen, op welke zijn voorganger[5] heeft schipbreuk geleden.

Ontvang mijnen dank voor de aanmerkingen wegens de correctie van het Staatsblad. De slordigheid daarvan is mij ook vroeger altijd eene ergernis geweest, en Griffier ter Staats-Secretarie wordende heb ik er mij dadelijk op toe gelegd, om er verbetering in te brengen, als toen zelf de correctie opvattende. Later heb ik dit wel moeten laten varen; doch ik geloof, dat het thans met zorg geschiedt. Mogt ik mij daarin bedriegen, gaarne zal ik mij dan gewaarschouwd zien. Het is echter eene moeijelijke taak[a] zaken te corrigeren naar een origineel, dat in vele opzigten dikwerf te wenschen overlaat. Ik stem toe, dat gebrek aan kennis van zaken, van taal en stijl daartoe medewerken; maar er zijn ook andere oorzaken, welker opsomming mij echter thans te verre zou heên leiden.

Mijn voornemen was kort te zijn, en ik heb mijne pen den teugel gevierd, ten koste ook van stijl en van schrift! UHEgestr.

4 F.A. baron van Hall (1791-1866): minister van Justitie 1842-1844; minister van Financiën 1844-1848; lid van de dubbele Kamer 1848; lid der Tweede Kamer 1849-1853; minister van Buitenlandse Zaken 1853-1856.

5 C.F. van Maanen (1769-1849): minister van Justitie en Politie 1807-1809; eerste president van het Keizerlijk Gerechtshof 1810-1813; eerste president van het Hoog Gerechtshof 1813-1815; minister van Justitie 1815-september 1830 en october 1830-1842.

a Dit woord ontbreekt in hs.

houde mij een en ander ten goede, en beschouw deze letteren in allen geval als een bewijs van het belang, hetwelk mij deszelfs missive heeft ingeboezemd.

Met de meeste hoogachting heb ik de eer mij te noemen

6 Van Rappard aan Van Assen

8 april 1843

Reeds een en andermaal heb ik de pen opgevat, om UHEgestr. geëerde letteren van den 19 Maart ll. te beantwoorden; doch telkens ben ik verhinderd geworden daarmede voort te gaan. De aard mijner ambtsbezigheden geeft aanleiding tot gedurige stoornis, welke op zich zelve reeds lastig, ook voor het schrijven van brieven, waaraan men gaarne eens een rustig oogenblik zou besteden, niet gunstig is. UHEgestr. gelieve het om de aangevoerde reden te verschoonen, dat ik niet vroeger het belangrijk schrijven van den hooggeschatten Heer Falck[1] terugzond, voor welke mededeeling ik UHEgestr. dank betuig. Ik had gelegenheid om de meest belangrijke passage aan den Koning voor te lezen. Hoogstdezelve hoorde dit met veel aandacht aan, ofschoon de strekking van dat schrijven niet onbekend meer was door het gebruik, hetwelk de heer Luzac[2] er van heeft mogen maken, en waardoor zeker aan de zaak der wet, welke het tractaat van 5 November jl. heeft gesanctioneerd, geen ongewigtige dienst is bewezen[3].

Het zal gewis niet gemakkelijk zijn voor een' man van den stempel van den Heer Falck een' waardigen opvolger te vinden[4]. Aan z u l k e menschen hebben wij waarlijk geen' overvloed. Over het geheel is het niet te ontveinzen, dat het bezwaar in heeft menschen aan te wijzen, die voor de hoogere staatsbedieningen volkomene geschiktheid hebben. Ook in dit op-

1 A.R. Falck (1777-1843): secretaris van Staat 1813-1818; minister van Onderwijs, Nijverheid en Koloniën 1818-1824; ambassadeur te Londen 1824-1832; gezant te Brussel 1839-1843. Het bedoelde 'belangrijk schrijven' is de brief van Falck aan Van Assen van 30 januari 1843. Zie *Brieven van A.R. Falck*, 1861[2], p. 414 e.v. Vgl. ook DE BOSCH KEMPER, *Geschiedenis*, IV, lett.aant. p. 100 e.v.

2 L.C. Luzac (1786-1861): lid van de Tweede Kamer 1828-1848; lid van de grondwetscommissie 1848; minister van Binnenlandse Zaken en Hervormde Eredienst 1858.

3 Bij de behandeling in de Tweede Kamer van het op 5 november 1842 met België gesloten verdrag las Luzac de bovengenoemde brief van Falck voor, waarin deze pleitte voor aanneming van het tractaat. Vgl. DE BOSCH KEMPER, *Geschiedenis*, IV, p. 106.

4 Falck was op 16 maart te Brussel overleden.

zigt weet ik niet, hoe of men het zou maken, indien hier op de Engelsche of Fransche wijze de ministeriën moesten worden gevormd.

Met UHEgestr. betreur ik het, dat het verpligt collegiehouden over staats-wetenschappen zo weinig invloed schijnt te hebben. In het algemeen heeft de organisatie van 1815 niet die vruchten aan het Hooger Onderwijs doen dragen[5], welke men er zich van had voorgesteld. Ik voor mij vrees, dat het er niet op verbeteren zal, zoolang men het middel niet gevonden heeft om de examina krachtiger te maken. Naar mijn inzien echter kunnen geene bepalingen daarvoor helpen. Het middel daartoe moet van de examinatoren zelven uitgaan, en ik geloof, dat de universiteit, welke dit punt ernstig ter harte nam, misschien aanvankelijk toehoorders verliezen, maar op den duur zeker meerderen winnen zoude. Doch wat behoef ik zulks aan UHEgestr. te zeggen, van wiens denkwijze over dit punt ik genoeg weet, om niet overtuigd te zijn, dat UHEgestr. zich mede zoude verheugen, indien a l l e n even gemoedelijk daarbij te werk gingen. - Veel van het gebrekkige, waarover wij te treuren hebben mag op rekening van den geest des tijds worden geschoven, wiens gestalte in mijn oog dagelijks lelijker wordt. Het weinige nationale, dat ons nog overgebleven was, slijt, dunkt mij, meer en meer af, en wij nemen een groot deel der gebreken van vreemde naburen over, zonder het talent te hebben om er den fraaijen schijn aan te geven, waarmede zij te weten te vernissen. Misschien maakt het voorjaar mij wat zwaarbloedig; maar ook zonder onze financiele en andere moeijelijkheden, zonder onze godsdienstige twisten en partijschappen, is er veel, dat mij toeschijnt eene min gunstige toekomst te voorspellen.

Het discours van den Heer Blondeau[6], dat ik met genoegen en belangstelling las, zou doen denken, dat men in Frankrijk op een' goeden weg was geraakt. Mogten wij dit slechts navolgen!

Met opregte hoogachting heb ik de eer te zijn

7 Van Rappard aan Van Assen

8 november 1844

Uwe missive van den 4 dezer, met de bijgevoegde twee exem-

5 Het K.B. van 2 augustus 1815 regelde de organisatie van het hoger onderwijs. Vgl. *Bijvoegsel tot het Staatsblad van het Koningrijk der Nederlanden*, II, 1815, p. 52 e.v.

6 *Discours pour la distribution des prix aux étudiants de la faculté de droit de Paris* [1842]. J.B.A.H. Blondeau (1784-1854): hoogleraar te Parijs.

plaren[1], is mij behoorlijk geworden, en ik heb mij beijverd om bij de eerste geschikte gelegenheid het exemplaar, voor den Koning bestemd, aan Hoogstdenzelven aan te bieden, onder mededeeling der bijzonderheden, welke Uw brief bevatte. Zijne Majesteit heeft dat exemplaar met genoegen aangenomen, en mij opgedragen UHEgestr. daarvoor, namens Hoogstdenzelven, dank te zeggen. Ik kwijt mij gaarne van deze aangename taak, en volbreng eenen schuldigen pligt, door gelijktijdig aan U mijne erkentelijkheid uit te drukken voor het exemplaar, hetwelk UHEgestr. mij heeft toegedacht. Van elk oogenblik dat mij overschiet maak ik gebruik, om met Uw belangrijk geschrift kennis te maken. Met buitengemeen genoegen las ik den brief aan den Heer Luzac[2], en heb daarop reeds in de eerste plaats de aandacht des Konings gevestigd. Het deed mij goed, te midden van het koortsachtig en onbestemd haken naar eene Grondwets-herziening, beschouwingen te lezen, welke geschikt zijn om op den weg van meer bedaard onderzoek terug te brengen, en de welgezinden, maar meê gesleepten te waarschuwen voor teleurstellingen. Dat UHEgestr. den Verduitscher der Grondwet[3] op eene gepaste, maar grondige wijze te regt zet, heeft alleszins mijn' bijval verworven. Het is niet te ontveinzen, dunkt mij, dat wij in eene eeuw van bedilzucht leven. Kunnen wij de werking daarvan niet ontgaan, dan is het toch wenschelijk, dat het niet los weg maar ernstig, en met kennis van zaken, geschiede, en alzoo, dat zij, die het konden doen, doch niet deden, op hunne beurt eene les ontvangen.

De verdere lezing zal mij zeker nog meer dan eenmaal aanleiding geven, om de opmerkzaamheid van Z.M. op Uw belangrijk geschrift te vestigen, en alzoo mede te werken tot Uw nuttig doel.

Ontvang bij deze, HoogEdelGestrenge Heer! de vernieuwde verzekering der meeste hoogachting, met welke ik de eer heb te zijn

8 Van Rappard aan Van Assen

6 januari 1845

De drukten, welke de eerste dagen van het jaar hebben opgeleverd, verhinderden mij tot dus verre te antwoorden op

1 Van C.J. VAN ASSEN, *De taal der grondwet*, eerste stuk, 1844.
2 *A.w.*, p. III e.v.
3 J. VAN LENNEP, *Proeve eener verduitsching der grondwet van het Koningrijk der Nederlanden*, 1844.

uwe belangrijke letteren van den 1 dezer. Niet alleen, dat de daarbij gevoegde nota mij allezins waardig scheen, om onder het oog des Konings te worden gebragt; maar ik heb ook de vrijheid gebruikt Uwen brief zelven aan Zijne Majesteit voor te lezen. Een en ander heeft Hoogstdenzelven veel genoegen gegeven: de brief, om onderscheidene daarin vervatte bijzonderheden en opmerkingen, de nota, omdat het hervormings-plan[1] niet beter in deszelfs geheele, destructive strekking kan gekend en beoordeeld worden, dan door deze uiteenzetting. Toen het kind pas ter wereld was gekomen, had ik voor Zijne Maj. den voornamen inhoud gepuncteerd. Reeds die arbeid deed de verre gaande omkeerings-zucht zoo zeer uitkomen, dat ik bij Z.M. het denkbeeld opperde, of niet eene korte schets van den inhoud in het licht behoorde te worden gegeven, om de groote menigte, welke zich niet aan het lezen van zoo vele artikelen, en nog minder aan het vergelijken daarvan met de bestaande waagt, duidelijk te doen zien, waar men heên wil, en haar zoo doende terug te houden van onberadene wenschen en stappen. Het lezen van Uwen h o o f d i n h o u d heeft dat denkbeeld op nieuw bij mij verlevendigd, en ik deel het aan UHEgstr. mede, omdat het welligt nog zijne nuttigheid kan hebben, ofschoon de groote menigte thans niet gestemd schijnt om door adhaesie of petitie de voorstellers te ondersteunen. De berigten, die hieromtrent inkomen, zijn alleszins gerust stellende, en dit is, wat dan ook het lot van het voorstel moge wezen, eene verblijdende zaak. Zelfs bespeurt men hier en elders eene soort van reactie. Lieden, die de Grondwets-herziening voorstonden, beginnen thans daarvoor huiverig te worden, nu zij zien, hoe ver men gaan wil. En inderdaad, wanneer men het voorstel leest, kan men zich niet zoo gemakkelijk verklaren, wat de e i g e n l i j k e bedoeling geweest is. Heeft men slechts willen overvragen, of heeft men den Koning schrik willen aanjagen, opdat Hoogstdezelve, zoo hooge eischen ziende, den voorstelleren de taak uit handen zoude nemen? In 1840 gebeurde iets dergelijks. - Indien het laatste bedoeld werd, is de mijn geheel verkeerd gesprongen, en ik

1 In de zitting van de Tweede Kamer van 10 december 1844 werd door de voorzitter medegedeeld, dat ingediend was ‘een voorstel tot het brengen van een aantal veranderingen en bijvoegingen in de Grondwet’, ondertekend door Thorbecke, Luzac, Van Dam van Isselt, Van Rechteren, De Kempenaer, Storm, Wichers en Van Heemstra. Uit de daarop volgende discussie bleek, dat ook Anemaet tot de ondertekenaars gerekend wenste te worden, maar dat hij door ziekte verhinderd was zijn handtekening onder het voorstel te plaatsen.

voorzie niet, dat er verandering zal komen in de gezindheid des Konings; doch ik heb niet noodig hierover te spreken, vermits UHEgestr. onlangs zelf in de gelegenheid is geweest, om zich hiervan te overtuigen. Hoe zou ook de Koning zulke lieden kunnen te vreden stellen!

UHEgestr. oordeelt, naar mijn inzien, te regt, dat onderwerpen van herziening nooit van de Kamer moeten uitgaan. Maar gesteld ook, dat het anders konde zijn, zouden de Staten Generaal wel bevoegd wezen, om dergelijke, de regten der Kroon zoo zeer aantastende voorstellen te doen? Strijdt dit niet met hunnen huldigingseed (Artikel 53)?[2] Zij hebben bezworen die regten te zullen bewaren en onderhouden, zouden zij dan mogen w i l l e n, zouden zij alles wat i n h u n v e r m o g e n is, k u n n e n doen om die regten te verkorten, zonder aan hun' eed ontrouw te worden? - Dit argument schijnt wel eenige overweging te verdienen.

Maar ik moet, hoe ongaarne ook, afbreken. Mogt het voorafgaande, ofschoon in der haast ter neder geschreven, UHEgestr. overtuigen, dat Uwe mededeeling met genoegen en belangstelling is ontvangen, en dat ik mij voor verdere aanbeveel.

Met bijzondere hoogachting heb ik de eer te zijn

9 Van Rappard aan Van Assen

20 januari 1845

Uwe letteren van den 9, 16 en 18 dezer zijn mij achtereenvolgens wel geworden. Gaarne had ik reeds vroeger geantwoord, maar het is mij niet mogelijk geweest. Ik hoop, dat UHEgestr. zich door mijne trage beantwoording niet zal laten afschrikken van voort te gaan met het mededeelen Uwer beschouwingen en opmerkingen, welke mij belang inboezemen, en ook e l d e r s met genoegen worden vernomen. Mij is bijzonder opgedragen UHEgestr. te bedanken voor de bijlagen van Uwen brief van den 16 dezer, welke zeker een belangrijk overzigt geven.

Het boekje, gevoegd bij Uwe missive van den 9 dezer, en hetwelk bij deze in dank teruggaat, was mij bekend. Het was bij deszelfs verschijnen uit Frankfort toegezonden. De inzender wist echter den naam van den auteur niet op te geven. Er komen eenige wenken in voor, welke mij toeschijnen behartiging te verdienen; maar het geheel der voorstellen is niet aannemelijk[1].

2 Huldigingseed van de leden der Staten-Generaal: artikel 53 van de grondwet.

1 Niet te identificeren welk boekje bedoeld werd.

Ik lees in dien zelfden brief, dat de Koning zou beginnen in te zien, dat eene herziening onvermijdelijk wierd. Ik kan UHEgestr. het tegendeel verzekeren. Z.M. laat zich op dat punt telkens zeer stellig uit. Niet later dan gisteren avond was zulks nog het geval. Hoogstdezelve is niet overtuigd van de n o o d z a k e l i j k h e i d , en d e z e vordert de Grondwet. En hoe zou Z.M. ziende wat velen willen, en hetgeen Hoogstdezelve niet kan toegeven, nu zelve de herziening beproeven kunnen met de hoop van de denkbeelden, die thans zoo zeer uiteenlopen, te vereenigen? Heeft Z.M. gedurende Hare regering, aanleiding gegeven, om eene herziening als noodwendig te beschouwen? Of is niet al het mogelijke gedaan, om door publiciteit en orde in de financien, en door zoo veel mogelijk de Grondwet in echt liberalen zin toe te passen, aan billijke wenschen te gemoet te komen?

Ten opzigte van de regtstreeksche verkiezingen, (opdat ik dit in het voorbij gaan zegge) ware het wenschelijk, dat zij, die er naar hunkeren, vernamen, hoe gematigde en verstandige lieden in België en Frankrijk er over denken. Dáár zijn lieden van den bedoelde trant, overtuigd, dat men noodwendig een stelsel bij t r a p p e n behoeft, om iets bruikbaars te hebben. - Daarheên is hun streven gerigt, en nu zou men bij ons wenschen in te voeren, wat men elders verwerpt?

De Tijdgenoot[2], zegt UHEgestr., is geen vriend van Th[orbeck]e. Nogtans is hij een groot voorstander van het herzienings-werk, en een echte drijver van die zaak. Ik dacht, dat De Bosch Kemper, (want die is immers de spil van dat tijdschrift), verstandiger zou zijn, en zich niet zou laten medeslepen, gelijk dit nu het geval schijnt.

Mij is gezegd, dat de Heer Aart Veder[3] niet onder de adhaerenten behoort. Overigens moeten sommigen te Rotterdam sterk opgewonden zijn. Toen de oude Heer De Laregnière[a4], een franschman, die de fransche omwenteling heeft beleefd, en sedert jaren te Rotterdam woonachtig is, eenige jonge heet-

2 *De Tijdgenoot*, *verzameling van stukken betrekkelijk den tegenwoordigen toestand des Vaderlands*, verscheen van juli 1841 tot december 1845 te Amsterdam. Het blad, dat gezegeld als weekblad en ongezegeld als maandblad verkrijgbaar was, stond onder redactie van De Bosch Kemper. Zie diens *Geschiedenis*, IV, p. 50 en lett.aant. p. 27 e.v.

3 A. Veder (1808-1862): advocaat te Rotterdam, waar hij een vooraanstaand liberaal was.

a Hs. geeft De Laregniere.

4 J.C.J. Laregnère (1765-1847): koopman; behoorde tot de notabelen van Rotterdam.

hoofden onlangs wees op het voorbeeld van dien vroegeren tijd, wilde men daarvan niets hooren. Als het zoo ver moest komen, was men ook voor die uitersten bereid! Scheveningen was digt bij Den Haag enz. enz. - Mogelijk heeft hierop de Rotterdamsche Courant in zijn nummer van 18 dezer het oog gehad, bij eene zeer gepaste herinnering aan de 50e verjaring van het vertrek van Prins Willem V; maar wat baten dergelijke herinneringen. Men zou geneigd zijn te zeggen: de geschiedenis k a n leeren, maar haar onderwijs levert g e e n e vruchten op.

De Advocaat Blussé[5] heeft in zijn' brief in de Leijdsche Courant[6] een uithangbord uitgestoken, dat wijd genoeg zichtbaar is. De man, die de mannen van behoud beschuldigt t e r k w a d e r t r o u w te verspreiden, dat Th[orbecke] en L[uzac] niet gediend zijn van adhaesie en petitien, brengt geen bewijs voor die beschuldiging bij. Eenige regels verder echter, ergert hij zich geweldig, dat men geen bewijs heeft aangevoerd voor de soutenue, waartegen hij te velde trekt! - In Rotterdam in de groote Societeit wilde men nummer 3 der Staatkundige brieven[7] niet toelaten! Het heeft veel moeite gekost, om ze ter tafel te zien leggen. - Het is niet de eerste maal, dat het liberalismus zoo illiberaal is.

Ten slotte nog iets over de recente keuzen in Vriesland. UHEgestr. beseft, dat zij genoegen hebben gegeven. Ik heb de Heeren Jongsma[8] en Koumans Smeding[9] van alle zijde hooren prijzen, en verheug mij, dat de Staten van Vriesland liever ten halve gekeerd zijn, als ten heele hebben willen dwalen. - UHEgestr. spreekt van den Gouverneur[10]; maar wat kan de reden zijn, dat ZHEgestr. deze keer wél invloed heeft gehad, en de vorige keer niet? Of zou men daaruit niet m o e t e n opmaken, dat hij vroeger werkelijk niet gedaan heeft, wat hij kon, of dat de tegen-

5 P.L.F. Blussé (1818-1908): advocaat te 's-Gravenhage.
6 *Leydsche Courant*, 15 januari 1845.
7 *Staatkundige brieven aan een lid van de Tweede Kamer*, *3e brief*, 1844. Volgens J.I. VAN DOORNINCK, *Vermomde en naamlooze schrijvers*, II, 1885, kolom 118, zijn de *Staatkundige brieven*, waarvan er zeven verschenen, geschreven door D. Donker Curtius.
8 G. Hiddema Jongsma: lid van de Provinciale Staten van Friesland; lid van de Tweede Kamer 1845-1849, als opvolger van een voorstander van grondwetsherziening. Vgl. DE BOSCH KEMPER, *Geschiedenis*, IV, p. 510.
9 P. Koumans Smeding (1791-1854): lid van de Provinciale Staten van Friesland 1834-1845; lid van de Gedeputeerde Staten 1845-1851.
10 M.P.D. baron van Sytzema (1789-1848): lid van de Tweede Kamer 1826-1840; gouverneur van Friesland 1840-1848.

woordige loop van zaken niet aan zijn invloed is toe te schrijven? Zou men in Vriesland niet welligt meer door de vrees voor het dreigend gevaar, dan wel door invloed van dezen of genen, in het goede spoor zijn teruggebragt? - De Kamer komt den 6 Februarij bij een.

Met de meeste hoogachting heb ik de eer te zijn

10 Van Rappard aan Van Assen

23 februari 1845

Ik zal maar geene verontschuldigingen maken over mijne te trage beantwoording Uwer geëerde letteren van den 30 Januarij jl., en liever die van den 16 dezer niet zoo lang onbeantwoord laten liggen. Ik hoop, dat UHEgestr. overtuigd is, dat het niet aan mijn' goeden wil maar wel aan tijd en gelegenheid hapert.

De eerste bevatten de mededeeling van een belangrijk gesprek, waarbij gewaarschuwd werd voor uitersten, en afgeleid uit benoemingen, het wegzenden enz., dat de nieuwe Regering in 1840 het werk der herziening voortzetten wilde. Ik weet wel, dat destijds blijken zijn gegeven, dat men het niet eens was met het vroegere stelsel van Regering; dat men vooral wilde: openbaarheid in de financien, en eene milde toepassing van de beginselen der Grondwet; maar niet, dat men deze Grondwet zou hebben willen veranderen. Ik geloof niet, dat Z.M. in openbare stukken eenig woord heeft geuit, dat de neiging daartoe zou hebben geopenbaard, veel min eene herziening toegezegd. De Heer Van Maanen kon moeijelijk het nieuw ingeslagen pad mede blijven bewandelen. Voor de aftreding van de Heeren De Kock[1] en Verstolk[2] zullen ook wel redenen hebben bestaan; maar zeker is het, dat de Heer De Kock althans niet is afgetreden, omdat hij een tegenstander was van de herziening; ten minste zegt men, dat hij nog laatstelijk in de Eerste Kamer de herziening z e e r v o o r s t o n d . - Het is mogelijk, dat er onder de leden, die voor het adres stemden, zijn geweest, die de Regering niet afkeerig waanden van de herziening; maar dan waren deze het

1 H.M. baron de Kock (1779-1845): commandant van het leger in Oost-Indië 1819-1830; opperbevelhebber van het leger in Zeeland 1831-1836; minister van Binnenlandse Zaken 1836-1841; lid van de Eerste Kamer 1841-1845. Zie voor zijn ontslag als minister DE BOSCH KEMPER, *Geschiedenis*, IV, p. 51 en lett.aant. p. 32.

2 J.G. baron Verstolk van Soelen (1776-1845): gezant te St. Petersburg 1815-1823; minister van Buitenlandse Zaken 1825-1841. Vgl. voor zijn aftreden vooral J.C. BOOGMAN, *Nederland en de Duitse Bond 1815-1851*, I, 1955, p. 160 e.v.

antwoord vergeten, dat de K o n i n g in 1843 heeft gegeven op het adres van antwoord op de Troonrede[3]. Hier aan werden zij intusschen gedurende de discussie herinnerd; doch men trachtte dit te doen vergeten. Wanneer men onder de Regering de M i n i s t e r s wil verstaan, is het mogelijk, dat er geweest zijn wier woorden prise hebben gegeven; doch dan zouden hunne particuliere gesprekken niet strooken met hunne uitlatingen jegens Z.M. en dat kan en wil ik liefst niet gelooven. - Hetgeen onder het volk verspreid wordt, kan voorts moeijelijk eene beweegreden opleveren, om een of ander groot beginsel van Regering te kiezen of te verlaten. Het getuigt helaas! dat de vroegere hartelijkheid en toegenegenheid veel is verminderd, want indien die praatjes niet gretig werden aangehoord, zou derzelver verspreiding spoedig ophouden. Maar nog eens, moet de Regering zich daaraan storen? Zijn er niet zeer bedaarde en verstandige lieden, die eene herziening voorstaan ten einde het geschreeuw om herzieziening te doen ophouden? Even als of de heethoofden, die de schreeuwers zijn, tot zwijgen zouden worden gebragt, indien zij niet erlangden, wat zij begeerden: d.i. regtstreeksche verkiezingen, ja volksregering? De praatjes omtrent het gedrag en de houding der Roomsch-Katholieken zijn waarlijk niet verstandiger. Ik ben overtuigd, dat zij, niet om des Konings wille, maar uit eigen belang tegen de herziening zijn. Indien de massa's den toon moesten aangeven, zouden zij, enkele streken des Vaderlands[a] uitgezonderd, het onderspit delven. Dit zien zij in, en daarom zijn zij tegen. Zij begrijpen, dat de Tweede Kamer op den leest van het voorstel geschoeid, en met die magt bekleed, welke dat voorstel daaraan geeft, alles behalve hunne belangen zal zijn toegedaan. Daarom behouden zij liever wat zij thans hebben. Ik weet wel is waar niet, dat zij thans kloosters oprigten kunnen, of dat zij thans in den eigenlijken zin zouden begunstigd worden; alleen weet ik, dat de kloosters, die de oude Regering had vernietigd verklaard, z o n d e r d e k l o o s t e r l i n g e n t e v e r w i j d e r e n, weder zijn bevolkt geworden, en dat Roomsch-Katholiek te zijn nu geene reden van uitsluiting is, zoo als dit, laten wij het erkennen, vroeger wel eens was. - Het praatje,

3 De Koning antwoordde o.a. ‘dat de Staten-Generaal... er zich met vertrouwen op konden verlaten, dat Hoogstdezelve niets zou verzuimen van wat de overtuiging aan Hoogstdezelve zou aanwijzen als geschikt en noodig, om tot wezenlijke verbetering van onze inwendige toestand bij te dragen’. Zie *Handelingen Staten-Generaal 1843-1844*, 1889, p. 30.

a Hs. geeft: der Vaderlande.

dat de godsdienst der vaderen zou zijn afgezworen, acht ik een lasterlijk verzinsel van de ergste soort[4]. - Intusschen wil ik wel bekennen, dat ik de wijze van handelen omtrent de Roomsch-Katholieke aangelegenheden geenszins in allen deele goedkeur.

UHEgestr. gelooft niet, dat Th[orbecke] te Rotterdam en in Zeeland werkzaam zou zijn geweest. Intusschen wordt het vrij stellig verzekerd. Het is toch ook vreemd, dat juist zijne discipelen, naar ik hoor, dáár voorgangers zijn geweest. - Ik wenschte, dat men even min geloof hechtte aan de gerugten omtrent den invloed en de inwerking van De K[empenaer][5] en Wap[6], of van den Bisschop van Tilburg[7]. Het praatje van De Kemp[enaer] zal nu wel eindelijk ophouden, want hij is dezer dagen naar Indië vertrokken. - Dat Wap aanbevolen zou zijn voor het professoraat in de philosophie, is eene volstrekte onwaarheid. Maar wat zal men doen, indien W[ap], De K[empenaer] en anderen de gaarne geloovige menigte diets maken, dat zij gezien zijn, dat zij invloed hebben? - Er zijn vroeger wel eens, naar mijn inzien, onvoorzigtigheden begaan, het uitvloeisel van groote vivaciteit en niet minder groote goedhartigheid; maar tusschen dien tijd en het tegenwoordige ligt reeds eene groote kloof. Met elken dag zal men omzigtiger en bedaarder handelen. - Dat Van Son[8] niet door de Noord-Brabander gewenscht zoude zijn betwijfel ik. Volgens mijne berigten, was die Heer dáár zeer gezien. Niet hij, maar de Heer Luijben[9] was door den Bisschop en den Heer Ferieri[10] aanbevolen. Dit is echt, ofschoon natuurlijkerwijze slechts vertrouwelijk medegedeeld. UHEgestr. ziet echter hieruit, wat van al die gerugten is.

4 Op 7 februari 1845 schreef Van Assen aan Groen van Prinsterer, dat hij Van Rappard ‘alle de calummieuse praatjes’ had medegedeeld over de heimelijke overgang van Willem II tot het katholicisme. Zie C. GERRETSON en J.L. VAN ESSEN, *Groen van Prinsterer. Briefwisseling*, II (R.G.P. 114), 1964, p. 652.

5 Jhr. R.L. van Andringa de Kempenaer (1804-1854): was op de hoogte van allerlei feiten uit het privé leven van Willem II, van wie hij een jaargeld ontving; pleegde met zijn kennis chantage.

6 J.J.F. Wap (1806-1880): leraar aan de Koninklijke Militaire Academie te Breda 1828-1840; behoorde evenals De Kempenaer tot de intriganten rond Willem II, van wie ook hij een jaargeld kreeg.

7 J. Zwijsen (1793-1877): pastoor te Tilburg 1832-1854; bisschop van Gerra i.p.i. 1842; coadjutor en vervolgens apostolisch vicaris van 's-Hertogenbosch 1842-1853; aartsbisschop van Utrecht 1853-1868.

8 J.B. van Son (1804-1876): lid van de dubbele Kamer 1840; minister van Rooms-Katholieke Eredienst 1845-1848.

9 J.L.A. Luyben (1786-1859): lid van de Tweede Kamer 1829-1859.

10 J. Ferrieri: internuntius in Nederland 1841-1847.

Toen UHEgestr. den 30 Januarij schreef, was de Memorie van toelichting nog niet bij U bekend[11]; wat zegt UHEgestr. daarvan? Wat denkt U van hetgeen gezegd is wegens het inkomen der Kroon?[12] Mij heeft het verontwaardigd. Men heeft den moed niet om rond weg te zeggen, wat men wilde, en wil nog de gedachte doen ontstaan, dat men, persoonlijk, niet voor eene verandering was! Des niettegenstaande geeft men allerlei gronden aan de hand, om een onderzoek dien aangaande te billijken; gronden, waarvan de een al meer perfide is dan de ander. Hier is het: ex ungue felim![13]

Naar ik verneem, gaat het onderzoek in de afdeelingen stil voort. De voorstellers zijn echter niet aan 't spreken te brengen. Maar wat zal nu het praktikale gevolg van het onderzoek zijn? Indien de meerderheid wil, dat de herziening niet van haar, maar van de Regering uitga, waartoe zal zij dan aan de Regering doen kennen, wat haar verkieslijk voorkomt? Legt zij dan toch niet aan de Regering den moreelen dwang op om de door haar aangeduide, en geene andere herziening voor te dragen? Wordt zij daardoor niet de Constituante, welke zij zegt niet te willen wezen? En wat zal de Regering hechten aan een gevoelen, dat zij slechts officieus, niet officieel zal leeren kennen, en dat de Eerste Kamer niet gepasseerd is? Indien de Koning zich verder nu eens voegde naar de wenschen van eene zoodanige bedaarde, gematigde meerderheid, zonder al te streng te hechten aan het begrip van n o o d z a k e l i j k h e i d , zal Hij daarmede de f u r i e n bedwongen hebben, waarvan de Heer Willems[14] schrijft? Ik voor mij geloof het niet, en vrees, dat de Koning, de wetgeving liever, afwijkende van het voorschrift, dat er noodzakelijkheid moet aanwezig zijn om te veranderen en op eene gegevene wijze te veranderen, zich op eene gladde baan zou begeven. Maar kan er met grond beweerd worden, dat die noodzakelijkheid voor eene der voorgedragene veranderingen bestaat; althans indien men onder noodzakelijke verstaat, wat uit hoofde

11 Memorie van toelichting, geschreven door Thorbecke, op het voorstel tot wijziging van de grondwet. *Handelingen Staten-Generaal 1844-1845*, 1891, bijlagen p. 450 e.v.

12 ‘Geene der redenen voor een vrijdom des Konings van personeele lasten pleit onzes inziens, tot ontheffing der Prinsen en Prinsessen.’ *A.w.*, p. 452.

13 Waarschijnlijk een zelf bedachte variatie op de uitdrukking ex ungue leonem.

14 Niet te identificeren.

der omstandigheden niet anders zijn kan? Mij komt het twijfelachtig voor.

Doch het wordt, voor U niet minder dan voor mij, tijd, dat ik eindige. Ik heb dezen brief onder veelvuldige stoornis en bij tusschenpoozen moeten schrijven. Let dus s.p. niet op stijl en schrift; maar zie er in een bewijs van het genoegen, dat het mij geeft aan UHEgestr. te schrijven, en uwe mededeelingen te ontvangen. - Met de meeste hoogachting heb ik de eer te zijn

11 Van Rappard aan Van Assen

mei 1845

Uwe missive van den 21 Maart en 19 April jl. zijn mij wel geworden. Ik moet wederom verschooning vragen voor de vertraging van het antwoord; doch ik vlei mij, dat ik die verschooning, ook zonder het aanvoeren van redenen, van Uwe welwillendheid zal verwerven.

Er is sedert al wederom veel voorgevallen. Het lot van het herzienings-voorstel schijnt thans als beslist te kunnen worden aangemerkt. De beantwoording der bedenkingen heeft niet veel gunst in de Sectien ondervonden, en de meesten hebben er zich kort van afgemaakt. De toon van het antwoorden scheen mij ook toe niet geeigend te zijn, om de wederstrevige meerderheid te winnen. De steller[1] is daarin niet gelukkig, en zal het, denk ik, in de Kamer ook wel nimmer wezen. Zijne manier is te doctrinair en te scherp; te veel uit de hoogte, en dat stuit zijne collega's, zoowel als anderen, die overigens groot respect hebben voor zijne schranderheid en bekwaamheid. Ik veronderstel met UHEgestr., dat het geschreeuw groot zal zijn bij de finale verwerping[2]; maar dit zal wel van geen' invloed kunnen zijn op de beoordeling van de zaak zelve. - De tegenwoordige staat van onze drukpers is waarlijk zeer bedroevend. Zij is grotendeels in handen van eene zekere partij; zij drukt de w a r e meening der natie niet uit, en als men weet, welke personen er de hand in hebben, dan kan men er inderdaad ook niet veel van verwachten en er weinig respect voor hebben. Moest men het geschreeuw van deze lieden ontzien, de wagen van Staat ware reeds lang aan het hollen! Erger is het, dat bladen van minderen stempel er zoo gedurig op uit zijn, om alle liefde en eerbied voor hooggeplaatste personen te ondermijnen en te onderdrukken. Dit

1 Thorbecke.

2 Op 30 mei zou de Tweede Kamer het voorstel met 34 tegen 21 stemmen verwerpen.

kan niet anders dan op den duur schadelijk werken, omdat de lezers der mindere klassen niet weten te onderscheiden, en gaarne gelooven, wat gedrukt staat. Men wil uit de Grondwet de zeker in eene wet minder passende sententie: dat de drukpers een doelmatig middel tot uitbreiding van kennis en voortgang van verlichting is, doen wegvallen. Men zou daarentegen mogen wenschen, dat elk dag- of weekblad genoodzaakt ware, om die sententie met groote letters aan haar hoofd te plaatsen. Zoo de schaamte den schrijveren dan ook al niet terughield de drukpers door hunne pen te bezoedelen en te doen ontwaarden, de lezers zouden vergelijken en vragen kunnen, wat zij aan kennis en verlichting bij zoodanige lectuur winnen. Maar de tegenwoordige maatschappij is nu eenmaal zóó, dat zij gretig opneemt al wat vuil en schandelijk is, en zoo lang deze staat van zaken voortduurt, zal de drukpers ook wel niet van toon veranderen, en zij werkt mede om dien staat te bestendigen. Het strekt niet tot eer van onzen volksaard, dat wij zoo gesteld zijn op vuile boekjes en bladen, en het wordt er, mijns inziens, niet beter op. - Vergeef mij deze ontboezeming; maar ik kan dit punt bijkans niet aanroeren zonder warm te worden. Laat ik liever overgaan tot andere punten.

UHEgestr. is van gevoelen, dat er iets moet gedaan worden, want dat anders in October weder van voren af dezelfde vertooning zal beginnen. UHEgestr. heeft wijders het een en ander aan de hand gedaan, wat zou kunnen geschieden. Ik vrees, HoogEdGestr. Heer! dat Uwe middelen niet voldoende zouden zijn om dat kwaad af te keeren. Maar is het een kwaad? Of is het niet veel eer eene eigenschap van elken vertegenwoordigenden regeringsvorm, dat deze altijd, nu eens meer, dan eens minder, eene l u t t e doet geboren worden tusschen Kroon en volk - neen, oppositie? Zou die lutte geeindigd zijn, wanneer het voorstel van Th[orbecke] c.s. wierd aangenomen, zoo als het daar ligt? Neen, ik geloof veel meer, dat dan de strijd nog heviger zou worden, en dat de losgelaten geest van vooruitgang, wel verre van bedaard te zijn, nog andere stappen zou doen. Alzoo, wanneer men zich wilde toeleggen om te bedaren, om geschreeuw voor te komen, geloof ik, dat men niets zoude winnen met iets te doen. De bedaarde lieden, ja, zouden dan vrede hebben; maar deze bedriegen zich met te denken, dat dit met alle anderen het geval zoude wezen. Ik voor mij zie in de hervatting van den strijd ook zulk groot kwaad niet. Het zal slechts duidelijker worden, wat men wil, en de natie zal des te beter kunnen beoordelen, of

haar zulks aanstaat. Veranderingen in eene Grondwet dienden eigenlijk nimmer anders te wezen dan het resultaat van een' langdurig, al ware het ook jaren voortgezet onderzoek. Engeland heeft meermalen het voorbeeld gegeven, hoe capitale punten niet worden losgelaten zonder het Parlement jaren achter een te hebben bezig gehouden. Dit is wel is waar tijdrovend, lastig, vervelend zelfs; maar het behoort tot de eigenschappen van den constitutionelen regerings-vorm, en met de lusten moeten wij de lasten dragen.

Maar aangenomen, dat er iets behoort te geschieden, zoo twijfel ik, ik zeghet met alle bescheidenheid, of de door UHEgestr. voorgestelde middelen daartoe geschikt zijn. Ik wensch ten eerst te doen opmerken, dat de Regering, toegevende aan den wensch omtrent den Voorzitter en de openbaarheid der zittingen van de Eerste Kamer, daardoor zou toestemmen de noodzakelijkheid van die wijzigingen, immers het doelmatige daarvan; maar zou zij dan goedschiks kunnen blijven beweren, dat onder de overigen, niet zonder Grondwets-herziening te veranderen, geene waren, welke eene verandering behoeven? Ten anderen, acht ik het punt der benoeming door den Koning van den Voorzitter, naar vrije keuze, geenszins onverschillig. Ofschoon alle leden door den Koning benoemd zijn, kunnen er toch onder wezen, die aan Hoogstdenzelven minder aangenaam zouden zijn. Zouden alle leden door Koning W[illem] I benoemd, even aangenaam moeten zijn aan Willem II? Kunnen er onder de benoemden niet wezen, die later van denkwijze veranderen, of niet meer hetzelfde vertrouwen inboezemen? Het openbaarmaken der vergaderingen zou welligt de instelling geheel van strekking doen veranderen. Meent UHEgestr., dat de leden der 1ste Kamer, in het openbaar moetende spreken en stemmen, onverschillig zouden zijn omtrent het oordeel van dagbladen? Dat ook zij (die vast op het kussen zitten) ongevoelig zouden zijn voor volksgunst? Zou zulk een klein collegie zich niet veel meer laten intimideren dan eene grootere vergadering? Mogelijk dwaal ik; maar ik zou veel liever de 1ste Kamer geheel afgeschaft zien, en den Koning van dit waarlijk niet onverschillig bolwerk beroofd, dan dat de zittingen dier Kamer openbaar wierden. Het zou niet lang duren, of de Kroon zou ook het geschut van dit bolwerk t e g e n zich zien rigten. - Uw expedient omtrent de *f* 3000 zou, vrees ik, ook niet veel baten. Den afstand tot voorwaarde te maken van benoeming zou in mijn oog een voorbeeld zijn van de wet te ontgaan, hetwelk, al is het doel ook nog zoo

goed, aan de Regering niet kan worden aanbevolen. Maar ik houd mij overtuigd, dat het al zeer spoedig vruchteloos zou worden beproefd. Daar geld is, wil geld wezen. De eer om voor niet te richten in eene vergadering, waarvan de overige leden qua talis inkomen trekken, zou slechts voor weinigen iets bekoorlijks hebben. Bedoelt men de overigen daarmede te dwingen, om ook afstand te doen? Maar kan dit met de regelen der loijauteit worden overeengebragt? Zal men ze, zoo zij het niet kunnen of willen doen, niet aan verguizing en schimp prijs geven? Doch gesteld ook, de gewilde bezuiniging wierd daarmede volledig verkregen, houdt UHEgestr. zich overtuigd, dat hierdoor het anathema zou worden ingetrokken? Bleven niet alle redenen bestaan, door UHEgestr. zelven, uit anderen hoofde, tegen de 1e Kamer aangevoerd? Zeer zeker, en na de leden der 1ste Kamer van hunne *f* 3/mille te hebben beroofd, zou men stellig voortgaan aan de instelling zelve te tornen, en wat ware dan gewonnen?

Te dezer gelegenheid nog een woord over Uwe eerste bedenking ten opzigte van de Eerste Kamer der Staten Generaal, te weten dat deze instelling niet nationaal is. Toen ik ze las, wil ik wel bekennen, dat de vraag bij mij ontstond: wat is in onze tegenwoordige instellingen nationaal te noemen? Maar ook: zijn instellingen per se verwerpelijk, wanneer zij haar bewijs van nationalen oorsprong niet met zich voeren? De schrijver van de Beginsels van Nederlandsch Staats-Bestuur[3] levert, naar mijn inzien, en zeker zeer tegen zijn' wil, een overtuigend bewijs, dat de al of niet nationaliteit eener instelling een onzeker criterium voor hare deugdelijkheid is, omdat het, wanneer men de zaken wat meer van nabij beziet, veelal zeer moeijelijk te onderscheiden is, wat nationaal zij of niet, en voorts, dat men, van dat standpunt uitgaande, ligtelijk in verzoeking komt nationaal te noemen, wat wij gaarne zouden zien, dat nationaal ware.

Met betrekking tot Uw voorstel omtrent een verbod aan de Gouverneurs om zich in te laten met de benoemingen van leden der Tweede Kamer, neem ik de vrijheid in bedenking te geven, of daartoe nog wel termen zouden zijn na de aanschrijving, welke in Maart 1841 aan de Gouverneurs door den Minister van Binnenlandsche Zaken gedaan is, en welke UHEgestr. zal ver-

3 *Beginselen van Nederlandsch staatsbestuur*, in 1845 anoniem verschenen, maar van de hand van DE BOSCH KEMPER. Vgl. diens *Geschiedenis*, V, 1882, lett. aant., p. 46.

meld vinden in De Geer's Antecedenten, Nieuwe toevoegsels bl. 293 artikel geloofsbrieven?[4]

Zeer belangrijk zijn de opmerkingen van UHEgestr. aangaande artikel 57[5]. Ik heb nota genomen van de vraag: welke besluiten Frankrijk heeft genomen ter toepassing van het Mentzer tractaat, en inzonderheid of er niet een dergelijk is uitgevaardigd als door de Nederlandsche Regering 9 Julij 1831 Staatsblad no. 22[6]. Ik zal trachten door het Ministerie van Buitenlandse Zaken die vraag beantwoord te erlangen.

Het denkbeeld van een kolonialen raad is meer malen ter sprake gekomen; doch heeft tot dus verre geen beslissenden bijval gevonden. Als midden-term is aan te merken het besluit van 9 December 1843 (Staatsblad no. 61)[7]. Ik durf er echter niet voor instaan, dat het veel nuts heeft opgeleverd.

Nu echter, HoogEdelGestr. Heer, wordt het meer dan tijd, dat ik mijne zeilen inhale! Reeds te lang hield ik U bezig. Door gedurige stoornis opgehouden, mag ik zeggen den tijd niet te hebben gehad om kort te zijn. Houd mij zulks ten goede, en neem mijne bedenkingen met welwillendheid aan.

Met hooge achting heb ik de eer te zijn

12 Van Rappard aan Van Assen

19 augustus 1845

Met dankzegging voor de mededeeling gaat hiernevens aan UHEgestr. terug het programma van den diplomatieken cursus van den Heer Von Miltitz[1]. Mij was het niet bekend, maar wel

4 J.L.W. DE GEER, *Antecedenten Staten-Generaal (Tweede Kamer) 1815-1837*, met Nieuwe Toevoegsels, 1842, p. 293. In zijn brief van 12 maart 1841 deelde de minister van Binnenlandse Zaken aan de gouverneurs het verlangen van de Koning mede om in het vervolg geen gebruik meer te maken van het recht om deel te nemen aan de stemming in de vergadering van de Provinciale Staten bij de verkiezing van leden voor de Tweede Kamer.

5 Artikel 57 van de grondwet regelde de bevoegdheden van de Koning inzake het sluiten en krachtigen van verbonden en verdragen.

6 'Besluit..., houdende aanwijzing der regterlijke autoriteiten, welke, in zaken de Rijnvaart betreffende, zullen regtspreken.'

7 Dit K.B. schiep voor de minister van Koloniën de mogelijkheid, wanneer de belangen van Nederland en de Koloniën dat eisten, de Koning voor te stellen om tot de Raad van State toegang te verlenen aan één of twee staatsraden in buitengewone dienst, te kiezen uit de met verlof in Nederland aanwezige hoge ambtenaren.

1 Waarschijnlijk A. von Miltitz, Pruisisch diplomaat, auteur van *Manuel des consuls*, 1837-1839.

aan den Minister van Buitenlandsche Zaken[2]. Aan diens ijver en belangstelling zal het zeker niet haperen, wanneer onze toekomstige diplomaten niet de noodige opleiding erlangen, om hunne betrekking met eere en nut te vervullen. De Generaal De La Sarraz is daarvoor bijzonder gunstig gestemd, en hetgeen hij heeft beloofd, zal hij zeker houden; maar hij is niet heer en meester, en niet ieder is even gemakkelijk te overtuigen van het nut en de noodzakelijkheid van goede studien en strenge examens voor elk ambtenaar van den Staat, maar in 't bijzonder ook voor diplomaten. Bijzonder is dit het geval, wanneer groote natuurlijke schranderheid en vlugheid het gemis vergoeden van vroegere grondige studien. Ik zal niet noodig hebben hiervan meer te zeggen. - Intusschen heeft een der attachés van het Departement, Van Dam van Isselt[3], zijn afscheid genomen, zoodat de schrik voor de nadere maatregelen reeds weldadig heeft gewerkt. - De Minister, niet onkundig, dat ik het genoegen heb met UHEgestr. in vriendschappelijke relatie te staan, heeft mij verzocht bij gelegenheid aan UHEgestr. te vragen, hoe de tegenwoordige attaché Mr. W.H. Baron van der Duijn[a4] het aan de Academie heeft gemaakt, en hoe UHEgestr. over hem denkt. Van een discreet gebruik Uwer informatie kan UHEgestr. zich verzekerd houden. Even zoo wenschte Z.E. Uw gevoelen te kennen omtrent de mérites van den tegenwoordigen Commies van Staat Jhr. W.A.C. de Jonge[5], zoon van den Rijks Archivarius[6], en aan de Leijdsche Hooge School gepromoveerd. Ik geloof, dat de Generaal De La Sarraz wel zoude wenschen nog iemand van studie en bekwaamheid aan zijn Departement te verbinden; echter niet met het oogmerk om er een diplomaat van te maken, maar om een ambtenaar te vormen, die lust en aanleg had in materie van volkenregt, handels-politiek enz. op de hoogte te zijn en daarop te blijven. Gemelde Heer De Jonge had onlangs zijne aandacht getrokken door een artikel in een

2 J.A.H. de la Sarraz (1787-1877): luitenant-generaal; minister van Buitenlandse Zaken 1843-1848.
3 F. van Dam van Isselt: geen biografische gegevens gevonden.
a Door Van Assen in de marge er bij geschreven: ‘overleden in 1858 als Ned. gezant te Turijn’.
4 W.H. baron van der Duyn (1819-1858): secretaris van legatie te Brussel, Frankfort en Parijs 1846-1856; zaakgelastigde en vervolgens gezant te Turijn 1856-1858.
5 Jhr. W.A.C. de Jonge (1819-1905): staatscommies bij het Kabinet des Konings; hoofdcommies bij Justitie 1846-1848.
6 Jhr. J.C. de Jonge (1793-1853): plaatsvervangend rijksarchivaris 1814-1831; rijksarchivaris 1831-1853.

fransch wetenschappelijk tijdschrift (overgenomen in het Journal de la Haye) over ons tarief[7]. - Ik zal mij verpligt rekenen, wanneer UHEgestr. de goedheid gelieft te hebben mij de verlangde inlichtingen te geven, om daarmede den Minister te gerieven.

Sedert de sluiting der zitting van de Staten Generaal genieten wij hier eene gewenschte (betrekkelijke) rust. Ook elders schijnen de gemoederen kalmer geworden. Het onweder laat zich echter nog bij voortduring in dagbladen en brochures hooren, en na den derden Maandag van October zal het wel weder met nieuwe hevigheid komen opzetten. Ik heb echter altijd nog veel vertrouwen in de bedaardheid en het gezond verstand onzer natie, en hoop, dat zij zich niet zal laten medeslepen, noch door ijdele bespiegelingen, noch door vrees. - De tegenwoordige stemming der gemoederen in Duitschland, vooral in Pruissen en Saksen, is wel geschikt om bekommering te verwekken[8]. Wanneer het vuur dáár eenmaal ontbrandt, zal het niet gemakkelijk te blusschen zijn. -

De uitkomsten der Staats-Commissie voor het examineren van toekomstige studenten[9] zijn van den eenen kant bedroevend, in zoo verre er velen worden teleurgesteld, en de weinige deugdelijkheid van het voorbereidend onderwijs daaruit blijkt; maar van de andere zijde moet het ieder, die het wel meent met het vaderland en met de grondige studien, verheugen, dat het kwaad zich in deszelfs volle naaktheid vertoont.

Den 22 dezer vertrekt de Koning met de Koningin en de beide Prinsen naar Luxemburg, om in de eerste dagen van September weder terug te zijn. De Koningin alleen gaat naar Weimar. - Vele satisfactie heeft Z.M. gehad van het verblijf in Engeland. Hij is er, zeide mij de Heer Baud[10], op de handen gedragen.

Met de meeste hoogachting heb ik de eer te zijn

7 *Journal de la Haye*, 23 juli 1845. Het artikel Le nouveau tarif des Pays-Bas is overgenomen uit het *Journal de Bruxelles*.

8 In Pruisen en Saksen had een radicale, rationalistische stroming onder de Lutheranen grote aanhang gekregen. Maatregelen, door de regeringen tegen de Vrienden van het Licht uitgevaardigd, veroorzaakten veel onrust. Tijdens de jaarlijkse inspectie van de burgerwacht te Leipzig op 12 augustus 1845 ontstonden relletjes, waarbij op de menigte werd geschoten. Zie H. VON TREITSCHKE, *Deutsche Geschichte im neunzehnten Jahrhundert*, V, 1914[6], p. 350 e.v. Vgl. ook de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* van 19 augustus 1845.

9 Zie *Nederlandsche Staats-Courant*, 5 september en 17 october 1845.

10 J.C. baron Baud (1789-1859): minister van Koloniën 1842-1848.

13 Van Rappard aan Van Assen

9 januari 1846

Hiernevens met den meesten dank Uwe A a n t e k e n i n g e n terug. Ik heb ze met groot genoegen gelezen. De perzik smaakte naar meer. Doch ik onthield ze te lang aan U, en bid UHEgestr. mij dit, zoo wel als mijn lang gerekt stilzwijgen te vergeven. Reeds meermalen begon ik een brief aan U, doch telkens moest ik afbreken, en wierp dan pen en fragment verdrietig weg. Het is voor mij zelven eene ware plaag aangename relatien slechts gebrekkig te kunnen onderhouden, en den schijn daarenboven tegen mij te verwekken van ze te verwaarlozen. Ik benijd U in zeker opzigt het geluk van nog zoo veel tijd over te houden voor lectuur, voor aanteekeningen enz. Die, welke UHEgestr. op den 6 December aan den Koning zond, zijn niet in mijn handen gekomen. De feestdagen zijn juist niet de beste dagen om Z.M. iets in handen te voeren. Er is dan zoo veel te doen; er komen dan zoo vele schrifturen in, dat koren en kaf onder een gemengd raken en soms hetzelfde lot deelen. Hoe onaangenaam dit ook moge zijn voor hen, die het ingezonden gaarne een betere behandeling zagen ondergaan, zoo is het Hem, die de teleurstelling veroorzaakt, bijkans niet kwalijk te nemen, wanneer men van nabij ziet, hoe Hij dagelijks, maar vooral d a n , als bestormd wordt. Vooral de beurs wordt dien dag aangesproken! Als hongerige wolven den reiziger bij wintertijd in de bosschen van het Noorden, zoo tasten grootere en kleinere behoeftigen bij zoodanige gelegenheid den Koning aan. De vergelijking is waarlijk niet overdreven. Denk eens, hoe Hij daaronder te moede moet worden!

Gelijk Uw vroegere missivees, zoo bevatte ook die van 24 December een aantal punten, welke ik gaarne zoude opnemen; ik moet mij tot eenige weinige bepalen. Ik weet niet, waarom Gr[oen] v[an] Pr[insterer][1] op 17 November[2] werd te huis gelaten. Komt hij wel immer ten Hove? Ik zag er hem nooit meer in de laatste jaren. - Kan het ook uit zekere delicatesse zijn geschied om niet hem te noodigen, aan wien misschien in de eerste plaats ware toegekomen bij die gelegenheid het woord te

1 G. Groen van Prinsterer (1801-1876): referendaris en vervolgens secretaris van het Kabinet des Konings 1827-1836; lid van de dubbele Kamer 1840; lid van de Tweede Kamer 1849-1850, 1850-1854, 1855-1856, 1856-1857.

2 Op 17 november 1845 was door de Koning te 's-Gravenhage een ruiterstandbeeld van Prins Willem I onthuld.

voeren? Ik meen te weten, dat er aan Hem is gedacht; maar de bepaalde rigting zijner denkbeelden zal welligt in den weg hebben gestaan. Prof. D[es] A[morie] v[an] d[er] H[oeven][3] schijnt er ten uwent niet goed afgekomen te zijn met zijne rede[4]. Het verblijdde mij te vernemen, dat ook UHEgestr. er veel voortreffelijks in heeft gevonden. Bedenkt men, dat hem slechts een ½ uur sprekens was vergund, en voor welk gehoor hij dáár moest optreden, dan geloof ik, dat men tevens zal moeten erkennen, dat hij zich goed van eene zeer moeijelijke taak heeft gekweten. Aan die, voor wie hij sprak, gaf hij algemeen genoegen. - Aan den Heer Frits v[an] H[ogendorp][5] zond de Koning op den avond van den 17 het eenige zilveren exemplaar der medaille, dat Hij toen had overgehouden. Het is jammer, dat die Heer zoo weinig van zich heeft laten hooren, sinds hij de Hoogeschool verliet. Hoe vele jaren zijn er sedert verloopen! Is hij blijven studeren? Waarom niets uitgegeven? Heeft hij wel iets gezocht? Ik ken ZHWgeb. niet dan van aanzien. Bij het Haagsch Veld Bataillon, in het Kamp te Reijen, aten wij aan dezelfde tafel[6]; maar ik herinner mij niets meer daarvan dan het hooge air, dat hij destijds had. - Ik dacht stellig, dat de Heer Willems[7] te Gent reeds door Koning Willem I was gedecoreerd. Ik zal dit laten nazien. Ik voor mij zou het gaarne bevorderen. Er ligt mij echter iets duisters voor den geest ten aanzien van zijn meer dan dubbelzinnig gedrag na het uitbreken der revolutie.

Ik ben aan het lezen (zooveel ik eene fragmentarische lectuur zóó noemen mag) van R[utger] J[an] Schimmelp[enninck][8]. Het bevalt mij uitmuntend. Ik wenschte met U, dat de begaafde schrijver[9] voor het Presidie der le Kamer de voorkeur had mogen hebben. Maar zijne wijze van zien is, geloof ik, zóó verschillend,

3 A. des Amorie van der Hoeven (1798-1855): hoogleraar te Amsterdam 1827-1855.
4 *Rede bij de plegtige onthulling van het standbeeld van Prins Willem I*, 1845.
5 F. van Hogendorp (1802-1872): jongste zoon van Gijsbert Karel; lid van de dubbele Kamer 1848.
6 In 1831, toen Van Rappard als vrijwilliger onder de wapenen was.
7 J.F. Willems (1793-1846): 'vader' van de Vlaamse beweging.
8 G. SCHIMMELPENNINCK, *Rutger Jan Schimmelpenninck, en eenige gebeurtenissen van zijnen tijd*, 1845.
9 G. Schimmelpenninck (1794-1863): secretaris van Staat 1835-1836; gezant te St. Petersburg 1837-1840; lid van de Eerste Kamer 1840-1846; gezant te Londen 1846-1852; minister van Buitenlandse Zaken en Financiën 1848; lid van de Tweede Kamer 1853-1854.

dat dit niet kon, in weerwil van de persoonlijk hooge achting en zelfs genegenheid, welke Z.M. hem toedraagt.

Tot zoo verre had ik dezen geschreven, en wel onder velerlei bezoek en stoornis, toen ik uwen brandbrief van heden ontving. Ik vraag thans dubbel om vergeving nu ik uwe ongerustheid bespeur. Het is waarlijk wat al te erg; maar nu houd ik dezen ook niet langer op, en de eerste spooortrein van morgen zal hem U overbrengen.

Ontvang nogmaals mijne verontschuldiging, maar ook mijne dankbetuiging, en geloof mij steeds met opregte hoogachting

Van Opzoomer[10] hoorde ik reeds vroeger veel goeds. Zijne benoeming zoude mij zeer verheugen.

Voor de afscheiding van het Onderwijs van Binnenlandsche Zaken zie ik, in de gegevene omstandigheden, geene de minste kans.

14 Van Rappard aan Van Assen

30 mei 1846

Met veel dank voor de mededeeling ontvangt UHEgestr. hiernevens de bijlagen van Uwe brieven van 18 Maart en 22 dezer terug.

De brief van Valckenaer[1] heeft mij bijzonder geinteresseerd. Dat stuk doet zich, in deszelfs geheel, gewis geheel anders voor dan het fragment in R[utger] J[an] S[chimmelpenninck] zou doen veronderstellen. Mij dunkt, dat hij, uit zijn standpunt, het kwaad juist peilde, en dat zijne middelen, van eene staatkundige zijde beschouwd, goed waren, ofschoon er onder was, dat ons gevoel pijnlijk aandoet.

Uwe beide missives, gerigt of nog te rigten aan Heeren Curatoren, heb ik met aandacht gelezen. Heerscht in het laatste opstel niet wat al te veel de toon van persiflage? Verschoon deze vrijmoedige vraagsgewijze opmerking.

UHEgestr. is zeer ingenomen tegen het besluit van Maart

10 C.W. Opzoomer (1821-1892): hoogleraar te Utrecht 1846-1889.

1 *Brieven van A aan Z* (1813). Slechts één brief is verschenen. A is het pseudoniem voor J. Valckenaar (1759-1821). De brief is gericht aan A.R. Falck. Vgl. W.P.C. KNUTTEL, *Catalogus van de pamfletten-verzameling berustende in de Koninklijke Bibliotheek*, VI, 1910, p. 120. - J. Valckenaer (1759-1821): hoogleraar te Franeker 1782-1787 en te Leiden 1795-1796; gezant te Madrid 1796-1797 en 1799-1801; adviseur van Lodewijk Napoleon.

1826[2]. Ik kan mij voorstellen, dat deszelfs toepassing dikwerf groote moeite baart. Maar nu het er eenmaal is, zie ik in de afschaffing bezwaar. Ik meen te mogen aannemen, dat de distinctie's, wat men er ook van zegge, voor vele jongelieden een prikkel opleveren, welke niet te versmaden is, en vermits er reeds zoo veel verslapping en flaauwheid in de studien schijnt te heerschen, zou ik het bedenkelijk achten, dit opwekkings-middel, hoe gebrekkig overigens ook, weg te nemen. UHEgestr. zal mij ook wel willen toegeven, dat vele van de gebreken, welke men er aan toeschrijft, niet in de zaak zelve, maar daarbuiten liggen. Indien de Heeren Professoren a l l e n slechts wel w i l d e n , zou het zoo kwaad niet gaan; maar hier wringt, immers voor een groot gedeelte, de schoen. Uwe eerste missive ontledende, stuit men gedurig op gebreken, welke in den grond der zaak alleen toe te schrijven zijn aan gebrek aan goeden wil, of aan zwakheid van Heeren Professoren. Neem de graden weg, en na genoeg gelijke zwarigheden blijven er over ten aanzien van het al of niet verleenen der academische graden zelven. Kortom, behoudens al mijn eerbied voor Heeren Professoren, als geleerden beschouwd, en de goeden niet te na gesproken, die menschenkennis, tact, en een practischen zin in zich vereenigen, zoo twijfel ik, of men wel iets zou winnen met de academische verordeningen te verbeteren, indien de uitvoering aan het geheele of aan gedeelten van het ligchaan der Professoren moet opgedragen blijven. Men beschuldigt dikwerf de Regering, dat zij daaromtrent niet deed; doch wat zou zij doen bij het bewustzijn, dat hare verordeningen zoo weinig ondersteuning zouden ondervinden bij hen, die ze moesten uitvoeren? UHEgestr. vraagt bv. een' maatregel om de studenten te verpligten tot het meer geregeld terugkeeren na de groote en kleine vacantien. Wie zal dien maatregel moeten toepassen? Ik weet niet, dat het aan anderen dan de Professoren zou kunnen opgedragen worden; maar gelooft UHEgestr. inderdaad, dat het d a n zal baten? Wanneer Professor A. er zich aanvankelijk streng aan houdt, zal Prof. B. er zich om deze of gene reden niet aan gelegen laten liggen enz. enz. en Prof. A.

2 K.B. 14 maart 1826 ‘houdende, om aan hen, aan welken de graden van candidaat en van Doctor, door de onderscheidene faculteiten aan 's Rijks Hooge Scholen, in het vervolg zullen worden toegekend, zoodanige diploma's te doen uitreiken, in welke door gepaste onderscheidingen, de mate van bekwaamheid, op eene eenparige en kennelijke wijze, wordt uitgedrukt’. Zie *Bijvoegsel tot het staatsblad en officieel journal van het koningrijk der Nederlanden*, I (1826), 1827, p. 177 e.v.

moet ten laatste ook toegeven, wil hij niet geheel in den ban gedaan worden. Naar mijn bescheiden inzien kan het creëren van een krachtig gezag buiten en naast het ligchaam der Professoren, en waaraan ook dit in betamelijke mate zou onderworpen moeten zijn, het eenige middel opleveren, om de universiteiten, van den kant des Staats beschouwd, te doen zijn, wat zij wezen moesten. Misschien dwaal ik; maar zoo als het nu gaat, voldoen zij niet aan de behoeften, ik zeg niet der wetenschap, maar van den Staat.

Uwe klagten over sommige regterlijke benoemingen hebben mij zeer verontrust. Ik kan het mij van den Heer De J[onge][3] haast niet begrijpen. Hetgeen UHEgestr. schreef, dat vader[4] en Minister hadden te bloozen bij hetgeen President en O f f i c i e r der Regtbank bij de installatie van S[iewertsz] v[an] R[eesema][5] als Substituut Officier te Rotterdam hadden gezegd[6], heeft mij het rapport van den Minister nog eens doen nazien, en ik heb daarin gevonden, dat het voornamelijk op de aanbeveling van den O f f i c i e r is, dat hij werd voorgedragen, en dat deze onder anderen ook had aangevoerd, hoe de jonge R[eesema] in 1844 de tweede had gestaan op de aanbevelingslijst der Regtbank voor het Kantongeregt te Schiedam, en daarna de derde op die voor Regter te Rotterdam. - Hoe moet ik dan verstaan, dat ook de Officier den vader en Minister had kunnen doen bloozen? Is bij de Regtbank te Rotterdam, die R[eesema] tweemaal aanbeveelt, ook eenige invloed van den vader te veronderstellen? Ik geloof, dat, indien de Heer L.[7] de aanbevelingen of voordragten van Hoven en Tweede Kamer onbevooroordeeld naging, ZEd. ook daarin meenig blijk zou aantreffen, dat ook deze niet vrij zijn van den invloed van bij-consideratien. Het zijn bovendien in zekere mate nog nieuwe bezems; maar wij moeten nog eens zien, wat de toekomst zal opleveren. Overigens betreur ik het met UHEgestr., dat men zeker te weinig let op studien en gedrag aan de Academie; maar UHEgestr. weet wel,

3 M.W. de Jonge van Campens Nieuwland (1786-1858): lid van de Tweede Kamer 1829-1841; lid van de Raad van State 1839-1844; minister van Justitie 1844-1848.
4 A.S. van Reesema (1786-1848): advocaat te Rotterdam.
5 W.S. van Reesema (1813-1886): eveneens advocaat te Rotterdam; substituut-officier bij de arrondissementsrechtbank 1846.
6 Een nietszeggend verslag van de installatie in de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* van 6 mei en in het *Weekblad van het Regt* van 7 mei 1846.
7 Luzac?

dat de berigten, welke men van daar ontvangt, niet altijd eensluidende zijn, en heeft dit misschien niet afgeschrikt om er naar te vragen?

Uwe aanmerkingen op de benoemingen van zekere jonge menschen tot diplomaten geloof ik volkomen juist; maar wat zou UHEgestr. hebben gedaan, nu zij eenmaal attachés waren? Bovendien er zijn er onder, die waarlijk zeer bruikbaar zijn, en ik moet mij tusschen beiden verwonderen over de ontwikkeling van sommigen, die vroeger weinig of geene aanleg daartoe schenen te hebben. - De saletjonker[8], dien de Heer R[ochussen][9] medenam, is niet medegegaan om hem raad te verschaffen. Zou de Heer Wichers[10] ook kunnen gelden voor den regtsgeleerde, die den Romeinschen Propraetor vergezelde?

Hetgeen UHEgestr., het onderwerp der Indische aangelegenheden ter sprake brengende, aanvoert van hetgeen deswege zoo al wordt rondgedragen en verhaald[a], verbaast mij niet meer. Ik ben hier langzamerhand zóó aan dergelijke praatjes gewoon geraakt, dat mij schier niets meer bevreemdt. Intusschen vind ik het een bedroevend verschijnsel, zoowel het rondventen van dergelijke bijzonderheden, als de onmiskenbare neiging, die er heerscht, om ze geloovig aan te nemen. Ik dacht, dat wij in de residentie alleen zoo gelukkig waren, maar ik zie, dat die soort van beschaving ook elders is doorgedrongen! Met dat al betreur ik, dat er aanleiding wordt gegeven tot zoo veel gepraat en berisping. Het zal echter wel bij het wenschen blijven, dat het daarmede beter moge worden. - Het wondert mij, dat UHEgestr. niets schrijft over de pogingen van Groen en Elout[11], en van een aantal andere requestranten uit onderscheidene plaatsen (ook uit Leiden), om vergunning tot het oprigten van scho-

8 Niet te identificeren.

9 J.J. Rochussen (1797-1871): minister van Financiën 1840-1843; gezant te Brussel 1843-1845; gouverneur-generaal van Oost-Indië 1845-1851; lid van de Tweede Kamer 1852-1857; minister van Koloniën 1858-1861.

10 Jhr. H.L. Wichers (1800-1853): lid van de Raad van State 1844-1845; voorzitter der hoge en militaire gerechtshoven in Oost-Indië 1845-1849; minister van Justitie 1849.

a Door Van Assen in de marge er bij geschreven: ‘club Amsterdam’.

11 Jhr. P.J. Elout van Soeterwoude (1805-1893): rechter bij de arrondissementsrechtbank te 's-Gravenhage 1838-1847; lid en vervolgens vice-president van het provinciaal gerechtshof van Zuid-Holland 1847-1853; lid van de Tweede Kamer 1853-1862.

len, naar hunne zienswijze ingerigt[12]. Beide genoemden hebben afzonderlijk gerequestreerd, maar de overige requesten, op één na, waren allen volgens hetzelfde recept gereed gemaakt. Tot dus verre is er nog geene decisie. Het punt der gemengde scholen is een moeijelijk vraagstuk. In het afgetrokkene beschouwd, geloof ik, dat het stelsel: geen leerstellig onderwijs in de scholen, maar ruime gelegenheid daartoe van de zijde des Kerkgenootschaps, - veel heeft dat zich aanbeveelt, en een tijd lang zijn wij er wel bij gevaren, omdat roomsch en onroomsch er vrede mede had. Thans echter geloof ik, dat het, uit een protestantsch oogpunt (afgescheiden van, immers niet even steil als dat van G[roen] c.s) overweging vereischt, of het stelsel zoo uitsluitend gehandhaafd verdient te worden, als dit tot dus verre plaats had. Het n i e t a a n s t o o t g e v e n toch op den voorgrond geplaatst wordende, zoo als daarop meer en meer van de andere zijde wordt aangedrongen, zal daarvan het gevolg moeten zijn, dat het protestantsche in het lager onderwijs meer en meer prijs gegeven zal moeten worden. En hoe dan onze geschiedenis, onze volks-denkbeelden en overleveringen? Zullen zij niet meer en meer verzwakken, zoo niet verdwijnen? Zal daarentegen de verdraagzaamheid, welke men van eene andere zijde niet schijnt te willen, daaraan toch als 't ware opgedrongen kunnen worden? Neen, ik vrees, dat op den duur dat, wat ik bedoelde, zal wegkwijnen, en dat men, tenslotte, toch zal moeten toegeven; maar inmiddels zal men veel terrein hebben verloren. Ik beken echter gaarne, dat het verlaten van het tegenwoordige stelsel in de uitvoering veel moeijelijkheid zoude ontmoeten.

En nu hebben wij een tweede interim voor Binnenlandsche Zaken! Ik vlei mij altijd, dat de Heer V[an]d[er] Heim[13] zich zal laten overhalen om nog eens, maar als werkelijk Minister op te treden. Het is waar, dat velen hem stroef vinden; maar er zijn er weinigen, die zijne bekwaamheid niet waarderen, en ik geloof dat hij op den duur in de Kamer veel zou aanwinnen. Hij vereenigt uitgestrekte kennis, met soliditeit, eerlijkheid en fermeteit. Groote gaven gewis, en die wel verdienen, in onzen tijd

12 Het adres van Groen en Elout is opgenomen in GROEN's *Verspreide Geschriften*, II, 1860, p. 181 e.v.

13 J.A. baron van der Heim van Duivendijke (1791-1870): lid van de dubbele Kamer 1840; minister van Financiën 1844; gouverneur van Zuid-Holland 1844-1848 en 1853-1862; minister van Binnenlandse Zaken 1846 (a.i.) en 1848.

vooral, op prijs gesteld te worden. Men zegt bij Binnenlandsche Zaken, dat zij nooit zijn wedergâ hebben gezien.

Welk eene woedende recensie heeft Jonckbl[oet] van een product van Lulofs gegeven![14] Het is mogelijk, dat hij in alles gelijk hebbe, en dat ik verkeerd zie, wanneer ik dergelijken scherpen toon onbestaanbaar acht met de waardigheid der wetenschap; maar zeker is het, dat d e r g e l i j k e flagellatiën moeten afschrikken, in plaats van opwekken om het beter te maken, hetgeen toch ook wel een der oogmerken van recensien behoorde te wezen.

De v e r t e g e n w o o r d i g i n g d e r w e t e n s c h a p, door den Heer Bake[15] is mij bekend. Het door U bedoelde portret was mij niet ontsnapt. Het is onverbetelijk. Wat de zaak zelve betreft, het is een denkbeeld voor volgende tijden, wanneer er veel, dat nu nog op hechte fundamenten staat zal verouderd en vervallen zijn; maar thans komt het mij voor nog niet voor verwezenlijking vatbaar te zijn. Denkt UHEgestr. er ook zoo over?

Doch het wordt tijd, dat ik de riemen binnen hale; vergeef het mij, zoo ik U te lang reeds bezig hield. Nog één woord ten slotte. UHEgestr. spreekt van heêngaan. Dat moet nog niet bij U opkomen! Ik weet wel dat in uwe betrekking ook veel distelen onder de bloemen opschieten; maar welke is daarvan vrij? Hoe veel nuttig zaad kan UHEgestr. nog strooijen, dat later vruchten zal dragen. Neen, de zucht om los te worden van hetgeen kwelt, kan wel eens levendig worden; maar bij mannen van uwe denkwijze wordt zij bedwongen door het besef van pligt.

Geloof, HoogEdelGestrenge Heer, dat ik met de meeste hoogachting steeds ben

15 Van Rappard aan Van Assen

9 november 1846

Met veel genoegen vernam ik uit uwe letteren van den 31 October jl. uwe behoudene terugkomst in het vaderland, van eene inderdaad belangrijke reis, en ik ben er den Duitschen arts dankbaar voor, dat hij niet heeft voldaan aan uwen heime-

14 W.J.A. Jonckbloet (1817-1885): hoogleraar te Deventer 1847-1854, en te Groningen 1854-1864. Recenseerde in *De Gids*, 10^1 (1846), p. 1 e.v.: B.H. LULOFS, *Handboek van den vroegsten bloei der Nederlandsche letterkunde*, 1845. - B.H. Lulofs (1787-1849): hoogleraar te Groningen 1815-1849.

15 J. BAKE, *Over de vertegenwoordiging der wetenschap*, 1846. - J. Bake (1787-1864): hoogleraar te Leiden 1817-1857.

lijken wensch: dat U een langer, ja duurzaam verblijf in Duitschland als pligt mogt worden opgelegd. Neen, HoogEdelgestrenge Heer! de goede, wel gezinde menschen moeten den vaderlandschen bodem niet verlaten; minder nog op een oogenblik als het tegenwoordige waarin de geest des kwaads meer en meer woelt en om zich grijpt, en velen met eene onverklaarbare verblinding treft. Die wel gezinden moesten zich meer en meer aan een sluiten, en zich, zoo mogelijk, krachtiger vertoonen, want anders loopen zij gevaar, indien zij onzijdige toeschouwers blijven bij den strijd, die er gevoerd wordt, ten laatste te worden overvleugeld door eene kleine, maar stoutmoedige, aaneengeslotenen minderheid. Dikwerf houd ik mij met de gedachte bezig, hoe zoodanige aaneensluiting van welgezinden, met gepaste demonstratien gepaard, zoude kunnen tot stand gebracht worden; maar helaas! tot dus verre heb ik het vraagstuk niet kunnen oplossen, en ik vrees, dat het niet op te lossen is, omdat men niet wel den aard der zaken kan veranderen, welke medebrengt, dat zij, die slechts zoeken te behouden, bewegingloos in hunne defensive houding blijven tot het uiterste oogenblik van gevaar; terwijl zij, die trachten te veranderen, tot beweging en aaneensluiting gedwongen zijn, willen zij iets uitrichten. Vergelijk slechts de geringe pogingen van ettelijke wel gezinde schrijvers, tegen over de massa van onruststokers, die de drukpers met hunne voortbrengselen afmatten. Intusschen, hoe weinig de eersten ook uitwerken, het doet goed te zien, dat de stem der waarheid niet geheel verstomd is. Het artikel in de Leeuwarder Courant heb ik in dat opzicht met waar genoegen gelezen[1]. Zoo bevatte de Haagsche Nieuwsbode van vorigen Zaturdag een ingezonden artikel uit Rotterdam, dat mij zeer beviel[2].

1 In de *Leeuwarder Courant* van 27 october 1846 was een artikel I e t s o v e r d e t e g e n w o o r d i g e o m s t a n d i g h e d e n opgenomen, ondertekend door V., waarin op ‘de noodige bedaardheid en bescheidenheid’ werd aangedrongen. De schrijver signaleerde ‘partijdige en onverdiende oordeelvellingen over de daden en handelingen van hen, die met en onder de Koning waken moeten voor de algemene en bijzondere belangen van alle de gezamenlijke ingezetenen des Nederlandschen Staats’.

2 *'s-Gravenhaagsche Nieuwsbode*, 7 november 1846. In een ingezonden stuk uit Rotterdam, ondertekend met P., zegt de schrijver, dat oppositie ‘goed, heilzaam en zelfs noodig’ is, maar dan oppositie ‘welke het om niets anders dan om de waarheid, en bevordering van het algemeene welzijn te doen is’, een oppositie, ‘die niet hekelt, maar waarschuwt; - niet verdenkt, maar voorlicht waar zij begrijpt dat de Regering voorlichting behoeft, en nimmer uit het oog verliest de achting, welke ieder ingezeten, zedelijk en wettig, aan de Regering des lands verschuldigd is.’

(Jammer, dat in datzelfde blad een, ofschoon welgemeend, artikel over de bouwplannen des Konings door overmaat van vleijerij eer kwaad dan goed zal doen[3].) Maar een product van de drukpers, zeer onlangs uitgekomen, heeft mijne aandacht bijzonder tot zich getrokken, en ik mag het ook aan U ter lezing allezins aanbevelen. Het is getiteld: de Grondwet van het Koningrijk der Nederlanden in betrekking tot de magt des Konings, beschouwd volgens haren oorsprong, ontwikkeling en tegenwoordig bestaan, door Th.V.H. v[an] d[e] Gheyn[4], 2den Luitenant bij de dienstdoende Schutterij te Nijmegen. Ik ontveins niet, dat op sommige redeneringen van dat geschrift aanmerkingen kunnen gemaakt worden, en dat de schrijver in zijne gevolgtrekkingen te ver gaat; maar overigens onderscheidt het zich door deszelfs betoogtrant, taal en stijl, en gezindheid, zoo zeer van alle overige jongste politieke geschriften, dat ik het met het uiterste genoegen heb gelezen, en zeer benieuwd ben te vernemen, wat UHEgestr. er van zal zeggen. Ik heb mijne oogen nauwelijks kunnen gelooven, ziende, dat het geschreven was door den zoon van een' man[5], die alles behalve dergelijke gevoelens toegedaan was of nog is. - Mogt het ook eene vrucht van sluwheid zijn, om zich aangenaam te maken bij Z.M., zeker is het, dat de schrijver thans bezwaarlijk terug kan: il a brulé ses vaisseaux! - Het heeft mij eenigzins bevreemd, dat UHEgestr. niet spreekte van de U t r e c h t s c h e A v o n d p o s t, een blad, thans van behoudende kleur, en waarin zeer goed geredeneerde artikelen voorkomen, ofschoon de stijl mij niet behaagt. Maar helaas! sedert het niet meer oppositie-blad is, wordt het weinig of niet gelezen. Men treft het zeldzaam in societeiten of koffijhuizen aan: het is dáár verworpen kost! Ik bid U tracht het te lezen te krijgen, en erlangt het uwen bijval, poog ook de verspreiding te bevorderen. - Heden zal er eene voortgezette O o i j e v a a r b i j M i n g e l e n alhier verschijnen![6] Naar men mij verzekert, zal de redactie zijn toevertrouwd aan zekeren

3 In dit artikel, gewijd aan de aanbesteding van ‘een aanzienlijk aantal deftige en voorname woonhuizen’ werd o.a. gesproken van ‘'s Konings onuitputtelijk brein in het vinden van nieuwe en steeds zoo doelmatige versieringen.’

4 Verschenen in 1846.

5 E.F.J. van den Gheyn: advocaat te Nijmegen.

6 *De Ooijevaar* was een schandalenkrant onder redactie van E. Meeter en uitgegeven door J. du Mée, daarna door P. Mingelen te 's-Gravenhage.

Gerritsen[7], laatstelijk komende uit de Ommenschans![8] Vroeger weggejaagd van de Staats-Secretarie; onlangs veroordeeld wegens diefstal; vroeger gewikkeld in de procedure tegen Meeter[9] en Bolt[10] te Groningen: hier dikwerf door dronkenschap voor schandaal door de straten zwierende! En zulk een wezen zal van de drukpers zich bedienen, van dat doelmatig middel tot verspreiding van kennis en verlichting!

Het tot stand brengen van een examen voor toekomstige diplomaten heeft veel moeite gekost[11]; maar het slimste is, dat men het bezwaarlijk zal kunnen volhouden, omdat... er geene aspiranten zijn, althans niet de zoodanigen, die men zoude wenschen. Zilcken[12], Testa[13] en misschien nog één, zijn de eenigen. Alle overigen, van goeden huize, hebben verzocht hunne vroegere sollicitantien als ingetrokken te beschouwen. - In België, hoor ik, ondervindt men hetzelfde, en ook dáár zou men er aan reconceren, of reeds hebben gerenonceerd. - Ik behoef niet te zeggen, dat dit koren op de molen zal zijn van hen, die er tegen waren, en ik moet bekennen, dat indien zekere klasse van jongelui, zich op den duur wil onttrekken, de zaak eene zeer moeijelijke zijde zal erlangen. Zoo ervaart men ook hierin, welke moeije-

7 De dubieuze carrière van J.W. Gerritsen (1813-1854) is moeilijk na te gaan. In 1843 werd hij te 's-Gravenhage veroordeeld wegens belediging, in 1846 wegens diefstal en in 1850 wegens valsheid in geschrifte ten nadele van Van Rappard. Redacteur van *De Ooijevaar* is hij vermoedelijk nooit geweest. MEETER noemde hem in zijn boek *Holland: its institutions; its press, kings and prisons*, London, 1857, p. 299: 'my occasional reporter'.

8 Het gesticht van de Maatschappij van Weldadigheid te Ommerschans was sinds 1843 een bedelaarswerkhuis.

9 E. Meeter (1818-1862): redacteur van een aantal oppositie-bladen van bedenkelijk allooi; herhaaldelijk tot gevangenisstraffen veroordeeld; toen hij genoodzaakt was de wijk te nemen, publiceerde hij in Engeland zijn in noot 7 genoemde curieuze memoires (vgl. voor Van Rappard: p. 188 e.v.).

10 J.H. Bolt (1805-1880): drukker van Meeter's krant *Tolk der Vrijheid*. Met 'de procedure tegen Meeter en Bolt' werd gedoeld op de gerechtelijke vervolging van deze lieden naar aanleiding van een rel op de Groningse kermis in mei 1840. Zie MEETER, p. 53 e.v.

11 K.B. van 16 april 1846. *Bijvoegsel tot het staatsblad van het Koningrijk der Nederlanden*, 1846, p. 236 e.v.

12 Misschien G.J.E.E. Zilcken, die in 1874 werd benoemd tot secretaris-generaal van Buitenlandse Zaken; in 1851 werd hij echter pas adjunct-commies.

13 Van de Testa's in de diplomatieke dienst komt eventueel alleen Jhr. E.F.E. Testa in aanmerking, die echter in 1847 tot consul te Tripoli werd benoemd.

lijken strijd eene overigens goede theorie niet zelden tegen de praktijk heeft te voeren. - Bij het examen van admissie ondervindt men, schijnt het, hetzelfde, niet evenwel wat betreft het gemis aan examinandi. Het gezegde, te dier zake door U aangehaald heeft mij getroffen; maar op die koop mogen dan ook de faculteiten geene jongelieden laten druipen, indien zij zouden moeten acht geven op de toegenegenheid of gramschap der vaders. In het afgetrokkene luidt het zeker vreemd te willen weeren van de Hooge School hen die geen graad begeeren; maar als men toch de zaak op de keper beschouwt, is het toch ook waar, dat het in 't eigen belang ook van d i e jongelieden is, dat men hen weert, indien zij n i e t bekwaam zijn om op de Hooge School te kunnen leeren; voorts, dat het maken van uitzonderingen ten hunnen behoeve, van schadelijke gevolgen zou wezen. Hoe velen zouden er van gebruik maken, en dan later verzoeken tot de examens voor den graad te worden toegelaten; en zou men dan het hart hebben zulks te weigeren? - Neen, ik geloof, dat het staats-examen eene nuttige instelling is[14]; misschien is de wijze hoe nog eenigszins te verbeteren, en het zal nog wel eenigen tijd aanloopen, eer dat de Gijmnasien op de hoogte zijn, om de juiste maat te vinden tusschen het afrigten voor het examen, en dat goede degelijke onderwijs, hetwelk den waren grondslag voor hoogere studien moet opleveren. Die afrigting, waaraan men zich nu reeds schijnt over te geven, zou eene verderfelijke zaak zijn; maar ik vlei mij, dat de tijd hieraan nog eene goede wending zal geven.

Over het artikel onderwijs sprekende, doet het mij leed U te moeten antwoorden, dat ik geen exemplaar van het rapport over het Hooger Onderwijs[15] ter mijner beschikking heb. Ik heb er één exemplaar van ontvangen, en dat was, benevens eene officiële dankbetuiging, welke te gelijker tijd aan alle leden der Commissie gerigt werd, en van welke ik zoude zijn uitgesloten, indien ik er niet zelf voor had gezorgd!; de eenige belooning voor een' waarlijk zuren arbeid. UHEgestr. ziet hieruit, niet de eenige te zijn, wien niet altijd geregte dank wedervaart. - Het rapport is vroeger verkrijgbaar gesteld geweest voor *f* 4 of 5, en

14 Bij K.B. van 23 mei 1845 werd een toelatingsexamen ingesteld voor de universiteiten en athenaea. Zie *Staatsblad voor het Koningrijk der Nederlanden*, 1845, No. 25. - Vgl. DE BOSCH KEMPER, *Geschiedenis*, IV, p. 335 en lett.aant. p. 177.

15 Dit rapport is afgedrukt in de *Nederlandsche Staats-Courant* van 30 september 1846.

was te bekomen bij den Boekhandelaar Van Weelden op het Spui alhier. Het verscheen in een ongelukkig tijdstip in het licht en het had veel vooroordeel tegen zich omdat de Commissie, althans hier te lande, met geen gunstig oog was beschouwd, en de bekende vraagpunten van den beginne af velen in het harnas hadden gejaagd. Toen ik in 1832 aan het hoofd van de Afdeeling Onderwijs kwam, had ik wel lust om iets te beproeven; maar toen verhief zich van de eene zijde het bezuinigings-geschreeuw, en van den anderen kant, was de stemming bij het corps enseignant nog zóó conservatief, dat er niet veel aan te doen was. De Commissie van 1836[16], onder presidie van Falck, en waarbij ik mede als Secretaris heb gefungeerd, was een uitvloeisel van het geroep om bezuiniging. Zij bragt eenige besluiten in de wereld, welke derzelver goede zijde hadden; maar ook deze zijn, meen ik, allen op één na reeds vervangen en ingetrokken. - De Commissie van 1828[17] was niet te zamen gesteld, om er groote eenheid van te verwachten, en ik had moeite om al de onderscheidene, dikwerf zeer uiteenloopende gevoelens en stemmingen aan te teekenen. De dood van den Griffier Van der Heim[18] wordt algemeen betreurd. Men verwachtte nog veel van hem. De Heeren Vollenhoven Jr.[19], Lagemans[20], Vegens, worden als candidaten genoemd[21]. Was dat niet eene goede betrekking voor den Heer F. van Hogendorp? Of ware hij beter voor den Staatsraad? Zou eene benoeming in de 1e Kamer niet wat forsch zijn? Misschien lachtte UHEgestr. om die vraag; maar ik ga daarvan uit, dat in die Kamer geene andere mannen behoorden te worden geplaatst, dan die de gelegenheid hebben gehad om iets te presteren. Dat staat wel niet in de Grondwet; maar de Regering mag, denk ik, de overige requisiten, in de Grondwet opgenoemd, in het oog houdende, zich tevens wel dien regel bij hare keuze stellen.

16 Vgl. DE BOSCH KEMPER, L e v e n s b e r i c h t , p. 164.
17 *A.w.*, p. 148 e.v.
18 Jhr. A.J. van der Heim (1809-1846): griffier der Tweede Kamer 1843-1846.
19 H. Vollenhoven (1816-1889): commies bij Binnenlandse Zaken 1840-1848; referendaris aan hetzelfde departement, chef van de afdeling onderwijs, kunsten en wetenschappen 1848-1875.
20 E.G. Lagemans (1803-1881), in de jaren 1850 referendaris bij Binnenlandse Zaken.
21 In de zitting van 3 maart 1847 koos de Tweede Kamer Veegens tot griffier. Lagemans behoorde niet tot de sollicitanten, Vollenhoven wel.

Het werkje van Arriens[22] is, naar ik verneem, deze dagen victorieus weêrsproken door X.Y.Z.[23], een mij onbekend schrijver; maar de Heer Rijk[24] is het niet. De brochure van Mock[25] is mij niet onbelangrijk voorgekomen. Men wil echter, dat zij zeer gemakkelkk zou te refuteren zijn. Ik heb geraden, dat men het dan spoedig moest doen.

De Gouverneur van Limburg[26] is een bedaard, en, naar ik hoor, verstandig man. Hij heeft evenwel nog niet veel gelegenheid gehad om zich te doen zien. - De geestgesteldheid aldaar is mij gezegd verbeterd te zijn. Een mijner neven, surnumerair der Registratie, die het kantoor te Venlo gedurende eenigen tijd heeft waargenomen, gaf mij deswege gunstige berichten, en verzekerde mij onder anderen, dat men, in weêrwil van aanvankelijke vooringenomenheid, over het geheel goeden dunk had van de Hollandsche ambtenaren, en hun een zeker respect toedroeg, dat gunstig werkte. Het traktaat met Belgie is voor dat gewest niet onvoordelig[27]. - Hier wordt dat traktaat soms bitter aangevallen. Ik vlei mij nog altijd, naar al hetgeen ik onder de onderhandelingen dienaangaande vernam, dat de uitkomst meer bevredigend zal zijn, dan men zich voorstelt. Ik ben nieuwsgierig, welk verslag daarover in de Tweede Kamer zal worden uitgebragt, en wat men daar met dat verslag zal doen.

Ten opzigte van de graanwetgeving zijn ook belangrijke discussien te wachten. Ik hoor, dat de landprovincien overtuigd zouden zijn, dat de schaalregten niet te handhaven zijn. Dit zou een groote stap tot bevrediging wezen. Het is dan ook een goed tijdstip om er iets aan te doen, vermits de aanzienlijke uitvoer onzer voortbrengselen den landman wel doet varen. Kon men

22 ARRIENS, *Bijdrage tot de kennis onzer marine*, 1846.

23 X.Y.Z., *Wederlegging van de Bijdrage tot de kennis onzer marine, van den gepensioneerden schout bij nacht Arriens*, 1846.

24 J.C. Rijk (1787-1854): gouverneur-generaal van West-Indië 1839-1841; directeur-generaal en vervolgens minister van Marine 1842-1849.

25 J. MOCK, *De begrooting van oorlog getoetst aan de verdediging des vaderlands en den staat der geldmiddelen*, 1846. Jhr. Mock was officier bij de genie en de generale staf geweest.

26 Jhr. E.J.P. van Meeuwen (1802-1873): advocaat-generaal en daarna procureur-generaal bij het provinciaal gerechtshof van Noord-Brabant 1838-1846; gouverneur van Limburg 1846-1856; lid van de Eerste Kamer 1856-1871.

27 Het op 29 juli 1846 tussen Nederland en België gesloten verdrag is opgenomen in het *Staatsblad voor het Koninkrijk der Nederlanden*, 1846, no. 51.

het belasting-stelsel eens herzien, en zich verstaan omtrent eene belasting op de inkomsten, dan zou er, dunkt mij, een goede schrede voorwaarts zijn gedaan. Die laatstgenoemde belasting schijnt in Engeland toch geen aanmerkelijk ongerief te baren.

Ik schrik bijkans over mijn vervaarlijk langen epistel! Ik vrees tevens, dat dezelve U veel moeite zal baren te ontcijferen. Intusschen ik reken op Uwe inschikkelijkheid en vlei mij, dat UHEgestr. er het bewijs in zal vinden, hoe gaarne, als ik den tijd heb, ik mij met U onderhoude.

Het komt mij voor (om U op dit punt geen antwoord schuldig te blijven), dat UHEgestr. over eenigen tijd zou kunnen beproeven, om uwe Leiddraad[28] in persoon aan te bieden. Ik zal U dan echter moeten verzoeken zich te wenden tot den Adjudant van dienst, daar ik niet gaarne in de attributen dier Heeren trede.

En hiermede, HoogEdelGestrenge Heer! neem ik voor heden afscheid van U, er de vernieuwde verzekering bijvoegende van de hooge achting, met welke ik de eer heb te zijn

P.S. Ik voeg het boekje van V[an] d[e] Gheyn, benevens het bedoelde nommer van den Nieuwsbode hiernevens, met verzoek om terugzending bij gelegenheid.

16 Van Rappard aan Van Assen

30 maart 1847*

Indien ik de belangrijke bijlagen, welke ik hiernevens aan UHEgestr. terug doe geworden langer onder mij heb gehouden, dan gepast is, het was alleen omdat ik wenschte ze met eenig antwoord te begeleiden. Ik ben echter in dit voornemen telkens verhinderd, en het is alleen ten gevolge der ongesteldheid van Zijne Majesteit, waardoor ik sinds een paar dagen van zelf meerdere vrijheid heb, dat ik eenige particuliere zaken kan afdoen, en daaronder ook in de eerste plaats heb gedacht aan de schuld, van welke ik mij jegens UHEgestr. heb te kwijten. Wil het mij niet euvel duiden, zoo ik uw geduld wat op al te zware proef heb gesteld. Ik zelf souffreer er het meeste onder, dat ik zoo vaak den schijn van achteloosheid op mij moet laden.

De tijding van 's Konings ongesteldheid heeft mij even zeer verrast, als dit met alle anderen het geval zal zijn geweest. Wel

28 C.J. VAN ASSEN, *Leiddraad voor het collegie voor het Burgerlijk Wetboek*, 1846.

* Deze datum is afgeleid uit de eerste zin van het vervolg op deze brief van 31 maart.

was Hoogstdezelve reeds een paar dagen onpasselijk; maar nog Zaterdags te 2 uren bij Z.M. zijnde, zeide Hoogstdezelve mij zich beter te gevoelen, dan den vorigen dag, ofschoon dan nog niet geheel beter. - Eergisteren en gisteren waren wij niet zonder ongerustheid. Heden echter schijnen er teekenen van beterschap te komen, en de Heer Beckers[1], wien ik dezen middag sprak, heeft mij zeer gerust gesteld. Een eerste vereischte van herstel zal echter het observeren van rust wezen, en dit is eene remedie, waaraan de doorluchtige patient moeijelijk te onderwerpen is. Mogt men Hem tevens kunnen overhalen, om zich niet zoo aan weêr en wind bloot te stellen, en zich te herinneren, dat op zijn leeftijd het ligchaam niet meer zóó gehard is tegen koude en ruwen weder als op 25-jarigen ouderdom. Bovenal wanneer long en hartstreek uitermate gevoelig zijn, en spoedig het eerst aangedaan worden.

De ongustigheid van Z.M. heeft hier en elders groote bekommering gebaard, en velen, die anders in den laatsten tijd den schijn aannamen van onverschilligheid, om het zacht uit te drukken, hebben thans hunne zorg niet kunnen verbergen, en hunne wenschen gepaard met die van alle weldenkenden[2].

De gezondheids toestand van Prins Alexander[3] heeft sinds eenigen tijd mede ongerustheid doen ontstaan. Hij is zeer vervallen, en, naar men zegt, zeer zenuwachtig geworden. Men vleit zich, dat de lucht van het Loo dezen jongen man, vroeger een toonbeeld van kracht en stevigen ligchaams-bouw, zoo niet op vroegere hoogte dan toch tot dien staat van gezondheid en sterkte zal terugbrengen, dat alle reden van bekommernis als geweken mag beschouwd worden.

De nieuwe Minister van Binnenlandsche Zaken[4] heeft, naar het oordeel zijner vrienden, ook een rokje uitgetrokken, en het verontrust mij, dat de dagbladen der oppositie hem sinds eenigen tijd tot het point de mire hunner aanvallen kiezen. Op iemand van zijn leeftijd, en die nog nooit zoo in het vuur van den strijd gemengd is geweest, kan dit eene fatale uitwerking hebben. Hoe meer ik hem anders leer kennen, hoe meer ik zijne goede

1 P.L. Beckers (1789-1851): inspecteur-generaal van de geneeskundige dienst der strijdkrachten; trad op als één der lijfartsen van de Koning.
2 Zie De Bosch Kemper, *Geschiedenis*, V, p. 122 e.v.
3 Prins Alexander (1818-1848) was de tweede zoon van Willem II.
4 L.N. graaf van Randwijck (1807-1891): gouverneur van Drente 1842-1846; gouverneur van Gelderland 1846; minister van Binnenlandse Zaken 1846-1848; minister van Buitenlandse Zaken 1848; lid van de Tweede Kamer 1849-1850.

gaven en inborst waardeer, en hem beschouw als iemand, waarvan, vooral in rustige tijden, veel goeds te verwachten is.

De Edel Mogenden zijn nu vooreerst naar hunne haardsteden teruggekeerd. De Ministers zullen inmiddels aan de aanmerkingen op de Begrooting, en het Strafwetboek de handen vol hebben, en dan zal de strijd eerst regt aanvangen. De wet op het stem- en kiesregt, zoo die wordt ingezonden, zal, hoe ook ingerigt, eer het effect van olie op het vuur, dan van olie op de verbolgen zee hebben. Kortom ik vrees, dat in het staatkundige de zomer ons nog vele Maartsche buijen zal aanbrengen.

Welke gewaarwording moeten de auteurs van het arrest der Hooge Raad in zake Thieme hebben gehad, toen zij het Vivat lazen, dat Arnhemsche burgers aan den courantier hebben gebracht![5] Leve Th[ieme]; leve de Arnhemsche Courant; leve de oppositie; leve de Hooge Raad! Eene fraaije climax.

Ik merkte in uwe jongste letteren op: 'de Regering moest niet toelaten, dat de Kame voor Hof van Cassatie en voor authentieke intrepris speelde'. Hoe echter dit belet? Gaarne zal ik bij gelegenheid hierop het antwoord vernemen. Ik voor mij betuig er geene solutie op te zien. - Indien er eene nieuwe Grondwet te maken ware, zou de materie van hare interpretatie wel eene nadere bepaling vereischen.

Ik ben nieuwsgierig te vernemen, wat de heer Hofmann[6] van zijn voorstel zal maken, en of de Heeren Van Dam[7] en Luzac het op nieuw zullen ondersteunen, nadat de Utrechtsche Avondpost heeft herinnerd, hoe ongelijk zij daardoor aan zich zelven zijn geworden[8].

5 C.A. Thieme, uitgever van de Arnhemsche Courant, aangeklaagd wegens laster tegen de Koning, werd na een langdurige procedure op 17 maart 1847 door de Hoge Raad vrijgesproken. Zie W.P. SAUTIJN KLUIT, *Arnhemsche Couranten*, 1892, p. 67 e.v.

6 M.A.F.H. Hoffmann (1795-1874): lid van de Tweede Kamer 1844-1849, 1850-1852 en 1853-1873; lid van de Eerste Kamer 1849-1850.

7 E.W. van Dam van Isselt (1796-1860): lid van de Tweede Kamer 1829-1849; lid van de Eerste Kamer 1852-1860.

8 De *Utrechtsche Avondpost* van 11 maart 1847 herinnerde er aan, dat Van Dam van Isselt en Luzac, toen het verdrag met België van 5 november 1842 in de Tweede Kamer aan de orde kwam, de bevoegdheid van de Staten-Generaal inzake verbonden en verdragen beperkten tot ruiling of afstand van grondgebied. Toen aan de Staten-Generaal het verdrag met België van 29 juli 1846 was medegedeeld, betwistte Hoffmann, gesteund door Van Dam van Isselt en Luzac, de Koning het recht om een dergelijk verdrag te sluiten zonder de goedkeuring van de Staten-Generaal.

31 maart 1847

Ik heb deze letteren gisteren avond niet ten einde kunnen brengen, en heden morgen ben ik reeds vroeg gestoord. Tot mijne vreugde behoorde onder de aanleiding daartoe ook die van geroepen te worden bij Z.M., hetgeen eene aanmerklijke verbetering aanduidde. En inderdaad is dit heden het geval. Z.M. zat op, gekleed als altijd, en de kleur van het aangezicht beviel mij volmaakt wel. Ook gevoelde Hoogstdezelve zich veel beter, doch nog zeer slap; maar sprak desniettegenstaande er van om Vrijdag ter kerke te gaan, hetgeen ik heb afgeraden, er het algemeene verzoek bijvoegende om zich toch wat meer in acht te nemen; maar daarvan zal helaas! wel niet veel komen.

Hadde ik niet bijgaande brieven terug te zenden, ik zoude deze nog gaarne voortzetten; maar ik moet heden in de vergadering van den Raad van Ministers zijn, en ik vrees, dat daardoor, of door andere beletselen de voortzetting zou kunnen verhinderd worden. Ik sluit alzoo met de hernieuwde verzekering der hooge achting met welke ik de eer heb te zijn

17 Van Rappard aan Van Assen

7 januari 1848

In uwe laatste letteren van den 30 December rigt UHEgestr. eene vraag aan mij, welke eene eenigzins spoedige beantwoording vordert. Ofschoon alles, wat het werk der Grondwetswijziging aangaat, met de meeste geheimhouding, (zoo ik geloof te regt), wordt behandeld, geloof ik echter aan UHEgestr., in v e r t r o u w e n , en met het oog op het doel uwer vraag, te kunnen mededeelen: dat dit onderwerp weldra bij den Raad van State ter behandeling zal komen. Het werk der Regering is af. Gisteren is de laatste Kabinets-raad gehouden. Hetgeen overgeschreven moest worden, is in handen der schrijvers, en aangezien deze tot de meeste diligentie zijn aangespoord, en hetgeen nog over te schrijven valt, niet zeer uitgebreid is, zoo denk ik, dat alles morgen, of uiterlijk overmorgen, ter verzending gereed zal zijn, en ik kan niet denken, dat het dan nog lang zal opgehouden worden. - Hoe gaarne klapte ik nu bij UHEgestr. wat uit de school, of had ik U over deze en gene punten geraadpleegd, maar noch 't een, noch 't ander is mij vergund. Zoo zou ik ook gaarne zien, dat men, bij zoodanige gelegenheid, de buitengewone Staatsraden, die blijken hebben gegeven van met ons staatsregt meer nabij bekend te zijn, in de vergadering van den Staatsraad riep, om aan de deliberatien over de Grondwets-verandering

deel te nemen. 't Verlangen echter is, dat de zaak zoo min mogelijk vertraagd worde en dit zou dan geene plaats kunnen hebben: 't zou uit den aard der zaak voortvloeijen, dat de tegenwoordigheid van vreemde leden, van specialiteiten, den voortgang der deliberatien eenigzins stremde, of althans moeijelijker maakte. Zoo ergens 't f e s t i n a l e n t e aan te bevelen is, 't zou in deze althans moeten wezen; want de fouten, welke in deze wetten insluipen baren gewis de wrangste vruchten. Maar van den anderen kant moet ik toestemmen, dat er geen tijd te verliezen valt, wil men vóór de volgende zitting gereed raken. Bij de Regering is met onverpoosden ijver gearbeid. Eene geheele week lang waren er elken dag Kabinets-raden van eenige uren. Ik heb daarin met 't meeste genoegen Prins F[rederik] bijgewoond[1] Goed doorzigt, puntigheid in advies, en daarbij eene aanminnige bescheidenheid bij 't doen gelden van zijn gevoelen, zijn gaven, die in elk, maar bovenal in zoo hoog geplaatst persoon van uitstekende waarde zijn.

Het heêngaan van den Heer Van H[all] heeft velen met UHEgestr. leed gedaan. Zeker is het dat hij uitstekende hoedanigheden in zich vereenigt. Hij is als voor Minister geboren; maar hij moest zich op eene grootere schouwplaats kunnen bewegen. Persoonlijk heb ik het altijd perfect wel met ZEd. kunnen vinden. Ik heb het bovenal betreurd, dat zijne aftreding juist nu plaats vond, daar zij, in verband met het tijdstip waarop zij voorviel, dubbele aanleiding moest geven tot allerlei veronderstellingen en gerugten. Zijn opvolger[2] zal eene moeijelijke taak te vervullen hebben, en ik beklaag hem wel, die eene zoo aangename positie, als de zijne, heeft moeten verruilen met eene, welke hem schier niet dan verdriet kan opleveren. Ik ben dan ook getuige geweest, hoe lang reeds hij geworsteld heeft tegen eene gebeurtenis, welke thans onvermijdelijk wierd, of hij had moeten vergeten, wat hij den Koning verschuldigd was. Dat het hem aan ijver en goeden wil niet onbreekt, geloof ik te kunnen verzekeren. Van zijne bekwaamheden durf ik, als zijn bloedverwant, niet spreken; maar ik vlei mij, dat hij ook daar-

1 Prins Frederik (1797-1881), tweede zoon van Willem I.

2 W.F.F.C. ridder van Rappard (1798-1862): neef van A.G.A. van Rappard; lid van de Tweede Kamer 1835 en 1853-1857; president van het provinciaal gerechtshof van Gelderland 1840-1847 en 1849-1862; lid van de Eerste Kamer 1844; minister van Financiën 1848. Zie voor de benoeming van Van Rappard tot minister: DE BOSCH KEMPER, *Geschiedenis*, V, p. 194, 214, en vooral lett.aant. p. 102 e.v. en p. 149 e.v.

van bewijzen zal geven. Kortom, afgezien van 's mans persoonlijk belang, acht ik 's Konings keus niet ongelukkig. - Omtrent V[an] d[er] H[eim] koester ik goede gedachten. Men zegt wel, dat hij te veel in details treedt; maar misschien zal dit verbeteren, naarmate hij langer op ruimer toneel zal werkzaam zijn. - Voor den Heer V[an]R[andwijc]k acht ik het gelukkig, dat hij bij tijds een Departement verlaat, waar hij moeijelijk voldoening zou gegeven hebben. Zoo veel ik hem mag beoordeelen, ontbreekt 't hem niet aan bekwaamheid en goed oordeel; maar mist hij nog die tact, welke voor 't aanvatten der zaken, in dergelijke betrekking, noodig is, en tevens die wilskracht en vastberadenheid, welke, in 't bestuur der Binnenlandsche Zaken althans, niet kunnen worden ontbeerd. ---

Hoe ongaarne ook, moet ik echter hier afbreken. Een menigte van stukken roept mij, en daaronder hoe velen, die de aandacht weinig boeijen! Hoe gelukkig zij, die zich alleen behoeven bezig te houden met datgeen, wat hun geest ook zonder dat zou opzoeken!

Ik dank UHEgestr. voor de, in het afgeloopen jaar, aan uwen zoo tragen correspondent betoonde inschikkelijkheid, en beveel mij ook in deze nieuwen jaarkring aan uwe welwillendheid met dien aandrang aan, welke mij wordt ingeboezemd door de graagte, waarmede ik uwe letteren ontvang. Blijf voorts verzekerd van de hoogachting en vriendschappelijke gevoelens, met welke ik steeds de eer heb te zijn

P.S. Nog een enkel woord. De Kanselier der Orde doet geene voordragt ter benoeming. Meestal geschiedt dit door de respective Departementen. De benoeming van Delft[3], door UHEgestr. bedoeld, geschiedde op speciale aanbeveling van een zeer hoog geplaatst persoon, aan wiens wenschen men in dit geval niet gaarne geen gunstig gevolg wilde geven.

Op J. v[an] d[er] H[oeven][4] heb ik reeds vroeger de aandacht gevestigd; doch, tot mijn leedwezen, zonder resultaat. Ware Pr[uijs] v[an] d]er[H[oeven][5] niet benoemd, ik zou 't weder ge-

3 Waarschijnlijk ging het hier om de benoeming van C.F. Donnadieu, hoogleraar aan de Koninklijke Academie te Delft, tot ridder in de Orde van de Nederlandse Leeuw. Zie het K.B. van 6 december 1847.

4 J. van der Hoeven (1802-1868): hoogleraar te Leiden 1826-1858. Vgl. voor Van der Hoeven en de hierna volgende hoogleraren DE BOSCH KEMPER, *Geschiedenis*, III, p. 8 e.v. en lett. aant. p. 14 e.v.

5 C. Pruijs van der Hoeven, eveneens hoogleraar te Leiden; ook hij was bij het hiervoor genoemde K.B. tot ridder benoemd.

waagd hebben zijn naam te herinneren. Ook Kaiser[6] telt mij onder zijne bewonderaars; maar ik kan slechts spaarzaam op 't bedoelde gunstbetoon inwerken, dat ik liefst veel beperkter zag toegepast!

18 Van Rappard aan Van Assen

19 februari 1848

Uwe letteren van den 12 dezer zijn mij op haren tijd geworden. Hartelijk dank ik UHEgestr. voor het daarbij toegezonden vervolg van Uw werk: de Taal der Grondwet[1]. Ik heb mij in het eerste het beste vrije oogenblik aan het lezen gezet, en continueer daarmede met het meeste genoegen. Tevens heb ik bij eerste gelegenheid het ander exemplaar aan den Koning aangeboden, en Hoogstdenzelven op het belang van dit werk nader opmerkzaam gemaakt. Met de meeste welwillendheid werd het aangenomen, en mij verzocht UHEgestr. voor de aanbieding dank te zeggen. - Hoezeer wenschte ik, dat alle geschriften van denzelfden aard als het uwe in gelijken toon waren gesteld! Wat zou dat de lecture veraangenamen, en een bezadigd onderzoek bevorderen. - Hier en daar ben ik op eene enkele bijzonderheid gestuit, welke ik UHEgestr., met vraag of toelichting zal opgeven.

UHEgestr. wenscht mijn toestemmend antwoord op de vraag: of het met uwe boekskens niet het best zij te wachten tot dat de dubbele Kamer het groot werk zal verrigt hebben? Bedoelt UHEgestr. de uitgaaf van dit vervolg-stuk of ...? Regt heb ik de vraag niet begrepen. - Ik voor mij zou U gaarne in de dubbele Kamer zien. UHEgestr. zou daarin veel goed kunnen doen door het kwaad af te weren, dat, vrees ik, ons dáár zal bedreigen. Intusschen zal dit grootendeels afhangen van den indruk, welken de voorstellen zullen maken. Ik vlei mij nog al dat die goed zal zijn, ofschoon de toon der liberalen zeker wat hooger gestemd zal wezen, dan dit vóór de bewegingen in Italie het geval zou geweest zijn. Het zou mij niets verwonderen, dat wij eerlang hoorden, dat te Rome de constitutie was beloofd of afgekondigd. Welken invloed zou zoo iets op de kerk van Rome, en daarmede op de wereld-gebeurtenissen kunnen hebben! Welk een wijd veld voor gissingen!

Hier te lande deelt zich de oproerige geest in rijke mate mede

6 F. Kaiser (1808-1873): hoogleraar te Utrecht 1840-1872.

1 C.J. VAN ASSEN, *De taal der grondwet en eenige aanteekeningen*, tweede stuk, 1848.

aan sommige bladen, voornamelijk aan die van V[an] B e v e r v o o r d e [2] en van G o r c u m [3]. Wanneer de Justitie daarop niets heeft aan te merken, zal het kwaad onafzienbare gevolgen hebben. En welke aterlingen zijn het, die dus de drukpers misbruiken! Ik ken ze van nabij en koester de diepste verachting voor hen, en het zou mij, geloof ik, niet moeijelijk vallen dit gevoel aan UHEgestr. mede te deelen, wanneer ik U deze en gene bijzonderheden deed kennen. En zulke menschen vinden bescherming! en de Raad van Ministers put zich uit in fijnigheden, om hun geschrijf aan de verdiende straf te onttrekken!

De zaak van het onderwijs in het algemeen zie ik nog duister in. De Heer Ferrand[4] wil zich retireren, en de Heer V[an] d[er] Heim zal moeite hebben een ander in zijne plaats te vinden. Toen de Heer Van Randwijck mij over een opvolger van F[errand] sprak, kwam mij de Heer R a u [5] te N i j m e g e n voor den geest, maar zijn neef zeide mij niet te gelooven dat die dergelijke betrekking zou begeeren.

Ontvang dit haastig geschrijf met toegevendheid, en neem tevens de verzekering aan mijner bestendige en opregte hoogachting

19 Van Rappard aan Van Assen

27 juni 1848

--- Hoe gaarne maakte ik mij deze gelegenheid ten nutte, om nog wat meer aan UHEgestr. te schrijven! en hoe veel stof is daarvoor niet?, maar ik moet het nog wat uitstellen. Over het algemeen heb ik het in de laatste maanden drukker gehad dan

2 Jhr. A.J.E. van Bevervoorde (1820-1851): redacteur van div. bladen; was enige keren met de justitie in aanraking gekomen; behoorde tot de intrigantenkring van Van Andringa de Kempenaer, met wie hij in 1848 invloed op de Koning wist uit te oefenen. Op 15 mei 1848 schreef Van Assen aan Groen: 'Van ministerie tot ministerie vallen wij nog ten laatste in dat van president Bevervoorde of Andringa de Kempenaer of dergelijke vampyrs.' Zie GERRETSON en VAN ESSEN, *Briefwisseling*, II, p. 884.

3 A.H. van Gorcum (1822-?): publicist; in 1848 uitgever van een heftig oppositieblad; dreigde met onthullingen, die afgekocht werden; in maart 1848 door Van Andringa de Kempenaer naar het buitenland weggewerkt; kreeg een maandgeld van Willem II.

4 P.S.P. Ferrand (1789-1863): referendaris bij Binnenlandse Zaken 1839-1848.

5 S.J.E. Rau (1801-1887): substituut-officier bij de Arrondissementsrechtbank te Nijmegen 1838-1850; daarna rechter bij dezelfde rechtbank. Rau en Van Randwijck waren neven.

ooit, en ben ik van Grondwets-onderwerpen geheel doortrokken.

Mogt deze brief UHEgestr. in welstand geworden. Ontvang de verzekering der meeste hoogachting, met welke ik de eer heb te zijn

20 Van Rappard aan Van Assen

28 juli 1848

--- Ik wensch ook UHEgestr. sterkte en lust om de moeijelijke taak, welke U wacht, te volvoeren[1]. Voor U, die altijd zoo veel belang steldet in het onderwijs en vooral in dat, voorbereidend voor de Hooge Scholen, kan het eene zeer belangrijke zijde hebben, een zoo groot getal jongelieden, uit alle streken van het vaderland, op de proef te zien gesteld. Ik ben nieuwsgierig te weten, hoe UHEgestr. na dit examen, over de instelling op zich zelve zal denken. - Alvorens van dit punt af te stappen moet ik nog aanroeren uwe vraag omtrent Uwe opwachting bij Z.M. Ik meende, dat ik hierop had geantwoord; doch ik zie uit uwen brief, dat ik mij hierin bedrieg, en vraag dringend verschooning voor mijne nalatigheid. Evenwel, ik zou UHEgestr. toch hebben afgeraden om, bij gelegenheid der benoeming, eene audientie te vragen, vermits Z.M. het in die dagen zóó bijster druk had en met zoo veel zorgen bezwaard was, dat er van de audientie waarschijnlijk niet veel zou zijn gekomen. Tevens geef ik in overweging, of het niet misschien eigenaardiger zou zijn, dat UHEgestr., na afloop van het examen, aan Z.M. een bezoek bragt, en verslag gaf van de uitkomst. - Ik wil niet eens zeggen, dat ik de benoeming niet tot diegenen reken, voor welke men den pligt der dankbaarheid schuldig is; want, ofschoon ik de onderscheiding zeker zeer groot acht, zoo is het echter niet minder waar, dat zij eene opoffering van tijd en moeite vergt, welke den pligt der erkentelijkheid eer op kiezer dan op den gekozenen doet rusten.

Verder heb ik UHEgestr. nog verschooning te vragen voor het onder mij houden van den brief aan Heer L.[2] Het geduld, hetwelk UHEgestr. met mij heeft, wordt, ik beken het, wel wat zwaar op de proef gesteld; maar geloof mij, dat het dubbel gewroken wordt door de pijnlijke gewaarwording, welke ik ondervind, telken male dat ik mij op dergelijk verzuim betrap. Ik noem het misschien verkeerdelijk een verzuim, want het is

1 Bij K.B. van 20 mei 1848 was Van Assen benoemd tot voorzitter van de toelatingsexamencommissie voor de universiteiten en athenaea.

2 Luzac?

geene eigenlijk gezegde slofheid, die er mij toe verleidt om UHEgestr. niet dadelijk te antwoorden; maar veeleer de hoop, dat ik spoedig de gelegenheid zal vinden om U te schrijven; eene hoop, die nogtans herhaaldelijk wordt te leur gesteld, want doorgaans ben ik het minst zeker van mijn' tijd, en het is mij al meermalen gebeurd, dat ik een brief aan U aanving; maar dat ik dien eenige dagen moest laten liggen, en dan was het mij niet doenlijk aan het oud geworden kleed eene nieuwe lap toe te voegen, en het geschrevene ging in de papiermand. Woonden wij in dezelfde stad, hoe aangenaam zoude het mij zijn mij dikwerf met UHEgestr. te kunnen onderhouden!

Welk een moeijelijke, duistere tijd! Naar binnen en naar buiten niets dan wolken, die het tegenwoordige en de toekomst benevelen. Of wij nu nog niet genoeg hadden aan al de zorgen, waarin Nederland in Europa gewikkeld is, komt nu nog de manifestatie op Java, welke, naar mijn inzien, van hoogst bedenkelijke aard is. Ik hoor, dat de Amsterdamsche Courant van heden deswege bijzonderheden meêdeelt en daarheên verwijs ik alzoo, want officieels weet ik er niet veel anders van dan mij gezegd is, dat dáár te lezen staat[3]. Ook deze gebeurtenis geeft de overtuiging, dat de p o l i t i s c h e bewegingen van den tegenwoordigen tijd eene soort van ziekelijke aandoening van het verstand is, want hoe is het anders mogelijk, dat mannen, als bv. de Predikant Baron V[an] Hoëvell[4] zich laat meêslepen, om d á á r beweging te maken, waar alleen eensgezindheid, rust en orde de Europesche bevolking tegen de groote overmagt kunnen beschermen. Mijns bedenkens heeft de Heer Rochussen eene groote

3 De *Amsterdamsche Courant* van 28 juli 1848 berichtte, dat op 22 mei in Batavia onder voorzitterschap van W.R. van Hoëvell een vergadering had plaatsgehad met als agendapunten vrijheid van drukpers en vertegenwoordiging van de Nederlanders, die zich in Oost-Indië bevonden, in de Staten-Generaal. Toen de vergadering was gesloten, ontstond er een hevige discussie. 'Het eene politieke vraagstuk verdrong weldra het andere, en velen der opgekomen personen betoonden zich misnoegd, dat de eigenlijke vergadering de zitting had opgeheven, zonder alvorens een adres aan den Koning te hebben opgemaakt, om vrijheid van drukpers, ontbinding van de Handelmaatschappij of uitsluitend monopolie des handels en andere hervormingen, waaronder eenige stemmen V i v e l a R é p u b l i q u e ! begonnen te roepen, en de vergadering ging in verwarring uiteen.'

4 W.R. baron van Hoëvell (1812-1879): predikant te Batavia 1836-1848; lid van de Tweede Kamer 1849-1862.

zwakheid begaan. Hij, die vis-á-vis den Bisschop[5] zoo krachtig was, heeft thans geene veerkracht gevonden, om de liberale beweging te onderdrukken. Intusschen, 't zal billijk zijn af te wachten, hetgeen hij tot uitlegging van zijne handelwijze zal voorbrengen.

Onze Duitsche broeders te Frankfort hebben den knoop fiksch doorgehakt[6]. Wat blijft er, na dat alles van traktaten, van regt over! - Het is een moeijelijk vraagstuk: de zaak zóó te dirigeren, dat men zich maar niet alles wat men belieft, laat aanleunen, en tevens alle hooger loopende twist te vermijden. Ik geloof, dat Duitschland niets liever zou zien, dan dat wij ons compromitteerden; want bij de tegenwoordige marinemanie der Duitschers, moet Nederland met zijne vloot en havens en kolonien een waar land van belofte voor Duitschland zijn. Het is trouwens zigtbaar genoeg, dat zij begeerige oogen naar ons rigten.

De benoeming van H. Vollenhoven tot Referendaris heeft mij veel genoegen gedaan. Hij krijgt eene zware last te torschen, want de regeling van het onderwijs, een der gewigtigste onderwerpen, is bij ons gewis niet het minst moeijelijk.

Uw vriend De Wal[7] zal, zegt men, uw collega worden. Dit zal zeker UHEgestr. bijzonder verheugen. Ik moet bekennen dat ik mij van hem niet heb kunnen begrijpen, dat hij een ambt als dat van Secretaris-Generaal bij Binnenlandsche Zaken ambitioneerde. Die dergelijke posten aaneemt, moet tevens de boeken maar op zijde schuiven. Die arme ambtenaren; behalve dat de meesten zich met zieldoodenden arbeid moeten ophouden, mogen zij nog dubbel betalen, als of hun traktement eene gunst was!

Maar het papier gaat mij ontbreken. Ontvang, HoogEdelgestrenge Heer, de vernieuwde verzekering mijner bijzondere hoogachting

5 De apostolisch vicaris J. Grooff (1800-1852) kwam in conflict met gouverneur-generaal Rochussen, toen hij een aantal geestelijken benoemde en weigerde een benoeming door de Koning aan te vragen. Hij werd in 1846 uitgewezen.

6 Op 19 juli 1848 nam de Nationale Vergadering te Frankfort het besluit, dat Limburg, in 1839 als hertogdom in de Duitse Bond opgenomen, na afscheiding van Nederland, deel behoorde uit te maken van een Duitse Bondsstaat. Zie vooral BOOGMAN, *Nederland en de Duitse Bond*, II, p. 453 e.v.

7 J. de Wal (1816-1892): secretaris-generaal bij Binnenlandse Zaken 1848; hoogleraar te Leiden 1848-1870.

21 Van Rappard aan Van Assen

2 october 1848

Ik vind in uwen brief van 27 September ll. twee punten, welke ik meen vóór alles te moeten beantwoorden.

In de eerste plaats tref ik de vraag aan: wat de Koning zelf wenscht? Zoo veel ik heb kunnen hooren en opmerken, wenscht Z.M. niets liever, dan dat de Grondwets-herkiezing haar beslag krijge. Met eene verwerping der daartoe betrekkelijke wetten zouden twee gevolgen noodwendig verbonden zijn: 1^0. dat wij zouden voortleven in dien provisionelen toestand, waarin wij nu verkeeren, en welke, vooral voor onze financiele belangen, hoogst schadelijk is; 2^0. dat de tegenwoordige Ministers zouden aftreden; terwijl het moeijelijk zou wezen plaatsvervangers te vinden; want wie in of buiten de Kamer zal het varken (vergeef mij deze triviale uitdrukking!) begeeren te wasschen? Het tegenwoordig Ministerie heeft buitendien zijne aanhangers en volgelingen nog niet verloren, en die behooren juist tot diegenen, welke in de gegevene tijds-omstandigheden veel te zeggen hebben, omdat zij steun vinden in den algemeenen toestand van Europa. Die aanhangers zullen dadelijk hunne stem verheffen, en door manifestatien en adressen er op aandringen, dat de Ministers blijven. Ook buiten den kring dier lieden zijn er velen die beducht zijn voor reactie; deze zullen meer of minder de pogingen der eerstgenoemden ondersteunen, en zoo zullen de tegenwoordige bewindslieden wel genoodzaakt zijn zich weder op het kussen te plaatsen, en er vaster op zitten dan ooit te voren. Ik voor mij betuig niet te weten, wie hen zou willen of kunnen vervangen, ten ware men Uwen collega Th[orbecke] uitzondere; want van Olivarius[1] geloof ik, dat hij wel zou willen; maar acht zijne terugkomst t h a n s onmogelijk. - Naar mijn inzien is onze eerste behoefte in dezen oogenblik, om de staats-hulk, welke thans op de helling staat, in vlot water te brengen; al is zij dan ook minder fraai en goed uitgerust, dan wel kon of behoorde, mits zij maar niet lek zij; want ik voorzie nog veel beroering in Europa, en vrees, dat wij nog geweldige orkanen hebben door te staan, en dan is het beter dat wij tegen dien tijd in volle zee zijn, dan dat wij nog aan strand zitten te delibereren, hoe of wij het scheepje zullen inrigten. - Ik zal mij wel niet behoeven te expliceren over de vraag: of ik

1 Onder het pseudoniem OLIVARIUS publiceerde Van Hall in 1848 een reeks *Staatkundige Opmerkingen*.

dan die nieuwe Grondwet zoo fraai vind?; maar naar mijn inzien is het beter eene half goede, dan geene grondwet te bezitten. - Ik bespeur echter dat ik uit den koers raak, en eindig dus dit punt met te herhalen, dat Z.M. niets liever zal zien, dan dat het Grondwets-werk ten einde loope. ---

Ik moet zeggen, dat ik gevreesd had den onaangenamen indruk, dien het staats-examen bij UHEgestr. heeft te weeg gebragt; maar dat die indruk zóó sterk zou geweest zijn, had ik mij niet voorgesteld. Het moet een regt moeijelijke tijd voor UHEgestr. zijn geweest en onaangenaam de gewaarwording bij de verpligting om af te wijzen. Hoe veel leed gevoel ik daarover te uwen aanzien heb, nog meer smart mij uw oordeel over de instelling zelve, want uwe kwade oogenblikken zijn nu voorbij, maar het staats-examen en deszelfs werking blijft, en ik zie het oogenblik nog niet geboren om daarin verandering te brengen. En waartoe zou het ook baten? Met de tegenwoordige menschen is er waarlijk niets aan te vangen, en ik vrees hard, dat een Directeur Generaal voor het Openbaar Onderwijs ten slotte even weinig zou kunnen uitrigten, als tegenwoordig, en ook reeds vroeger, de Minister van Binnenlandsche Zaken, ja de Koning. - Ik zou U intusschen gaarne bezorgen de rapporten en adviezen over het staats-examen in der tijd uitgebragt; maar mijne instructie verbiedt mij die mede te deelen zonder speciale voorkennis en vergunning van Z.M. Die wil ik evenwel zonder Uw medeweten niet vragen; ook omdat ik niet zeker ben hoe die vraag soms zal worden opgenomen. - UHEgestr. kent het terrein ook! Kan echter vriend Vollenhoven U daaraan niet helpen? Aan zijn kant bestaat niet dezelfde zwarigheid. Integendeel het is zijn pligt de voorlichting van zaakkundigen in te roepen. ---

Ik heb dezen brief niet zonder horten en stoten kunnen ten einde brengen. Onder anderen ook door een bezoek bij Z.M., van wie ik mij bij vernieuwing heb kunnen overtuigen, dat Hoogstdezelve prijs stelt op de aanneming der wets-ontwerpen, waarover de groote bataille heden is aangevangen.

Met de meeste hoogachting heb ik de eer te zijn

22 Van Rappard aan Van Assen

5 februari 1849

In gevolge 's Konings bevelen heb ik de eer UHEgestr. te melden, dat Hoogstdezelve met veel belangstelling heeft gelezen

Uw adres van den 25 Januarij 11.[1]; maar thans Uwe benoeming tot lid van den Raad van State als niet wel mogelijk beschouwt, in verband met de bestaande voornemens en toezeggingen, als met welke het moeijelijk zou kunnen zamengaan het thans aanwezige getal door eene nieuwe benoeming te vergrooten.

Zijne Majesteit hoopt, dat UHEgestr. dit zal inzien, en zich hierdoor zal laten bewegen, om den werkkring, waarinUHEgestr. reeds zoo veel nuts gesticht heeft, en nog stichten kan, niet te verlaten.

Ik kwijt mij door deze van 's Konings bevelen en ben met de meeste hoogachting

22A Van Assen aan de Koning

25 januari 1849*

Eerbiedig wend ik mij tot Uwe Majesteit en doe Haar eene bede, waarvan de inwilliging mij eene weldaad zou wezen.

Sire, zeven en twintig jaren heb ik nu den zwaren post van Hoogleraar in de regten bekleed, en nader den leeftijd, waarop het voorzigtig is zich een min vermoeijenden en meer beperkten werkkring te kiezen.

Toen ik in 1831 aan U.M. als veldmaarschalk verbonden werd, opende wijlen Z.M. de Koning mij het uitzicht op eene plaats in den Raad van State, en Uwe Majesteit stelde als Prins van Orange mij meer dan eens voor aan HD. hoofdkwartier te blijven, en na de regeling van zaken HD. naar den Haag te volgen. Tijd en plaats staan nog voor mijn dankbaar geheugen.

Sedert mijn terugkeeren van het hoofdkwartier heb ik in de ledige uren van mijn drukken post ijverig voortgewerkt, in mijne geliefde studien: burgerlijk regt en staatsregt in de Nederlandsche taal en geschiedenis. Met die verkregen kennis zou ik van goede dienst kunnen zijn bij de vele en belangrijke wetten en besluiten, die eerlang in den Raad van State zullen gebragt worden.

Mogt het U.M. behagen mij te verkiezen tot gewoon lid van dien Raad!

Uwe Majesteit heeft mij in der tijd den eerenaam gegeven van fidêle jusqu'au besace. Wijlen de Koning Uwer Majesteits geeerbiedigde vader heeft mij tot het laatste zijns leven met bewijzen vereerd van HD. toegenegenheid.

1 Zie hierna 22A.

* A.R.A., Kabinet des Konings 4206, exh. 5 februari 1849, la R3. In niet zeker te identificeren hand is boven deze uit Leiden verzonden brief geschreven: ‘dit thans onmogelijk kan, daar toezegging over gedaan van vermindering’. Daaronder in de hand van de Koning: ‘Directeur. W.’

Het is U.M. bekend, dat ik nog meer dan anderhalf jaar na het verlaten van Tilburg op alle de krijgsraadzaken heb geadviseerd, en verder vlijtig elke taak verrigte, die mij tot op den dood van den Secretaris van Staat[1] van wege Z.M. werd opgedragen blijkens de veelvuldige missiven, die nog onder mij berusten. Ik heb nooit sedert 1832 eenige belooning genoten, of declaratien ingediend.

Sire, ik ben nog één van die weinigen, die reeds in 1814 bij het Huis des Konings geplaatst werden. In 1815 viel bij de eerste benoeming van Ridders van den Nederlandschen Leeuw ook mij die eer ten deel op aanbeveling van de leden van het Algemeen Bestuur van November 1813; - en reeds gedurende den eersten winter dien de Regering te Brussel doorbragt, werd ik dikwijls bij U.M. toegelaten om met HD., even als met Mevrouw de Koningin[2] de Nederlandsche taal en letteren te behandelen. Ik vermeld deze bijzonderheden Sire ter ondersteuning van mijne bede.

Bij het vooruitzicht dat zij zou mogen verhoord worden zou ik nieuwen moed verkrijgen om tot Julij (het einde van het academische jaar) den post waar te nemen die mij onaangenaam en moeijelijk valt.

Met aanbeveling en eerbied teeken ik mij, Sire, van Uwe Koninklijke Majesteit den zeer getrouwen onderdaan

23 Van Rappard aan Van Assen

26 augustus 1849

De Koning te kennen gegeven hebbende, dat Hij heden geene zaken wilde behandelen (hetgeen Willem III des Zondags meestal niet doet), wil ik Z.M. voorbeeld volgen, en van deze vrije oogenblikken heden avond gebruik maken en mijne schuld bij UHEgestr., ik zeg niet aan te zuiveren, want dat zou wel niet mogelijk zijn, zoo groot helaas! is zij geworden; maar ten minste vóór te komen, dat zij niet verder oploope. Ik had UHEgestr. de hiernevens in dank teruggaande brochure van Mr. H. Cock[1] reeds vroeger toegezonden; maar ik wilde ze niet laten heêngaan, zonder eenige regelen ten geleide, en daarin ben ik telkens belemmerd. Dat geschrift schijnt mij toe zoo te zijn, als men het

1 Waarschijnlijk bedoelde Van Assen hier J.G. de Mey van Streefkerk, die in 1835 aftrad als secretaris van Staat en in 1841 overleed.

2 Koningin Anna Paulowna (1795-1865), grootvorstin van Rusland, huwde in 1816 met de prins van Oranje.

1 H. COCK, *De regten der Nederduitsch Hervormde gemeente te Leyden op het Huiszittenhuis aldaar*, 1849.

van C[ock][2] mogt verwachten. Ik betreur slechts, dat alleen zóódanige hem de pen in handen geeft, en, in het algemeen, dat die Huiszitten-oorlog[3] nog maar geen einde schijnt te nemen. Er zal nog een Prins van Pruissen noodig zijn, indien partijen het niet eens worden, om aan deze twist een einde te maken; maar al wierd ook het verschil beslecht, de zaden van tweedragt zijn gestrooid, en zullen, vrees ik, nog langen tijd den Leidschen akker verderven.

Uit uwe brieven heb ik bespeurd, waaraan ik trouwens niet twijfelde, dat UHEgestr. voortgaat alle gebeurtenissen, bijzonder die in ons vaderland, met opmerkzaamheid gade te slaan. En hoe veel is er sedert Maart van dit jaar[4] niet voorgevallen! Het is mij nog somwijlen als een droom, en wel een droom met zeer benaauwende oogenblikken; maar ook in den volkomen ontwaakten toestand gevoel ik mij niet behagelijker, en zie ik de toekomst zeer donker in. Ik had mij in den aanvang gevleid, dat zekere persoonlijkheid als met een nieuw leven zou zijn bebezield geworden, door het besef van het hoog belang der positie, waarin zij als door een' plotselingen schok werd geplaatst; maar ook deze illusie is, met zoo vele anderen, reeds verstoord. Het n a t u r a m e x p e l l a s[5] is ook hier weder bevestigd geworden. Men houdt zich goed, zoo veel men kan; maar op den duur zal het, vrees ik, niet gaan. Het physieke werktuig voert den boventoon. Het intellectuële leven is zoo zonderling gecomponeerd, als ik nog immer aantrof, en het hart! wat valt daarvan te zeggen, als het e e r t u w e n v a d e r e n u w e m o e d e r[6] bevonden wordt, daarin geen wortel te hebben geschoten! Ik kan en mag er niet meer van zeggen; maar het is bedroevend. Voor mij zelven heb ik mij niet te beklagen. Ik ondervind persoonlijk, dat men groot vertrouwen in mij stelt, en dat men naar mij wil hooren; maar de gelegenheden om mij te hooren, worden zeldzaam. Het

2 H. Cock (1794-1866): hoogleraar te Deventer 1821-1825; hoogleraar te Leiden 1825-1864; lid van de dubbele Kamer 1848.

3 Het slepende conflict tussen de gemeente Leiden en de Hervormde Kerk aldaar over het plaatselijk armenhuis. Cock en Thorbecke, beiden lid van de Leidse gemeenteraad, waren felle tegenstanders in deze kwestie. Zie DE BOSCH KEMPER, *Geschiedenis*, V, p. 396 e.v. en lett.aant. p. 299 e.v.

4 Op 17 maart 1849 was Willem II overleden en opgevolgd door zijn oudste zoon Willem III.

5 Vgl. HORATIUS, *Epistula*, 1.10.24; ‘naturam expellas furca, tamen usque recurret’.

6 Exodus 20:12.

dagelijksch beleid der zaken geschiedt, ik verhaal U dit in vertrouwen, zonder mijne tusschenkomst. Alleen wanneer er botsingen ontstaan, of wanneer er hoogere belangen te bespreken zijn, word ik geraadpleegd. Men ziet echter niet in, dat men, ook in gewone zaken, het paard den toom moet laten gevoelen, zal het den ruiter blijven eerbiedigen, en dat het weinigje invloed, dat het koninklijk gezag heeft behouden, allengs moet verloren gaan, wanneer men zich de gewone dingen niet aantrekt. UHEgestr. zal gevoelen, dat er, onder zulke omstandigheden, aan geene impulsie van boven te denken is, en, ofschoon ik, vroeger, het bestaan van een vast Raads-presidentschap steeds heb afgekeurd, begin ik nu te gelooven, dat het, op den duur, niet zal te vermijden zijn. Waar zal men echter den daarvoor geschikten man vinden, die er niet alleen het vereischt talent voor bezit; maar ook de autoriteit, welke kleine jalousien, waarvan ons land vol is, tot zwijgen brengt? Ik heb er tot dus verre te vergeefs naar rond gezien. Meer en meer geraak ik tot de overtuiging, dat een representative regerings-vorm alleen dáár mogelijk is, waar partijen zijn, welke zich beurtelings opwegen. Dáár kan een Ministerie gedurende eenigen tijd staande blijven, omdat het gesteund wordt door de meerderheid, waaruit het zijn' oorsprong nam. Ik acht zoo'n toestand wel niet gelukkig; maar hij maakt het gebruik van de constitutionele staats-machine mogelijk. Hier, vrees ik, zal er nimmer iets goeds door tot stand komen. De weinig bruikbare mannen, zullen telkens al spoediger en spoediger versleten raken, en wat dan, indien het culminerend punt geen steun hoe genaamd oplevert? De eenige troost, die overblijft, en die inderdaad groot is, is de overtuiging, dat alles door Hooger hand bestuurd wordt. Deze heeft ons vaderland tot dus verre krachtig geholpen: hopen wij, dat Zij haar werk niet zal laten varen!

De werkzaamheden der Commissie van boedel-vereffening van W[illem] II[7] heeft mij ook reeds menige pijnlijke gewaarwording bezorgd. Maar het is tijd, dat ik eindige, en het papier kan niet alles verdragen.

Bewaar mij, HoogEdelGestrenge Heer! uw welwillend en vriendschappelijk aandenken, en geloof mij steeds met de meeste hoogachting

7 Deze commissie bestond van 1849 tot 1881!

24 Van Rappard aan Van Assen

8 maart 1850

Ofschoon ik niet in de gelegenheid ben geweest in persoon Uwe A d n o t a t i o [1] aan Z.M. te overhandigen, zoo zal UHEgestr. echter uit mijne, op last geschrevene missive blijken[2], dat Uw hulde-betoon met welgevallen is aangenomen. Het heeft mij verheugd iets te kunnen bijdragen, om UHEgestr. ditmaal de grievende teleurstelling te besparen, welke vroeger stilzwijgen bij U te regt moest veroorzaken. Ik zou mij nog meer verheugen, wanneer ik in de gelegenheid wierd gesteld, om U andere bewijzen te leveren, dat UHEgestr. niet vergeten wordt; maar ik kan, in den tegenwoordigen loop der dingen, mij niet voorstellen, dat dit spoedig het geval zal wezen. Nu elk koninklijk eerbewijs de medeonderteekening van een Minister vordert, en deze niet verleend wordt, zonder dat dit in den Minister-raad is besproken, en nu dáár tot beginsel is gesteld, dat alleen hoogst dringende redenen het uitdeelen van zoodanig bewijs kunnen wettigen, - zal er in den eersten tijd wel niet aan te denken zijn, dat de verzuimen hersteld worden, welke vroeger, te midden van eene, ook door mij zoo dikwerf beklaagde prodigaliteit, zijn gepleegd. Maar ik kan ook niet denken, dat de approbatie van den tegenwoordigen Minister van Binnenlandsche Zaken[3] U aangenaam zoude wezen. Dit zou mij zelfs kunnen nopen, er niet van te reppen, al ware de gelegenheid gunstig. ---

Mag ik bij deze gelegenheid, met dank voor de mededeeling, terugzenden: la foire aux idées[4]. Zeker een verbazend verschijnsel, wanneer men bedenkt, hoe kort het is gevolgd op de gebeurtenissen, welke het stukje zoo aardig doorhaalt. De Mémoires van Chenu[5], welke UHEgestr. zeker ook bekend zijn, zijn wel geschikt, om het helsch gebroed, dat er in geschilderd wordt, in de opinie van alle weldenkenden den genadeslag te geven; maar als men van elders hoort, hoe groot de immoraliteit is ook in den hoogere kringen van Frankrijk, dan moet men schier wanhopen, om aldaar eene betere orde van zaken te zien geboren worden.

1 C.J. VAN ASSEN, *Adnotatio ad Gaii Institutionum commentarium primum*, 1849[3].
2 Brief aan Van Assen van 5 maart 1850, geschreven door een klerkenhand, ondertekend door Van Rappard.
3 Thorbecke.
4 Niet te identificeren.
5 A. CHENU, *Les conspirateurs*, 1850.

Ik moet verschooning vragen, dat de dankbetuiging des Konings UHEgestr. later in handen komen zal, dan behoorde. Ik wilde ze echter niet laten vertrekken zonder eenige regelen ten geleide, en in het ten einde brengen daarvan ben ik more solito gestoord.

Ontvang de vernieuwde verzekering der hooge achting, met welke ik steeds ben

25 Van Rappard aan Van Assen

27 juli 1851

Ik heb U duizendwerf verschooning te verzoeken voor het verzuim, dat ik jegens UHEgestr. heb gepleegd, en waaromtrent ik al uwe toegeeflijkheid behoef. Ik zeg verzuimd; want ofschoon ik menigerlei reden zou kunnen aanvoeren, waardoor het stilzwijgen, dat ik heb bewaard, eenigermate zou kunnen worden verklaard, mag ik echter niet ontveinzen, dat ik in culpa ben, en ik voeg er met opregtheid bij, poenitet me peccâsse.

Om te herstellen, zoo veel hersteld kan worden, geef ik mij de eer UHEgestr. kennis te geven, dat het bewuste cachet mij te zijner tijd wel geworden is, en door mij bij het Kabinet des Konings is gedeponeerd[1]. Verder laat ik hierbij teruggaan den anonijmen brief (omtrent wiens auteur ik, in het voorbijgaan, mededeel, dat hij eerstdaags weder in active dienst zal treden)[1]. Eindelijk berigt ik, met de meeste dankzegging, de successive ontvangst der onderscheidene geschriften, welke UHEgestr. mij wel wilde toezenden; iets, waarop ik altijd veel prijs stel, niet slechts om den inhoud, voor zoo veel ik, die schier een leek in de wetenschap ben geworden, dien inhoud kan waarderen, maar ook, en vooral omdat ik daarin zie een bewijs van uwe voortdurende welwillendheid, welke zich niet laat ontmoedigen, al maak ik het soms wat boos.

Uwe brieven zouden mij onderscheidene punten kunnen opleveren tot mededeeling van berigten of beschouwingen. Ik wil mij echter liever bepalen tot de mededeeling mijner zienswijze over onzen tegenwoordigen toestand, voor zoo veel zich die in weinige woorden laat zamenvatten. - A Jove[2] beginnende, geloof ik het daarvoor te mogen houden, dat die over het algemeen in den laatsten tijd veel gewonnen heeft. Dit is deels een

1 Niet te identificeren.
1 Niet te identificeren.
2 Willem III.

gevolg van eigene houding, maar ook deels daarvan, dat Juno[3], die vroeger de aangebedene was, van haar prestige veel verloren heeft. Er is daarvoor dan ook misschien wel reden. - Die toestand zou intusschen nog beter zijn, indien men zich met de naaste raadslieden wilde verstaan, en ook pogingen aanwenden, om zich vrienden te maken onder hen, die op het Binnenhof troonen; maar noch het een, noch het ander heeft plaats. En dit is toch, dunkt mij, voor een constitutioneel Koning het essentiele. - Het ergste is, dat naar mate Th[orbecke] gekrenkt wordt, en zich te gelijker tijd sterker gevoelt, zijn overmoed met moeite wordt tegengehouden. En dat de groote man zich thans sterk gevoelen kan, wie zou dit durven betwisten? Evenwel, het slimste is hij nog niet te boven. De wetten op het onderwijs en het armwezen kunnen afgronden voor hem worden. Maar zoo veel is zeker, dat niemand hem de taak zal willen of durven afnemen. Zoo lang die wetten er niet zijn, of zoo lang hij niet getoond heeft, wat hij er van kan en zal maken, zit hij zeer vast in het zaal, en domineert hij met gemak niet slechts zijne collega's en de Kamers, maar onzen geheelen toestand. Hem met geweld de plaats te doen ruimen, zou hoogst ongeraden zijn, want hij zou al de kracht behouden, die hij nu heeft, en wel als hoofd der oppositie; terwijl die kracht zoo mogelijk nog zou toenemen, omdat men hem als slagtoffer van een Hof-kabaal of van de partij van het behoud zou aanzien, en dit de sijmpathie voor hem zou doen toenemen. Alles wel bezien, zullen dus zij, die zouden wenschen, dat deze zon onderga, geduld moeten hebben. Zij is den middag, naar mijn gevoelen, reeds gepasseerd; maar zij staat nog hoog aan den hemel.

Overigens moet men erkennen, dat de tegenwoordige bewindslui veel geluk hebben. Wanneer men de opbrengst der middelen ziet, en de staat der schatkist vergelijkt met dien van vroeger, dan staat men verbaasd over den tegenwoordigen voorspoed. Nu brengen de omstandigheden weêr mede de aansluiting van den Rhijn-spoorweg; een evenement waarvan de gevolgen, ook wegens onze positie jegens het buitenland, groot kunnen zijn. Zoo voegt zich het een bij het ander om met grond te kunnen zeggen, dat het tegenwoordig bewind onder een gelukkig gesternte geplaatst is. - De tegenwoordige oppositie daarentegen bevindt zich niet op zoo voordeelig terrein.
G r o e n

3 Koningin Sophia (1818-1877), prinses van Würtemberg, huwde in 1839 met de prins van Oranje.

met zijne beide medestanders[4] hebben meer invloed buiten dan binnen de Kamer, en zoo lang deze zamengesteld blijft zoo als nu, zal het wel zóó voortduren. Ik twijfel er aan, of het driemanschap wel ooit kracht genoeg zal erlangen om beslissende slagen te slaan. De overige opposanten hebben nog minder invloed, omdat zij geheel op zich zelven staan. Zij sluiten zich niet aan een, en ik betwijfel, of zij het zouden kunnen, indien zij het ook wilden. - Dat de Kamer niet wars is om zich als het regerende Parlement te beschouwen, dit is vooral in de laatste dagen sterk in het oog gevallen, toen zij, zonder overleg met de Regering, bepaald heeft wanneer zij uit een zou gaan. De Haagsche Nieuwsbode, van gisteren, tikt haar daarover geducht op de vingers[5]; maar bij ons is de drukpers nog geene magt; en dus zal deze stem, hoe krachtig ook aangeheven, zich verliezen in het niet, en de ci-devant Edel Mogenden, die nu meer de daad dan den naam hebben, zullen er zich niet aan storen. UHEgestr. moet nu eens het verblijf van de 2e Kamer komen zien; hoe de Heeren thans breede gematelasseerde zittingen innemen, en alzoo nu met regt kunnen gezegd worden o p h e t k u s s e n te zitten.

Van onzen tegenwoordigen toestand sprekende, mag ik niet verzwijgen twee punten, welke juist niet als lichtende zijn aan te merken. Ik bedoel de wirwarren met den Frieschen edelman[6], die niet ophoudt de koninklijke familie, thans ook buiten 's lands te vervolgen. Hoe en wat men ook daarvan moge denken, het is en blijft eene penible omstandigheid, waarvan het einde nog niet te zien is. Het eenige goede er in is, dat de nieuwsgierigheid op den duur verflaauwt, en dat de overdrevenheid, waartoe hij vervalt, hem groot nadeel doet, daar zij wantrouwen wekt, omtrent zijne veraciteit. - Het 2e punt is de aanstaande verkoop van de geliefkoosde stichting van W[illem] II, het Park enz.[7]

4 W. baron van Lynden (1806-1866): lid van de Tweede Kamer 1850-1866. - A. baron Mackay (1807-1876): lid van de Tweede Kamer 1850-1862.

5 Het artikel I s d e T w e e d e K a m e r b e v o e g d w i l l e k e u r i g h a r e n a r b e i d t e s t a k e n ? in *De 's Gravenhaagsche Nieuwsbode* van 26 juli 1851.

6 Van Andringa de Kempenaer.

7 Willem II had het paleis aan de Kneuterdijk met dat aan het Noordeinde tot één groot complex verenigd. Deze schepping heeft zijn ontwerper niet lang overleefd. Vgl. H.W.M. VAN DER WYCK, K o n i n g W i l l e m I I a l s b o u w h e e r , in: *Opus Musicum. Een bundel studies aangeboden aan professor doctor M.D. Ozinga ter gelegenheid van zijn zestigste verjaardag op 10 november 1962*, 1964, p. 424 e.v.

Het uit elkander raken van dat zamenhangend geheel, eerst zoo kort geleden in het aanzijn geroepen, mag waarlijk wel een evenement genoemd worden, vooral voor 's Hage.

Aldus voortkeuvelende, ben ik tot een nieuw blaadje genaderd. Ik vrees echter dat mijne politieke speculaties U weinig zullen geven, dat U zoude kunnen interesseren, en ik zal er dus ook een punctum bij stellen. Het geschrevene zij UHEgestr. echter een bewijs, dat ik het genoegen om mij met U te onderhouden, wel weet te waarderen, al maak ik er ook wat te zeldzaam gebruik van.

Het zal mij verheugen, wanneer deze letteren U in gezondheid, en onderhet volle genot van het heerlijke buiten-leven mogen aantreffen[8]; dat zij door U met welwillendheid en indulgentie mogen worden aangenomen, wensch ik niet minder, en tevens dat UHEgestr. zal blijven gelooven aan de betuiging mijner opregte en duurzame hoogachting

26 Van Rappard aan Van Assen

5 juli 1852[a],[1]

Terwijl de halve Residentie in beweging is om feest te vieren[2], weet ik mijne oogenblikken niet beter te besteden dan met eene schuld af te doen, welke zwaar bij mij weegt. Ik heb UHEgestr. nog te bedanken voor de belangrijke brieven, mij in Februarij en Maart geschreven, en tevens aan U te retourneren de hiernevens gevoegde bijlagen, welke ik insgelijks met veel intrest las.

Toen ik het werk van Bosscha[3] las, heb ik ook eenige der indrukken ondervonden, welke het bij UHEgestr. schijnt gemaakt te hebben. Vooral ben ik ook gestuit op de tegenstelling tusschen vader en zoon, waarvan mij de eerste insgelijks wat te hard behandeld schijnt. Nu, wanneer eens eene levens-beschrijving van W[illem] III zal vervaardigd worden, denk ik dat diens vader er niet minder ongenadig zal afkomen, en dat de grootvader op die wijze zal gewroken worden. Zonderling dat deze

8 Van Assen verbleef te Velp.

a Notitie van Van Assen: ‘deze niet gedagteekend, moet zijn van July 1852’.

1 Reeds eerder gepubliceerd door GERRETSON, *Briefwisseling*, I, p. 784 e.v.

2 Deze passage stelde mij in staat om de precieze datum van de brief te reconstrueren. 5 juli was de verjaardag van prinses Maria (1841-1910), de tweede dochter van prins Frederik.

3 J. BOSSCHA, *Het leven van Willem den Tweede*, *Koning der Nederlanden en Groot-Hertog van Luxemburg*, 1852.

ongelijkheid tussen vader en zoon zich in de verschillende geslachten zoo voortplant. - Ik wensch intusschen dien zoon, (indien het ooit daartoe moge komen!) een historicus toe, die even bedreven is, en even wegslepend schrijft als Bosscha. Hoe er toch over zijn werk moge gedacht worden, niemand zal betwisten, dat hij zich, over het geheel, meesterlijk van zijne taak heeft gekweten, en dat zijn boek ook om den fraaijen stijl en levendige voorstelling gezocht en geroemd zal blijven, en zoo inderdaad een gedenkboek zal wezen. - Het ware te wenschen, dat B[osscha] in de gelegenheid wierd gesteld om zijn werk te verbeteren en aan te vullen, ten einde een tweede uitgaaf (welke niet onmogelijk schijnt te zijn[4]) in historische waarde toename. In dit opzigt zou ik kunnen wenschen, dat UHEgestr. op uw vroeger besluit terugkwame[5]. Aanvankelijk, ik kan het mij goed voorstellen, moest het UHEgestr. gewaagd toeschijnen de met waarheid gevulde hand te openen. Het was U niet bekend, wat er van deze levensgeschiedenis worden zou. Nu zij er echter is, verandert, dunkt mij, de zaak. Het is thans in het belang der waarheid, haar, waar dit mogelijk is, regt te verschafien, en de dwaling, waar men ze onderscheidt, niet langer te laten voortduren. Zoodra B[osscha] besloten had de taak te aanvaarden, voor welke ik dacht, dat hij zou zijn teruggedeinsd, heb ik begrepen, dat men hem moest te regt helpen, gelijk ik hem dan ook omtrent een en ander, wat onder mijn bereik viel, inlichtingen heb verschaft. De uitkomst heeft bewezen, dat het aan hem wel was toevertrouwd, en dat hij de waarheid weet in het licht te stellen, zonder dat zij het oog des beschouwers zijner schilderij pijnlijk aandoe. - Gaarne had ik van de bijgevoegde stukken het een en ander aan B[osscha] medegedeeld; maar ik heb, natuurlijk, uw besluit geëerbiedigd, en van uwe goedheid geen misbruik gemaakt. Mogt UHEgestr. zelf er thans anders over kunnen denken, ik houd mij verzekerd, dat B[osscha] er dankbaar voor zou zijn.

De jongste verkiezingen hebben geene aanmerkelijke verandering in den staat van onze zaken te weeg gebracht. Th[orbecke] zit hierdoor, naar mijn inzien, weêr vaster in den zadel. Hij blijft bij voortduring bedaard weg zijn' gang gaan. Nimmer ontmoette ik iemand, hem gelijk, met wien men zoo weinig kan sijmpathiseren, en die toch te gelijker tijd zoo veel bewondering afperst. Wat men ook van zijn dominanten geest moge zeggen,

4 De tweede, herziene druk verscheen in 1854.

5 Zie hierna 26A.

en 't welk ik ook in het geheel niet wil tegenspreken, betreur ik het nogtans, dat men in hooger kring niet beter partij heeft gekozen. Men gevoelt, dat men hem niet los kan worden, en echter handelt men alsof men hem los wilde zijn. Dit kan een tijd lang gaan; maar op het laatste kan het geduld opraken, en dán zou de positie van Z.M. ondragelijk worden, want dan zal men hem nog moeten verzoeken te blijven.

Weet UHEgestr. ook een Minister van Justitie? Ik zeg het in zoo verre in ernst, als men hierover ook nog aan het tobben is. Ik vrees even wel, dat het UHEgestr. zal gaan als mij, namelijk, dat ik wel goede namen weet, b.v. Kemper, maar die niet passen in het tegenwoordig kader. Ik bejammer het dat het met N[edermeyer] v[an] Rosenthal[6] zoo ver geloopen is, dat eene toenadering tusschen hem en Th[orbecke] niet meer mogelijk toeschijnt. Hij had goede hoedanigheden, en hij had wat kunnen worden, als hij van den beginne aan niet te veel aan den vrede had geofferd. Dit eenmaal opgemaakt zijnde, was hij het kwijt. - Intusschen, bezadigde lieden krijgen de koorts op het lijf, als men hen van eene portefeuille spreekt. En ten slotte moet men wel met de ambitieusen en intriganten voor lief nemen.

UHEgestr. heeft zoo dikwerf de goedheid mij belangrijke lectuur te verschaffen, dat het mij verheugt U op mijne beurt een proefje te kunnen aanbieden van een brief, geschreven uit Belgie over den toestand der zaken in Frankrijk[7]. Ik verbeeld mij, dat U dat verslag insgelijks zal voorkomen opmerkzaamheid te verdienen. - Na lectuur verzoek ik dien terug. De mededeeling is vertrouwelijk.

Met den wensch, dat deze UHEgestr. in welstand moge aantreffen, en onder aanbeveling in uw welwillend aandenken, heb ik de eer mij met de meeste hoogachting te noemen

26A Van Assen aan Van Van Rappard

22 februarij 1852[a],[1]

Zoo heeft dan toch de moedige Bosscha zijn taak volbragt. Het is in mijne oogen een meesterstuk van taal en stijl, en van schilderachtige voorstelling van veldslagen en feesten, maar ik

6 J.T.H. Nedermeyer van Rosenthal (1792-1857): lid van de Tweede Kamer 1841-1849; minister van Justitie 1849-1852.
7 Niet te identificeren.
a Notitie: 'Afschrift van een uittreksel', evenals het gehele excerpt in klerkenhand.
1 Door GERRETSON als origineel afgedrukt in *Briefwisseling*, I, p. 782 e.v. Deze brief, verzonden uit Leiden, is gevoegd bij 26.

ben blijde hem in der tijd geantwoord te hebben wat ik U toen mededeelde, en ook de goedkeuring van Prins Fr[ederik] en van den generaal Trip[2] verwierf. -

Zijn lang vertoeven in Spanje (tot bl. 216 is bijna het derde gedeelte des geheelen werks) waar de rijk begaafde man menige schoone bladzijde uit zijne N e d e r l a n d s H e l d e n d a d e n [3] kon herhalen en zijne strategische kundigheden ten toon spreiden, doet mij bijna vermoeden, dat hij met zekere verlegenheid zijn held uit het romantische land voet laat zetten op den lagen bodem van Nederland.

De vader wordt te dikwijls in de schaduw gezet, om al het licht op den zoon te werpen.

In naam van mijnen onvergetelijken Van Hogendorp[4] ontken ik onder v e l e andere bladzijden ook wat geschreven staat op bl. 232, bl. 239. Het is rhetorisch schoon, maar historisch onwaar. Het is er zoo verre van af, dat de Prins v[an] O[ranje] onder de b e s t e n d i g e v o o g d i j zijns vaders heeft gestaan, dat deze veel eer den opgewonden jongeling te groote en gewichtige zaken toevertrouwde.

Mij heugen als de dag van heden, de jaren 1815 toen den braven Generaal Graaf Van Goltz Minister van Oorlog[5] de officieren werden opgedrongen die bij Quatre-Bras in de vijandelijke legers stonden; en 1817, toen de Prins, 'die van geen t r i p o t e r e n hield, gelijk zijn vader', wat hij mij meermalen zeide, heimelijk het oor leende aan de intrigues der régicides en welgevallig de Sirenen zangen hoorde: 'les orangers du Parc vont être transplantés aux Tuilleries'.

Geef ik mijne verbeelding den teugel, dan maak ik elke fout tot een deugd en de ridderlijke Prins wordt mij een Rodrigue, die heden met leeuwen moed strijdt tegen dezelfde zaak, waar hij gisteren met leeuwen moed het leven voor waagde, individuele kracht en de prikkel der glorie is alles, zedelijkheid is niets!

In 1817 had ik de eer met den Prins van Oranje te lezen 'La

2 A.D. Trip van Zoudtlandt (1776-1835): luitenant-generaal; in 1830 opperbevelhebber van de cavalerie.

3 J. BOSSCHA, *Neêrlands heldendaden te land*, *van de vroegste tijden af tot in onze dagen*, 1834-1856.

4 G.K. graaf van Hogendorp (1762-1834): lid van het Algemeen Bestuur 1813; n inister van Buitenlandse Zaken 1813-1814; vice-president van de Raad van State 1814-1816; lid van de Tweede Kamer 1817-1824.

5 F.A. graaf van der Goltz (1770-1849): minister van Oorlog 1815-1818.

vie du Prince Eugene'[6]. Van het lezen kwam niet veel, maar van het spreken te meer. Ik hoorde toen veel, even gelijk dagelijks van Prins Fr[ederik], wat ik in trouwe geheugenis bewaard heb.

Aangaande 1830 is veel onvolledigs. Ik heb dien Prins van Waterloo[7] met zijne jaarwedde van *f* 20.000 en zijn engelsch baatzuchtig 'no intervention' nooit kunnen lijden. Ik heb het ook niet verzwegen in mijne 'Taal der Grondwet', waar ik zoo vele diplomatische vraagstukken aanraakte, die Bosscha onvermeld laat. - Wie leest mijn geschrijf?

De intogt van Brussel met den moed van een Richard Leeuwenhart is verwonderlijk schoon, en naar het leven geteekend, maar de kalme schrijver moest betoogen, dat deze intogt nuttig en noodig was. Ik bevond mij twee dagen na de treurige gebeurtenis te Vilvoorden en waagde mij eenige uren in Brussel, veel kwam mij toen ter ooren. Wat ik na het beruchte 'Je me mets à la tête du mouvement'[8] ter eere-redding van den Prins in eene der Duitsche bladen liet drukken zou ik nog durven herhalen, maar hoe Bosscha dat onzinnig adres van Januarij 1831 uit London aan het Brusselsche Congres heeft durven mededeelen (bl. 498) is mij een onoplosbaar raadsel. Hoe geheimzinnig ben ik er steeds mede geweest! ik hield het langen tijd voor onecht tot dat Prins Fr[ederik] mij zeide: helaas! het is een Talleyrands en Grey's[9] intrigue, zij hebben misschien 'inter pocula' enz....[b]

Om dat adres en andere dergelijke moest ik B[osscha] weigerend antwoord geven en schrijven 'al had ik de hand vol waarheden, ik zou ze niet altijd openen'.

Indien het waar is gelijk B[osscha] zegt, dat de Prins van

6 C.J. DE LIGNE, *Vie du prince Eugène de Savoie*, *écrite par lui-même*, Weymar 1809.

7 A. Wellesley, hertog van Wellington, prins van Waterloo (1769-1852): opperbevelhebber van de Britse en Nederlandse troepen tijdens de veldtocht van 1815; prime minister 1828-1830.

8 Vgl. BOSSCHA, *Het leven van Willem den Tweede*, p. 485 e.v.

9 C.M. de Talleyrand-Périgord (1754-1838): Frans ambassadeur te Londen 1830-1834. Ch. Grey (1764-1845): prime minister 1830-1834.

b Hieraan heeft Van Assen toegevoegd: 'Latere aanteekening. Aangaande het adres van den Prins van Oranje schrijft Falck aan D.J. van Lennep, Londen 18 Maart 1831: 'De Prins van Oranje is met zijne proclamatie (uit Londen Januarij ll.) den Gemachtigden der vijf Mogendheden alhier ter wille geweest, die dat toen zóó oorbaar vonden; maar Hem moet ik het recht doen van te erkennen dat hij nimmer voor zich zelven gewerkt heeft, maar altijd de rechten van den Koning op den voorgrond heeft gesteld.' Zie Brieven van A.R. Falck, 's Hage 1857, bl. 305.'

Oranje in de stilte van zijn kabinet in Mei 1831 het plan de campagne ontwierp, hoe ben ik dan in het bezit van een dagorde van Mei die Prins Fr[ederik] mij naar het Fransche brouillon van den Generaal De Constant ter paraphrasering ter hand stelde?[10] Ik zal ze zoeken en U eerstdaags als bijlage zenden met de bede van het spoedig terug te mogen ontvangen.

En nu de Pellenberg waar de Prins v[an] O[ranje] zijn Lord Russel in de armen sloot, terwijl de biederman Saxen Weimar[11] voetstampende uitriep 'allez dire à votre Roi, que j'ai honte de l'appeler beaufrère'. De Prins las mij later den brief voor, waar in de Hertog verschooning vroeg.

Uit praalzucht werden onze prachtige regementen voor Leuven gedéployeerd en een Saragossa-vuur, gelijk mij door iemand die er van heugde werd verzekerd, verbrijzelde uit de wallen van Leuven menigen braven krijgsman zonder noodzaak.

De mesures coercitives en de val van Antwerpen, wiens schuld zijn zij geweest? O! o! elke geschiedenis, die geboekt wordt, heeft nog een afzonderlijke geschiedenis, waarom zij zóó geboekt is.

Als ik stilsta bij bl. 578 dan zou het zwijgen mij moeijelijk worden, had ik den Prins, in weerwil van alle smaad die mij toen werd aangedaan, niet trouw gehouden. Neen! de vuist vol waarheid liever gesloten, en aan B[osscha] niet medegedeeld dat ik ruse contre ruse heb gespeeld en den tweeden inval in Belgien september 1832 dolo bono afgeweerd. Ik durf Prins Fr[ederik] tot getuige roepen en de schim van onzen onvergetelijken De Mei[12]; maar reeds te veel.

27 Van Rappard aan Van Assen

6 mei 1853

Ik waardeer het, dat UHEgestr. de goedheid heeft gehad mij Uwe indrukken mede te deelen ter gelegenheid van de jongste gewichtige gebeurtenissen. Het is mij altijd belangrijk te vernemen, hoe UHEgestr. over onze zaken denkt, daar zeker weinigen den loop daarvan met zoo veel aandacht gadeslaan als UHEgestr.

UHEgestr. vraagt mij: of ik geraadpleegd ben? Ik antwoord:

10 Zie GERRETSON, *Briefwisseling*, I, p. 783[2]. J.V. baron de Constant Rebecque (1773-1850): luitenant-generaal; stafchef in 1831.

11 W. Russell: parlementair namens de Britse gezant te Brussel. K.B. graaf van Saksen-Weimar (1792-1862): luitenant-generaal.

12 J.G. de Mey van Streefkerk (1782-1841): secretaris van Staat 1822-1835.

neen. Men heeft mij in de zaak betrokken, toen zij beslist was en de middelen van uitvoering werden beraamd[1]. - Van den eenen kant regretteer ik, dat het Ministerie Th[orbecke] zóó is gevallen. Ik had altijd gewenscht, dat het, gelijk zoo vele anderen, zijn tijd zou hebben uitgediend en zou zijn versleten geraakt, omdat dan de kans op een terugkeer aanzienlijk lager daalt. Van de andere zijde moet ik echter erkennen, dat de uitzigten op een dergelijk heêngaan nog zeer onzeker waren, zoolang Th[orbecke] middelen had en, gelijk ik veronderstel, aanwendde, om die van zijne partij overal in te helpen, en daardoor wederkeerig zijn' invloed uit te breiden en te bevestigen, en zijn rustpunt te verzekeren. In weêrwil, dat hij vele vijanden telde, kon hij toch ook rekenen op vele bewonderaars. De fascinatie, waardoor deze gebonden waren, kon niet gebroken worden dan door een indruk, sterker dan de indruk van bewondering voor den grooten man. Die indruk is geboren, is zeer sterk en algemeen geweest, en in zoo verre was er geen oogenblik gunstiger om hem te laten zakken, dan nu. Dit is in mijn oog zóó waar, dat ik, vóór het ontstaan van dien indruk, geen anderhalven dag levens zou hebben toegekend aan de ministeriële combinatie, welke thans de l a n d s r e g e r i n g (zie adres der Thorbeckianen uit Enschede) uitmaakt, en welke ik nu geloof, dat zal, immers voor 's hands, gesouteneerd worden. Mijn klagt is altijd geweest, niet, dat er geene andere Ministers te vinden waren; maar dat het ontbrak aan een' man, die aan Th[orbecke] kon worden tegenovergesteld, en ik beschouwde V[an] H[all], en nog veel minder D[onker] C[urtius][2], als zoodanig een. Zij zijn nu, door de kracht der gebeurtenissen en der opinie, de zoodanigen, immers voor het oogenblik, geworden.

Overigens twijfel ik er niet aan, of Th[orbecke] zal gekozen worden. Ware ik in zijne plaats, ik zou mij voor het oogenblik niet verkiesbaar stellen. Ik liet de nu ontstane indrukken voorbij gaan, zoo mogelijk de armen-wet en die op het onderwijs tot stand komen, en maakte, langs anderen weg, b.v. door goede en bezadigde geschriften, dat men weder naar mij verlangde.

Met UHEgestr. betreur ik het, dat Z.K.H. Prins F[rederik]

1 Het ministerie-Van Hall is te Amsterdam gevormd. Van Rappard bevond zich toen te 's-Gravenhage. DE BOSCH KEMPER, *Levensberigt*, p. 189.

2 D. Donker Curtius (1792-1864): lid van de grondwetscommissie 1848; lid van de dubbele Kamer 1848; minister van Justitie 1848-1849 en 1853-1865; lid van de Tweede Kamer 1849-1850.

in dit alles niet gekend is of wordt. Wat zal ik U daarvan zeggen! Het is UHEgestr. genoeg bekend met welke niet minder betreurenswaardige zaken dit zamenhangt[3]. Daarin zie ik geene verandering mogelijk, zoolang de daarbij betrokkene personaadjes in dezelfde stemming blijven. Het is bedroevend te zien, hoe men onder zich verdeeld is; even als waren er niet genoeg uitwendige omstandigheden, welke voor het Huis als gevaarlijke vijanden te beschouwen zijn. Maar het is moeijelijk hierover schriftelijk uit te weiden; ook heb ik UHEgestr. misschien reeds te lang bezig gehouden.

Ontvang met de vriendelijke groeten van mijn' broeder, de vernieuwde verzekering mijner opregte hoogachting

28 Van Rappard aan Van Assen

31 oktober 1853

Het kost mij moeite de interessante bijlage van Uwe brieven van 23 Junij en 22 October 11. terug te zenden, alleen vergezeld van een woord van dank voor de mededeeling daarvan, en niet minder voor die brieven zelven; maar het is mij niet mogelijk geweest het voornemen ten uitvoer te brengen, hetwelk ik na Uwe vriendelijke sommatie van 22 dezer had opgevat om door een meer uitvoerig schrijven te toonen, hoe zeer ik Uwe briefwisseling op prijs stel. Ik moet mij thans bij de herhaalde verzekering daarvan bepalen. UHEgestr. bezit de gaaf om van Uwe brieven eene R u n d s c h a u te maken, waarbij men telkens op interessante punten stuit, waarover men den vriendelijken schrijver gaarne dadelijk antwoorden zou, of nog liever mondeling onderhouden. Na verloop van eenigen tijd echter wordt het beantwoorden bezwaarlijk. - Ik hoop intusschen, dat UHEgestr. zich door mijn stilzwijgen niet zal laten afschrikken, en dat ik bij voortduring, wanneer uwe werkzaamheden het gedoogen, zal begunstigd blijven met uwe mededeelingen.

Nog een paar woorden voeg ik bij, om UHEgestr. te zeggen, dat ik uwe vrees voor het ontstaan van een' meer algemeenen oorlog minder deel. Mij dunkt dat alle Kabinetten, geen uitgezonderd, te veel belang hebben om den vrede te bewaren, dan dat zij niet alles daarvoor zullen opofferen. Geen troon is er, die niet voelt de schuddingen, welke de wel bedwongene, maar niet onderdrukte revolutie-geest te weeg brengt. En die smacht naar het oogenblik, waarop de Kabinetten het onderling oneens

3 Prins Frederik koos in de conflicten tussen de Koning en de Koningin de kant van Koningin Sophia.

zullen worden. Dàn zullen de vlammen alom uitbarsten. Dat ziet elk gewijde en oningewijde zelfs in, en de vrees daarvoor zal magtiger werken, dan elke andere drijfveer, omdat het de beduchtheid is voor zelfbehoud.

Voor den Heer B a k h u i z e n v [a n] d [e n] B [r i n k][1], om er ook nog dit bij te voegen, zal ik doen wat ik kan. Ik kan echter niet denken, dat hem de benoeming tot Archivarius zou kunnen ontgaan. Voor J o n c k b l o e t zie ik minder kans. Hij, die den Koning persoonlijk veel verschuldigd is, heeft zich ondankbaar getoond. Dit althans meent men zeker te weten, en kan men nog niet vergeven[2].

Maar nu moet ik eindigen. Verschoon het vlugtige dezer regelen, met uwe gewone goedwilligheid, en geloof mij bestendig met ware hoogachting

29 Van Rappard aan Van Assen

18 november 1853

Ik ontving straks uwen brief. Van dien aan Z.M. heb ik nog niets vernomen[1].

Alvorens in de zaak van Professor J[onckbloet] iets verder te doen (en ik deed reeds onderscheidene pogingen) moet ik UHEgestr. deze tegenwerping mededeelen, waaromtrent de brief vanJ[onckbloet] geene opheldering geeft.

Het zal U bekend zijn, dat bij het aftreden van het Ministerie Th[orbecke] onderscheidene ingezetenen van Deventer een adres aan Th[orbecke] hebben aangeboden, ter betuiging van hun leedwezen en van hunne adhesie. Anderen hebben daarna, en als om tot tegenwigt te dienen, een adres aan den Koning gepresenteerd.

Men verzekert, dat J[onckbloet] op het eerste heeft geteekend. Op het laatste wordt zeker zijn naam niet gevonden.

Is dit nu, vraagt men mij, partij kiezen v o o r Th[orbecke] t e g e n den Koning, of niet?

Wat zal ik hierop antwoorden? Men voert mij verder te

1 R.C. Bakhuizen van den Brink (1810-1865): ambtenaar bij het Rijksarchief; rijksarchivaris 1854-1865.

2 Zie de hierna volgende brieven.

1 Op 18 november 1853 schreef Van Assen een brief aan de Koning, waarin hij zijn diensten aan het Huis van Oranje in herinnering bracht en een beroep op de Vorst deed om Jonckbloet tot hoogleraar te Groningen te benoemen als opvolger van M. de Vries. Het origineel van deze brief bevindt zich in het dossiertje 'benoeming Jonckbloet': A.R.A., Kabinet des Konings 4244, exh. 8 januari 1854, la L.

gemoet, en wat zal ik daarop zeggen?, dat J[onckbloet] voor Th[orbecke] heeft gestemd.

UHEgestr. gedooge, dat ik mij voor 't oogenblik hiertoe bepale, en met de meeste hoogachting betuige te zijn

30 Van Rappard aan Van Assen

26 november 1853

De receptie accuserende van uwe beide brieven van 20 en 23 dezer, haast ik mij aan UHEgestr. terug te geven de mij toevertrouwde brieven, en UHEgestr. te verzoeken van Professor De Vries mijne erkentelijkheid te betuigen voor het mij toegezonden exemplaar zijner rede[1].

Ik heb de vrijheid genomen uit den brief van J[onckbloet] van 13 dezer breede uittreksels te nemen, en dien van 19 dezer te laten afschrijven[2]. Ik hoop, dat UHEgestr. zulks ter wille van mijn doel zal billijken. Ik heb, namelijk, daarmede eene poging gedaan om den man in een beter licht te plaatsen dan waarin men hem tot dus verre had doen voorkomen[3]. Of het zal baten, weet ik niet. J[onckbloet] had beter gedaan in zijn brief van 13 November niet te zwijgen van het adres. Wat hij daaromtrent in zijn brief van 19 dezer schrijft, zal weinig bevrediging geven. Welke ook de beweegredenen waren, te ontkennen valt het niet, dat het geven van eene dusdanige adhaesie, op dat oogenblik, niet rijmt met veel eerbied voor den Koning. Dat het stuk niet bestemd was om publiek gemaakt te worden, maakt het niet beter, en hoe kon iemand verwachten, dat het niet aan de publiciteit zou worden overgeleverd? En dan de goede opinie omtrent den ambtenaar, wien de Koning kort te voren het Kommandeurs kruis Zijner Orde had geschonken! Zou waarlijk J[onckbloet] de eenige zijn geweest, die de kaart

1 M. DE VRIES, *De Nederlandsche taalkunde in haren aard en hare strekking*, 1853. - M. de Vries (1820-1892): hoogleraar te Groningen 1849-1853, daarna te Leiden.

2 Een copie van deze brief van Jonckbloet aan Van Assen berust in het dossiertje, Kabinet des Konings 4244.

3 In een nota van 24 november (eveneens in Kabinet des Konings 4244) schreef Van Rappard, dat er geen reden was om Jonckbloet ‘te houden voor dien r o o d e n r e p u b l i k e i n, waarvoor hij is uitgemaakt. Ik voor mij houd J[onckbloet] voor een liberaal, gelijk er zoo menigen in hooge en lage bedieningen, met trouw aan Koning en vaderland, hunnen betrekking waarnemen. Maar hij is bovendien een man van talent, gelijk wij er in ons land weinigen hebben, Wat mij aangaat, ik kan niet anders dan den wensch van Prof. V[an] A[ssen] ondersteunen’.

van het land zoo weinig kende? - Maar genoeg hiervan. Mogt hetgeen nu plaats heeft, J[onckbloet] voorzigtiger maken, en zijne zaak eene gunstige wending nemen. Wil echter niet gelooven, HEgestr. Heer! dat daarvoor de voorspraak van Jacob Gr[imm][4], of van Prins F[rederik] iets zal baten, of zelfs, dat uwe gemoedelijke toespraak en de evocatie van eerwaardige herinneringen grooten indruk zal maken. Ik zeg dit niet zonder leedwezen, maar echter het is zoo. Zoodanige verwachtingen baren slechts teleurstellingen, en deze wensch ik U althans te besparen.

Zoodra ik iets naders van de zaak hoor, zal ik U berigt geven. Neem voor het oogenblik met het medegedeelde genoegen, en geloof mij met de meeste en bestendige hoogachting

31 Van Rappard aan Van Assen

29 januari 1854

Ik gevoel, dat ik uwe bijzondere toegevendheid noodig heb, wegens het langdurende stilzwijgen, dat ik op onderscheidene uwer brieven heb bewaard; vooral daarvoor, dat ik nog niet heb geantwoord op uwe alleszins verpligtende letteren van den 15 dezer. Maar voor UHEgestr. zal het begrijpelijk zijn, hoe bij een overgang van het eene ambt tot het andere[1], vooral wanneer men daarbij met Hoven en hoofsche vormen te doen krijgt, duizendvoudige bezigheden van allerlei aard den tijd ontstelen, dien men zoo gaarne zou hebben toegewijd aan het beantwoorden van zoo vriendelijke toespraak als ook uw brief bevatte. Die toespraak heeft mij in velerlei opzigt bemoedigd en gesterkt, en dat heb ik wel noodig. Ik heb het ambt, dat thans op mijne schouders rust niet gezocht; ik heb integendeel den ministerielen zetel vroeger steeds geschuwd, en indien ik mij thans heb laten overhalen, om er op plaats te nemen, het is alleen door dat ik de overtuiging had verkregen, dat het, na dertien jaren Directeur van het Kabinet des Konings te zijn geweest, tijd voor mij wierd op eene eervolle retraite bedacht te zijn. Ik kon dáár niet meer zoo nuttig wezen als voorheên, omdat mijne verhoudingen niet

4 J. Grimm (1785-1863): hoogleraar te Göttingen, Kassel en sedert 1841 te Berlijn. Zijn brief aan de minister van Binnenlandse Zaken is afgedrukt door H.E. MOLTZER in diens Levensbericht van W.J.A. Jonckbloet, in: *Jaarboek van de Koninklijke Akademie van Wetenschappen*, 1886, p. 62 e.v.

1 Bij K.B. van 12 januari 1854 was Van Rappard benoemd tot minister van Hervormde Eredienst.

meer dezelfde gebleven waren, welke zij moesten zijn. Ofschoon nog geenszins verstoken van zekere mate van vertrouwen des Konings, en ook nog blijken van Zijner Majesteits welwillendheid ontvangende, bestond er echter niet die vertrouwelijke aanraking tusschen ons, welke tusschen den Koning en Zijn Kabinets-Directeur bestaan moet, zal deze laatste waarlijk nuttig kunnen zijn. Hij moet zijn de man, met wien de Koning zóó omgaat, als dit tusschen een' Koning en een onderdaan slechts mogelijk is. Dat viel de Heeren Hofmann[2] en De Meij onder W[illem] I te beurt; dit vertrouwen bezat ik, ofschoon in vorm gewijzigd, onder W[illem] II; maar dat heb ik onder W[illem] III, ik kan niet zeggen: niet behouden, want ik weet niet, of ik het wel immer heb bezeten. - Maar reeds meer dan te veel van mij zelven. Houd mij deze zwakheid t h a n s ten goede.

Hartelijk heb ik mij verheugd over den goeden afloop der zaak van J[onckbloet]. Het is 't laatste van dien aard, dat ik heb kunnen doen, en, zonder er mij op te verheffen, mag ik toch wel zeggen: zonder mij was hij er niet gekomen[3].

Uwe onderscheidene mededeelingen hebben mij zeer geinteresseerd. 't Geen zich onder mijn bereik bevindt, gaat hiernevens terug. De bijlagen van Uw adres worden door mij niet uit het oog verloren.

Met de meeste hoogachting heb ik de eer mij te onderteekenen

32 Van Rappard aan Van Assen

maart 1855 (?)[a]

Ik zit reeds sedert een veertien dagen te huis wegens gevatte

2 E.W. Hoffmann (1779-1850): secretaris, daarna directeur van het Kabinet des Konings 1826-1840.

3 Op 8 januari 1854 had Van Rappard nogmaals over de kwestie-Jonckbloet aan de Koning geschreven. Hierin stelde hij, ‘dat hoe zeer men ook in de opvatting van J]onckbloet] moge verschillen, men echter geen regt heeft hem een republikein te noemen, in dien zin, dat hij den zuiveren demokratischen Regeringsvorm voor ons land zou begeeren, of de vernedering van het Koninklijk Huis bedoelen’. Aan de Koning legde hij de vraag voor ‘of het niet te bejammeren zou zijn, dat een man, voor wien Duitschlands grootste taalgeleerde J a c o b G r i m m achting toont te hebben, geweerd bleef van een leerstoel, welken hij als taalkenner gewis tot sieraad zal verstrekken?’ (Kabinet des Konings 4244). De volgende dag tekende Willem III het door hem tweemaal geweigerde K.B. strekkende tot de benoeming van Jonckbloet te Groningen. Een pikante bijzonderheid in deze kwestie was, dat Jonckbloet voor een natuurlijke zoon van Willem II gold.

a Datering van Van Assen.

koude, met tusschenpoozen de koortsen. Meermalen greep ik reeds naar de pen om UHEgestr. te antwoorden, dan de lusteloosheid, welke aan de griep of de specie van dien, eigen is, liet mij telkens de pen uit de hand glijden. Heden gevoel ik mij iets opgewekter en van dit gunstig oogenblik wil ik profiteren.

In de eerste plaats zeg ik UHEgestr. dank voor de hiernevens teruggaande aanmerkingen op taal en stijl van Bosscha's Leven van Willem II. De juistheid van vele dezer aanmerkingen heeft mij getroffen. Bij anderen dacht ik wel eens onwillekeurig aan het zwaard zonder genade. Het geheel gaf mij echter een' treurigen indruk van 's menschen onvolmaaktheid. Indien in het werk van een B[osscha], wiens stijl en taal door zoo velen hoog gewaardeerd worden, nog zoo veel gebrekkigs te vinden is, hoe moet het dan bij anderen, in welke het min kundig oog zelfs feilen ontdekt, van fouten wriemelen. - Ik herinnerde mij bij die gelegenheid, hoe ik zelf vroeger in Van der Palm's[1] schriften lezende, nu en dan op ongelijkmatigheden van schrijfwijze en spelling stuitte. - Dat uwe aanteekeningen op de zaken nog talrijker zijn, smart mij ter liefde van de waarheid, welke toch in alles, maar vooral in een geschiedkundig werk op den voorgrond behoort te staan. Als eene bijdrage tot die aanteekeningen verzoek ik U nevensgaande kleine nota te beschouwen, door welke UHEgestr. het raadsel wegens het besluit van 17 Maart [18]48 zoo ik hoop, zal worden opgelost[2]. - Tot opheldering moet ik bijvoegen, dat ik tijdens het leven van W[illem] II geene aanteekeningen heb bijgehouden. Alleen in het jaar 1848 gewerd mij een exemplaar van een werkje, door Kruseman te Haarlem uitgegeven, bestemd om herinneringen van dat jaar op te teekenen, en dit heeft mij verleid, van toen nu en dan eene aanteekening te maken, welke echter, bij gebrek aan ruimte, slechts zeer kort en met abbreviaties moesten geschreven worden, en hierdoor soms voor mij zelven reeds onverstaanbaar zijn geworden. Hieruit ontleende ik het fragment in fine. Dat W.v.R.d beteekent mijn neef Willem[3], toen Minister van Financien, zou misschien door UHEgestr. ook zonder deze toelichting, begre-

1 J.H. van der Palm (1763-1840): hoogleraar te Leiden 1806-1838.
2 De nota heb ik niet in het dossier aangetroffen. Het K.B. van 17 maart 1848 behelsde de benoeming van een commissie tot herziening van de grondwet, bestaande uit Thorbecke, Luzac, De Kempenaer, Donker Curtius en Storm.
3 W.L.F.C. ridder van Rappard.

pen zijn. - Z.M. stelde veel vertrouwen in hem, en zag hem in die dagen nog al eens.

En nu zou ik tot het overige van uwe letteren dienen over te gaan; maar ik gevoel, dat ik het niet zóó zou kunnen doen, als ik begonnen ben, vervuld als ik ben, en zoo als wel veelen het met mij zullen zijn, UHEgestr. niet het allerminst, met den indruk van de treffende tijding, welke de telegraaf ons gisteren uit St. Petersburg aanbragt. Zij heeft mij als verbluft. De dood van Keizer Nicolaas[4], zóó onverwacht, en onder omstandigheden als de tegenwoordige, is eene gebeurtenis, waarover men in de eerste dagen schier niet uitgesproken zal zijn. Is de indruk hier, en voorzeker in geheel Europa groot, welke zal die in Rusland wezen! Welk een aanvang van de regering voor een' opvolger! Wie zal die opvolger zijn? - Maar ik zou van lieverlede te veel over dit immense feit gaan zeggen. Misschien doe ik beter, op 't gevaar af van UHEgestr. bekende zaken te verhalen, hier te melden, dat Prinses F[rederik][5] reeds eenige dagen geleden moet hebben geweten, dat de Keizer niet wel was. Het schijnt echter dat de kwaal, de griep, zich op de longen heeft gezet en eene verlamming daarvan heeft te weeg gebracht. Men voegt er bij, dat de Keizer zeer bedaard alle noodige beschikkingen genomen heeft, vervolgens kerkelijk bediend en daarna zeer kalm ontslapen is. - Dat het hier niet ontbreekt aan allerlei vreemdsoortige geruchten, zal ik UHEgestr. niet behoeven te zeggen. Er is veel, dat dit onvermijdelijk maakt, en zelfs zal het moeite in hebben algemeen te doen gelooven, dat de dood hier op den natuurlijken weg een slagtoffer heeft gemaakt. Wie had kunnen denken, dat deze krachtige man zijne zwakke, ziekelijke gemalin[6] niet zou overleefd hebben. Voorzeker zal het deze sterk aantasten. - Ook onze Koningin-moeder is diep bedroefd[7]. Het is voor Haar een zware slag. Het ligt, dunkt mij, in hare bijzondere geaardheid om door d i t verlies, t h a n s vooral, sterk getroffen te worden. - Deze maand leverde reeds treurige herinneringen voor de Keizerlijke familie op (23 Maart 1801)[8]; dit sterfgeval vermeerdert ze in hooge mate. - Welk een beweging zal deze

4 Nicolaas I (1796-1855), tsaar sedert 1825.
5 Prinses Louise van Pruisen (1808-1870), huwde in 1825 met prins Frederik van Oranje.
6 Tsarina Alexandra, geboren prinses Charlotte van Pruisen (1798-1860).
7 Anna Paulowna was een zuster van Nicolaas I.
8 Sterfdatum van tsaar Paul.

gebeurtenis door geheel Europa veroorzaken! Maar ik mag niet verder gaan. Waar zou ik ophouden? Ook gevoel ik mij, dus voortschrijdende, meer vermoeid, dan ik mij had voorgesteld. Gedoog alzoo, HoogEdelGestrenge Heer, dat ik het voor dit maal hierbij late. Alleen wensch ik U nog te melden, dat ik mijn' broeder[9] op uwe slotperiode heb opmerkzaam gemaakt. Hij had het request nog niet gezien, doch zou er, zoodra het in zijne handen kwam, alle aandacht aan schenken.

Ontvang bij deze mijne minzame groeten en de verzekering der bijzondere hoogachting, met welke ik de eer heb steeds te zijn

33 Van Rappard aan Van Assen

31 januari 1857

Onder de vele bewijzen van deelneming en van goedkeuring, welke ik dezer dagen mogt ontvangen, ter gelegenheid van mijne benoeming tot den gewigtigen post, waartoe Zijne Maj. mij heeft gelieven te roepen[1], heeft mij bijzonder getroffen het aanmoedigend schrijven, hetwelk ik van UHEgestr. onder dagteekening van den 25 dezer ontving. Mogt ik ook maar gedeeltelijk kunnen beantwoorden aan het in mij gesteld vertrouwen, ik zou mij zeer gelukkig rekenen; maar onvergetelijk zullen mij steeds blijven de welwillendheid en genegenheid, welke waardige mannen mij ook nu weder hebben betoond. Ook UHEgestr. breng ik hiervoor mijnen bijzonderen dank toe. Ik ben er te meer gevoelig voor, naarmate ik mij niet kan vrijspreken van, al is het dan ook onwillekeurig, verzuim ten Uwen aanzien. Ik vlei mij, dat UHEgestr. het mij heeft vergeven. Wil verzekerd zijn, dat velerlei beslommeringen er meestal de schuld van zijn, waardoor men dikwerf genoodzaakt is goede voornemens uit te stellen, welke dan dikwerf geheel op den achtergrond geraken.

Dat ik het thans drukker dan ooit heb, en nog meer krijgen zal, behoef ik UHEgestr. niet te zeggen, Ik bid God dagelijks, dat Hij mij sterke en steune. Meer dan ooit gevoel ik behoefte aan Zijne hulp.

Ik dank UHEgestr. voor de mededeeling der belangrijke bijzonderheden, vervat in de nota, welke Uw schrijven vergezelde.

9 F.A. ridder van Rappard (1793-1867): referendaris en vervolgens secretaris-generaal bij het departement van Oorlog 1830-1860.

1 Bij K.B. van 19 januari 1857 was Van Rappard ontslagen als minister van Hervormde Eredienst en benoemd tot minister van Binnenlandse Zaken.

Hoe groot moet de schat van aanteekeningen wel zijn, door UHEgestr. bij een verzameld.

Ik moet hier afbreken. Ontvang nogmaals mijn dank. Blijf mij Uwe welwillendheid bij voortduring schenken, en zijt steeds verzekerd HoogEdelGestrenge Heer! van de opregte hoogachting, met welke ik de eer heb te zijn

34 Van Rappard aan Van Assen

17 januari 1859

Uwe deelneming in mijne benoeming tot Curator der Utrechtsche Hoogeschool[1] was mij wel niet onverwacht, daarvoor ondervond ik steeds te veel blijken van Uwe belangstelling, maar de uitdrukking er van in Uw schrijven van den 8 d. gaf mij toch groot genoegen, en ik ben er UHEgestr. zeer dankbaar voor. Begeerd heb ik die betrekking niet, en hadde ik mij, vóór de benoeming, deswege kunnen verklaren, onderscheidene redenen zouden mij vermoedelijk hebben doen besluiten om te verzoeken van op mij geen acht te slaan. Nu de benoeming geschied is, mag ik ze niet afwijzen. Ik zou der waarheid ook geene hulde doen, indien ik niet erkende er door gestreeld te zijn; maar dat gevoel van voldoening wordt zeer getemperd door het weemoedig bewustzijn, dat mij die eer en onderscheiding ten deel vallen ten gevolge van het verlies van een' man, dien ik hoog schatte en lief had, en aan wien ik zoo veel verschuldigd ben. Hoe zeer had ik gewenscht, dat Van Ewijck[2] nog lange, lange de plaats hadde bekleed, welke ik nu ga innemen! In het vervullen van mijne nieuwe pligten hoop ik zijn beeld steeds voor oogen te houden, en zijne nagedachtenis te eeren door zijne voetstappen te drukken. Ik ontveins mij het gewigt der betrekking niet, vooral wat betreft de keus van Hoogleeraren. ---

En nu is ook voor UHEgestr. het tijdstip eener eervolle rust aangebroken[3]. Moge het voor U al dat goede opleveren, waarvoor het genot daarvan vatbaar is. Een tijdvak van werkeloosheid zal het voor U niet zijn, daarvan ben ik overtuigd, en ik verheug mij al vast in het vooruitzigt, dat UHEgestr. nu de

1 Bij K.B. van 2 januari 1859 was Van Rappard benoemd tot presidentcurator van de universiteit te Utrecht.

2 D.J. van Ewijck (1770-1858): administrateur voor het onderwijs bij het departement van Onderwijs, Nijverheid en Koloniën 1818-1824; dezelfde functie bij Binnenlandse Zaken 1824-1831; gouverneur van Drente 1832-1840; gouverneur van Noord-Holland 1840-1855; daarna president-curator van de Utrechtse universiteit.

3 In 1859 ging Van Assen met emeritaat.

Scholien op de Grondwet[4] gaat voortzetten. Ook ik zoude geneigd zijn U aan te raden Uwe politieke en andere adnotatien te regelen. Ze nu reeds uit te geven, is eene andere zaak. Ik ben verzekerd, dat zij onder Uwe hand geene Memoires à la Van der Duyn[5] zullen worden; maar dat zij hoogst belangrijk zouden wezen, hiervan ben ik ook overtuigd. Aan Uwen opmerkzamen geest kan weinig ontsnapt zijn, dat niet voor de kennis der gebeurtenissen van de laatste 50 jaren zeer belangrijk zoude zijn[6]. ---

Bijlagen
Drie Brieven van Veegens aan de Bosch Kemper

1 18 augustus 1869

Ik heb Anton v[an] Rappard lang en goed gekend, en hem hoogachting, ja vriendschap toegedragen. Hij was een man van uitgestrekte kundigheden en fijnen smaak, die het wel meende met Koning en vaderland en die zeker van niets meer afkeer had dan van de overdrijving der partijzucht. Zijn kenmerkende karaktertrek was, dunkt mij, bescheidenheid, met zekere, ik zou bijna zeggen, diplomatische terughouding gepaard. Er is geen twijfel aan, dat hij, die, als directeur van het Kabinet des Konings, het oor had van Willem II en ook, gedurende de eerste regeringsjaren, van Willem III, eene hoogst belangrijke staatkundige rol had kunnen spelen. Maar hij hield zich liever op den achtergrond. Vroeg men hem om raad, hij gaf dien naar zijn beste weten; maar drong zich niet op, spotte zelfs misschien inwendig met hen, die, als kwakzalvers, verkondigden, dat het vaderland behouden was, zoo men naar hen wilde luisteren. Zijn invloed op den loop der zaken, op de keus van Ministers bijvoorbeeld was daarom, naar ik geloof, gedurende eenige jaren, te grooter. Aan Willem II kwam in de laatste jaren van zijn leven, toen, ten gevolge van de kwaal, waaraan hij leed,

4 C.J. VAN ASSEN, Scholiën op de grondwet, in: *Nieuwe Bijdragen voor Regtsgeleerdheid en Wetgeving*, VII (1857), p. 5 e.v.

5 *Notice et Souvenirs biographiques du comte Van der Duyn de Maasdam et du baron De Capellen, recueillis, mis en ordre et publiés par leur ami le baron C.F. Sirtema de Grovestins*, 1852. A.F.J.A. graaf van der Duyn van Maasdam (1771-1848): lid van het Algemeen Bestuur 1813; gouverneur van Zuid-Holland 1817-1844.

6 Vgl. GERRETSON over de papieren-Van Assen: *Briefwisseling*, I, p. XVIII e.v.

gestadige onrust hem verteerde, geen moeijelijkheid voor, waarover de directeur van het Kabinet niet geraadpleegd moest worden. Ik heb Van Rappard wel eens hooren klagen over de tallooze malen, die hij destijds dagelijks, uit zijne gewone werkplaats op het Binnenhof naar het paleis in het Voorhout geroepen werd. Dat moet hem, die zich niet zoo gemakkelijk bewoog, zwaar zijn gevallen. Van daar misschien, dat hij zich de klagt veroorloofde. Anders geleek het volstrekt niet naar hem, iets over zijnen persoonlijken omgang met den Koning te laten uitlekken. Zelfs in den meest vertrouwden vriendenkring bleef hij omtrent zulk een kiesch onderwerp een gesloten boek.

Wat Van Rappard had kunnen zijn, heeft hij bij de verdediging der wet op het lager onderwijs van 1857 getoond. Men had toen een man noodig als hij, bij alle partijen geacht, te godsdienstig om aan de antirevolutionnairen, te gematigd om aan de liberalen aanstoot te geven. Hij nam de hem opgedrongen betrekking van Minister van binnenlandsche zaken zijns ondanks aan, onder uitdrukkelijke voorwaarde van na de verdediging der onderwijswet weder af te treden. Zijn ministerschap was een offer, dat hij aan de rust des vaderlands bragt. En hoe heeft hij dat ministerschap vervuld? Naar aller oordeel uitstekend. Bij de verdediging der wet in de Tweede Kamer toonde hij o.a. voor het debat over ingewikkelde amendementen bijzonder geschikt te zijn. Niemand had dit van hem in die mate verwacht. De beste tijd zijns levens was voorbij. Zijne gezondheid liet reeds te wenschen over. Jaren waren voorbijgegaan, zonder dat hij immer als redenaar in 't openbaar was opgetreden. Maar hij kende de zaak, die hij te behandelen had, door en door. Zijn hoofd was helder en hij kon nooit iets zeggen, wat wanluidend klonk.

Onder zijne eigenschappen behoorde dan ook bijzondere keurigheid en netheid van stijl. Staatsstukken, waarin hij de hand had gehad, waren altijd, wat den vorm betreft, onberispelijk. Men beweert, dat de kunst om uit de uiteenlopende bijdragen der Ministers eene troonrede zamen te stellen, die een goed geheel vormt, verloren is gegaan, sedert V[an] R[appard] daarin de hand niet meer heeft. In zijnen tijd werd de betrekking van Secretaris van den Raad van Ministers door den Directeur van het Kabinet des Konings waargenomen. V[an] R[appard] hield in die betrekking notulen van het in elke vergadering voor gevallene. Menig Minister vond daarin de slotsom van zijn advies beter uitgedrukt, dan hij zich herinneren kon gesproken te hebben.

Dezelfde netheid en keurigheid heerschte in al wat V[an] R[appard] omringde, in al wat hij deed. Niemand schreef duidelijker dan hij. Misschien hing dit zamen met zijn kunstgevoel. In zijne latere levensjaren begon hij kunstplaten of prachtwerken te verzamelen. Mij heugt de opgetogenheid, waarmede hij ons naar Kaulbach[1] vervaardigde gravures of stenographien vertoonde.

V[an] R[appard] was een waardig lid van de Vereeniging ter beoefening der geschiedenis van 's Gravenhage; eene vereeniging, die wel haar hoofddoel nooit geheel uit het oog verliest, maar toch aan vriendschappelijk, gezellig verkeer is gewijd. Misschien had Anton oorspronkelijk zich voor dezen kring laten werven om zijn broeder Frans[2] genoegen te doen. De laatste was meer oudheidkundige, meer navorscher dan hij. Eenmaal in den kring opgenomen, was A.G.A. v[an] R[appard] een der ijverigste leden. De tweede aflevering der door de vereeniging uitgegeven Mededeelingen, in 1862 uitgekomen, is geheel gevuld door een stuk over de 's Gravenhaagsche buurten of buurtvereenigingen. Ik acht het niet onbescheiden te openbaren, dat dit met buitengewone zorg uit buurtbrieven en andere bescheiden bewerkt stuk, geheel en al van de hand van Anton v[an] Rappard is[3].

Ik sprak daar van de beide broeders, die, zoo als gij weet, de laatste jaren van hun leven zamen gewoond, zamen gereisd (naar Zwitserland o.a.) zamen geleefd hebben. Hartelijker overeenstemming, dan tusschen deze achtenswaardige mannen heerschte, laat zich niet denken. Frans de oudste was deftiger, boezemde nog meer eerbied in dan zijn broeder, maar zag toch op tegen de meer omvattende geleerdheid van diens broeder, riep gaarne bij wetenschappelijken arbeid zijne medewerking in. In regtschapenheid, vaderlandsliefde en zucht voor al wat wel luidt werden de beide broeders door niemand hoegenaamd, die ik gekend heb, overtroffen.

Ik zou hier nog meer willen bijvoegen; maar ik ben eenigzins beperkt in mijn tijd. Misschien lever ik nog een vervolg, en voeg dan daarbij het boekske over Pruimers[4], als ik dat magtig

1 W. von Kaulbach (1805-1874): schilder en graficus.
2 F.A. ridder van Rappard.
3 De 's G r a v e n h a a g s c h e b u u r t e n , in: *Mededeelingen van de Vereeniging tet beoefening der geschiedenis van 's Gravenhage*, I (1863), p. 83 e.v.
4 Zie hierna 2.

kan worden. Het levensberigt van F.A. van Rapp[ard][5] gaat hiernevens. Gij vindt daarin op bladzijde 8 en 9 nog iets over de 's Gravenhaagsche Vereeniging. ---

2 16 september 1869

Het verheugt mij U een vervolg te kunnen zenden op mijne mededeeling omtrent den voor mij onvergetelijken Anton van Rappard. Ik wist, dat de oud-rector van het Haagsche Gymnasium, C. Bax[1], met Anton gestudeerd had en steeds in naauwe vriendschapsbetrekking tot hem en zijn broeder heeft gestaan. Ik wist tevens dat die achtenswaardige grijsaard sedert maanden ziekelijk en ontoegankelijk was. Heden echter is het mij gelukt, tot hem door te dringen.

Volgens zijn verhaal was Anton v[an] Rappard, toen hij te Utrecht studeerde, aldaar hoofd van het studentencorps. Dat corps was, ten gevolge van een twist over het vraagstuk van het ontgroenen, in twee partijen gesplitst, die hevig tegenover elkander stonden. V[an] R[appard] legde groote eer in door eene welgelukte poging tot verzoening. Geheel het studentencorps werd in eene openbare vergadering bijeengeroepen. V[an] R[appard] hield eene redevoering, die allen wegsleepte en eene geestdrift wekte, waarvan de herinnering bij tijdgenoten nog niet is uitgewischt. Na zijne promotie bleef V[an] R[appard] nog eenigen tijd te Utrecht, en zette zich toen te 's Gravenhage als advocaat neder. Nagenoeg gelijktijdig begon Groen v[an] Pr[insterer] daar zijne advocaatsloopbaan. Beide stonden reeds toen als mannen van zeer buitengewonen aanleg aangeschreven. Zij waren een tijd lang zeer vertrouwde vrienden en bleven elkander genegen, ofschoon de gematigde V[an] R[appard] op staatkundig en godsdienstig terrein andere begrippen voorstond dan de uitgever der Archives de la maison d'Orange-Nassau[2]. V[an] R[appard] schijnt reeds spoedig eenige practijk te hebben gehad, zoo zelfs dat hij naderhand zich wel eens beklaagd heeft, te vroeg aan het beroep van pleitbezorger te hebben vaarwel

5 Verschenen in de *Levensberichten der afgestorvene medeleden van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde. Bijlage tot de Handelingen van 1868*, p. 45 e.v., van de hand van J.J.F. Noordziek.

1 C. Bax (1792-1871): rector gymnasii 1838-1862.

2 Aantekening van C. Star Numan uit 1873, gebaseerd op een vernomen uitlating van Groen: ‘Tot 1837 zeer wèl geweest met A.G.A. van Rappard, toen allengs scheiding’. Zie GERRETSON, *Briefwisseling*, I, p. 52[3].

gezegd. Hij werd, zoo als gij weet, reeds spoedig onder Van Ewijck ambtenaar bij de afdeeling kunsten en wetenschappen van het Ministerie van binnenlandsche zaken.

Indien hij onder de regering van Willem II moeijelijke dagen als Directeur van het Kabinet heeft doorgebracht, wist die beminnelijke Vorst zijne verdiensten en deugden te erkennen. Bax verhaalde mij, dat Willem II, te Utrecht audientie gevende, daar Karel van Rappard[3], maar ik meen den oudsten der broeders, ontving. Willem II vroeg, of deze aan den directeur van zijn Kabinet verwant was. Hoorende dat hij diens broeder voor zich had, zeide hij: 'Dat doet mij genoegen. Hij is de beste van ons allen'. Die eenigszins zonderlinge, doch in den mond van Willem II zeer begrijpelijke lofspraak werd dadelijk naar 's Gravenhage overgebriefd.

Van het ogenblik af dat Anton v[an] Ra[ppard] zich te 's Gravenhage nederzette, woonde hij bij zijnen broeder Frans. Na eenigen tijd echter begreep hij, dat een jong mensch als hij ook in zijne levenswijze zekere zelfstandigheid moest hebben. Hij huurde kamers en had een paar maanden eene eigene, kleine huishouding. Toen echter verklaarde hij, dat dit alleen wonen niet was uit te houden en keerde in zijns broeders huis terug. Voortaan, tot den dood van Frans, bleven zij onafscheidelijk. Ofschoon zeer onderscheiden in aanleg en karakter geloof ik niet, dat hunne onderlinge hartelijke vriendschap ooit eenige ernstige stoornis geleden heeft. Zij waren beide, in den vollen zin des woords, goede, regtschapene menschen.

Ik acht mij gelukkig bij deze weinig beteekendende mededeelingen nog de twee nevensgaande boekjes te kunnen voegen[4]. Zij behooren aan Bax, die er grooten prijs op stelt, ze, na gemaakt gebruik, terug te ontvangen. Wees dus zo goed mij die twee boekjes, als ge ze niet meer noodig hebt, terug te zenden. - De dissertatie was misschien reeds in uw bezit[5]. Karakteristiek komen mij de theses IX[6] en XI[7] voor. De vreedzame V[an]

3 A.C.G. ridder van Rappard (1789-1860): ontvanger der directe belastingen te Utrecht; lid van de Provinciale Staten.

4 De *Herinneringen* aan A.G. Vos de Wael en J.C. Pruimers heb ik niet bij de brieven aangetroffen. Zie DE BOSCH KEMPER, Levensbericht, p. 135 e.v.

5 *De vi conventionum quas inierunt minorennas*, 1824.

6 Caedem hominis, in suscepto certamine, quod duellum vocant, commissam, iure nostro puniendam esse existimamus.

7 Regula, quae vulgo de valore formae in negotiis iudicalibus usurpatur: 'la forme emporte le fond', utilitati publicae consentanea est habenda.

Rapp[ard] moest wel een doodvijand van het duel zijn. Ook in anderen dan in regtsgeleerden zin hield hij zijn leven lang aan den regel vast: ‘la forme emporte le fond’. Niemand was meer dan hij naauwlettend op den vorm. Elk geschrift, dat ik van zijne hand heb gezien, draagt daarvan blijken.

De hulde aan Vos de Wael en Pruimers is in ander Hollandsch geschreven, dan mannen van smaak thans gebruiken, doch munt toch mijns inziens uit door zekere keurigheid van uitdrukking. In weerwil dier kieschheid van uitdrukking zijn de beide personen zóó geschetst, dat men zich hen kan voorstellen. ---

3 15 april 1870

Het verheugt mij zeer, dat uw levensberigt van den mij onvergetelijken A.G.A. van Rappard eerlang het licht zal zien. Ik ben zeer verlangend dat stuk te lezen. Als dat in uw redebeleid te pas komt, zie ik er geene de minste zwarigheid in, dat mijn naam bij de waardering der verdediging van de Onderwijswet genoemd worde. Die verdediging was inderdaad uitstekend en verdiende te meer lof, omdat V[an] R[appard] aan het spreken in 't openbaar geheel ongewoon was geworden en die soort van brutaliteit miste, in eene parlementaire vergadering, helaas, maar al te dikwijls vereischt. Hem kwam de achting, die hij genoot, de zekerheid dat hij zich niet aan den ministeriëlen zetel zou vastklemmen, zeer te stade. Niemand, van welke partij ook, zou hem ligt een onaangenaam woord hebben toegevoegd. Intusschen ging hij, gedurende het vervullen dezer taak, dagelijks met een zeer beklemd hart naar het Binnenhof. Zijne huisgenooten verheugden zich, evenzeer als hij zelf, toen hij van dit ‘lastig pak’ bevrijd was. - Liefst word ik niet genoemd waar het op eene beoordeling der politieke beginsels van V[an] R[appard] aankomt. ---

Register op de biografische annotatie

Alexander, prins der Nederlanden -	16[3].
Alexandra, tsarina -	32[6].
Amorie van der Hoeven, A. des -	13[3].
Andringa de Kempenaer, R.L. van -	10[5].
Anna Paulowna, koningin der Nederlanden -	22A[2], 32[7].
Assen, C.J. van -	inl.[7].
Bake, J -	14[15].
Bakhuizen van den Brink, R.C. -	28[1].
Baud, J.C. -	12[10].
Bax, C. -	bijlagen 2[1].
Beckers, P.L. -	16[1].
Bevervoorde, A.J.E. van -	18[2].
Blondeau, J.B.A.H. -	6[6].
Blussé, P.L.F. -	9[5].
Bolt, J.H. -	15[10].
Bosch Kemper, J. de -	inl.[2].
Cock, H. -	23[2].
Constant Rebecque, J.V. de -	26A[10]
Dam van Isselt, E.W. van -	16[7].
Donker Curtius, D. -	27[2].
Donnadieu, C.F. -	17[3].
Doorn van Westcapelle, H.J. van -	1[4].
Duyn, W.H. van der -	12[4].
Duyn van Maasdam, A.F.J.A. van der -	34[5]
Elout van Soeterwoude, P.J. -	14[11].
Ewijck, D.J. -	34[2].
Falck, A.R. -	6[1].

Ferrand, P.S.P. - 18[4].
Ferrieri, J. - 10[10].
Frederik, prins der Nederlanden - 17[1].
Gerritsen, J.W. - 15[7].
Gheyn, E.F.J. van der - 15[5].
Gorcum, A.H. van - 18[3].
Goltz, F.A. van der - 26A[5].
Grey, Ch. - 26A[9].
Grimm, J. - 30[4].
Groen van Prinsterer, G. - 13[1].
Grooff, J. - 20[5].
Hall, F.A. van - 5[4].
Heim, A.J. van der - 15[18].
Heim van Duivendijke, J.A. van der - 14[13].
Hiddema Jongsma, G. - 9[8].
Hoëvell, W.R. - 20[4].
Hoeven, J. van der - 17[4].
Hoffmann, E.W. - 31[2].
Hoffmann, M.A.F.H. - 16[6].
Hogendorp, F. van - 13[5].
Hogendorp, G.K. van - 26A[4].
Jonckbloet, W.J.A. - 14[14].
Jonge, J.C. de - 12[6].
Jonge, W.A.C. de - 12[5].
Jonge van Campens Nieuwland, M.W. de - 14[3].
Kaiser, F. - 17[6].
Kaulbach, W. von - bijl. 1[1].
Kock, H.M. de - 10[1].
Koumans Smeding, P. - 9[9].
Lagemans, E.G. - 15[20].

Laregnère, J.C.J. - 9[4].
Louise, prinses der Nederlanden - 32[5].
Luyben, J.L.A. - 10[9].
Luzac, L.C. - 6[2].
Lynden, W. van - 25[4].
Maanen, C.F. - 5[5].
Mackay, A. - 25[4].
Maria, prinses der Nederlanden - 26[2].
Meeter, E. - 15[9].
Meeuwen, E.J.P. van - 25[26].
Mey van Streefkerk, J.G. de - 26A[12].
Miltitz, A. von - 12[1].
Mock, J. - 15[25].
Nedermeyer van Rosenthal, J.T.H. - 26[6].
Nicolaas I, tsaar - 32[4].
Opzoomer, C.W. - 13[10].
Palm, J.H. van der - 32[1].
Pruijs van der Hoeven, C. - 17[5].
Randwijck, L.N. van - 16[4].
Rappard, A.C.G. van - bijl. 2[3].
Rappard, A.G.A. van - inl.[1].
Rappard, F.A. van - 32[9].
Rappard, W.L.F.C. van - 17[2].
Rau, S.J.E. - 18[5].
Reesema, A.S. van - 14[4].
Reesema, W.S. van - 14[5].

Rijk, J.C. - 15[24].
Rochussen, J.J. - 14[9].
Russel, W. - 26A[11].
Saksen - Weimar, K.B. van - 26A[11].
Sarraz, J.A.H. de la - 12[2].
Schimmelpenninck, G. - 13[9].
Son, J.B. van - 10[8].
Sophia, koningin der Nederlanden - 25[3].
Sytzema, M.P.D. van - 9[10].
Talleyrand-Périgord, C.M. de - 26A[9].
Testa, E.F.E. - 15[13].
Thieme, C.A. - 16[5].
Thorbecke, J.R. - 1[2].
Trip van Zoudtlandt, A.D. - 26A[2].
Valckenaer, J. - 14[1].
Veder, A. - 9[3].
Veegens, D. - inl.[13].
Verstolk van Soelen, J.G. - 10[2].
Vollenhoven, H. - 15[19].
Vries, M. de - 30[1].
Wal, J. de - 20[7].
Wap, J.J.F. - 10[6].
Wellesley, A. - 26A[7].
Wichers, H.L. - 14[10].
Willems, J.F. - 13[7].
Zilcken, G.J.E.E. - 15[12].
Zwijsen, J. - 10[7].

[Jaarrekeningen van het Genootschap over 1965]

Rekening van het Historisch Genootschap over het boekjaar 1965

Saldi op 1 januari 1965, incl. depositosaldo drukkosten	ƒ 7.455,22	Kosten Bijdragen en Mededelingen, deel 79	ƒ 19.485,75
Contributies	ƒ 13.728,17	Kosten publikatie J.R. Bruijn, Het jaar 1673	ƒ 7.803,50
Verkoop van publikaties	ƒ 1.272,20		
Rente	ƒ 441,76	Kosten Alg. Vergadering	ƒ 926,38
Onttrokken aan reserve	ƒ 4.605,90	Contributies	ƒ 140,06
Diversen	ƒ 29,75	Salarissen en loonbelasting	ƒ 625,58
Negatief saldo op depositorekening drukkosten op 31 december 1965	ƒ 7.763,30	Typewerk Thorbecke-archief	ƒ 548, -
		Diversen	ƒ 1.530,83
		Saldi giro, bank, spaarrekening en kas op 31 december 1965	ƒ 4.236,20
Totaal	ƒ 35.296,30	Totaal	ƒ 35.296,30

Rekening van het Boekenfonds van het Historisch Genootschap over het boekjaar 1965

Saldi op 1 januari 1965	ƒ 1.372,70	Aankoop van boeken en tijdschriften	ƒ 668,92
Verkoop van boeken en tijdschriften	ƒ 939,46	Administratiekosten	ƒ 391,49

Contributies leesportefeuille	*f* p.m.	Portikosten	*f* 7,31
		Reparatie portefeuilles	*f* 8,10
		Saldi op 31 december 1965	*f* 1.236,34
Totaal	*f* 2.312,16	Totaal	*f* 2.312,16